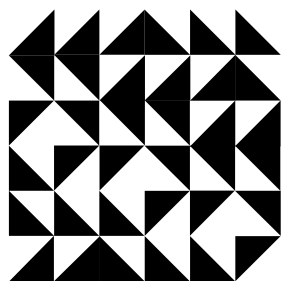

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata

Tartalom

A BIZONYOSSÁG ÉS BIZONYTALANSÁG JELÖLŐIRŐL 16–18. SZÁZADI REGISZTEREKBEN <i>Varga Mónika</i>	1–37
HOGY KÖTŐSZÓS INSZUBORDINÁLT MELLÉKMONDATOK KORPUSZALAPÚ ELEMZÉSE <i>Dér Csilla Ilona – Sass Bálint</i>	39–56
MONDATTÍPUS, ILLOKÚCIÓS AKTUS, PERLOKÚCIÓS HATÁS. A KÉTRÉTEGŰ DINAMIKUS PRAGMASZEMANTIKA MINT AZ ILLOKÚCIÓS LOGIKA TOVÁBBFEJLESZTÉSE <i>Alberti Gábor – Szeteli Anna – Kleiber Judit – Kárpáti Eszter</i>	57–99
A MEGSZEMÉLYESÍTÉS REGISZTERSPECIFIKUS MINTÁZATAI MAGYAR NYELVŰ ONLINE SAJTÓSZÖVEGEKBEN <i>Simon Gábor</i>	101–121
AZ UDVARIASSÁG FOKOZATAI. KÉRÉSSTRATÉGIÁK EGY 16. SZÁZADI LEVELEZÉSBEN <i>Bácsi Enikő</i>	123–141
ÁTTEKINTÉS A NEM SZÓ SZERINTI JELENTÉSEK MEGÉRTÉSE SORÁN AKTIVÁLÓDÓ AGYTERÜLETEKRŐL. ALE-METAANALÍZIS <i>Svindt Veronika</i>	143–174
AZ INFERENCIALITÁS KATEGÓRIÁJÁNAK LEÍRÁSI PROBLÉMÁI AZ URÁLI NYELVEKBEN <i>Kubitsch Rebeka – Szeverényi Sándor</i>	175–210

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata
11. évfolyam 1. szám (2024)

Szerkesztők

Ivaskó Livia
Németh T. Enikő
Németh Zsuzsanna
Szécsényi Tibor

Szerkesztőbizottság

Andor József
Bibok Károly
Csatár Péter
Dér Csilla
Gyuris Beáta
Kiefer Ferenc
Maleczki Márta
Nemesi Attila László
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Enikő
Tátrai Szilárd

Olvasószerkesztő

Németh Zsuzsanna

Technikai szerkesztők

Szécsényi Tibor

A folyóirat megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóirat az elfogadott tanulmányokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül teszi közzé. A publikált írásokat egy évfolyamon belül folyamatos lapszámozással látjuk el, így azok az évszám, az évfolyam és a lapszám alapján hivatkozhatók.

Cikkek benyújtása

A *Jelentés és Nyelvhasználat* folyamatosan várja leendő szerzőitől a megjelentetni kívánt tanulmányokat. A benyújtott tanulmányokat a jeny.journal@gmail.com címre várjuk.

Lektorálás

A benyújtott névtelen tanulmányok mindegyikét két-két anonim szakember bírálja el, a szerkesztők az ő véleményük alapján döntenek a megjelenésről.

A cikkek hol vannak nyilvántartva

A folyóirat megjelent évfolyamait a következő repozitóriumokban archiváljuk:
SZTE Contenta; Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratot és a benne megjelenő tanulmányokat a következő gyűjtemények indexelik: Directory of Open Access Journals (DOAJ); Google Scholar; European Reference Index for the Humanities (ERIH)

Open Access

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratban megjelenő tanulmányok a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználhatóak.

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.hu>

ISSN 2064-9940

Kiadó

Szegedi Tudományegyetem
6720-Szeged, Dugonics tér 13.
Felelős kiadó: Dr. Rovó László rektor

Szerkesztőség

SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék
6722-Szeged, Egyetem u. 2.
tel: +36 62 544 128
fax: +36 62 544 687

Felelős szerkesztő: Szécsényi Tibor

www.jeny.szte.hu

Tartalom

A BIZONYOSSÁG ÉS BIZONYTALANSÁG JELÖLŐIRŐL 16–18. SZÁZADI REGISZTEREKBEN <i>Varga Mónika</i>	1–37
HOGYKÖTŐSZÓS INSZUBORDINÁLT MELLÉKMONDATOK KORPUSZALAPÚ ELEMZÉSE <i>Dér Csilla Ilona – Sass Bálint</i>	39–56
MONDATTÍPUS, ILLOKÚCIÓS AKTUS, PERLOKÚCIÓS HATÁS. A KÉTRÉTEGŰ DINAMIKUS PRAGMASZEMANTIKA MINT AZ ILLOKÚCIÓS LOGIKA TOVÁBBFEJLESZTÉSE <i>Alberti Gábor – Szeteli Anna – Kleiber Judit – Kárpáti Eszter</i>	57-99
A MEGSZEMÉLYESÍTÉS REGISZTERSPECIFIKUS MINTÁZATAI MAGYAR NYELVŰ ONLINE SAJTÓSZÖVEGEKBEN <i>Simon Gábor</i>	101–121
AZ UDVARIASSÁG FOKOZATAI. KÉRÉSSTRATÉGIÁK EGY 16. SZÁZADI LEVELEZÉSBN <i>Bácsi Enikő</i>	123–141
ÁTTEKINTÉS A NEM SZÓ SZERINTI JELENTÉSEK MEGÉRTÉSE SORÁN AKTIVÁLÓDÓ AGYTERÜLETEKRŐL. ALE-METAANALÍZIS <i>Svindt Veronika</i>	143–174
AZ INFERENCIALITÁS KATEGÓRIÁJÁNAK LEÍRÁSI PROBLÉMÁI AZ URÁLI NYELVEKBEN <i>Kubitsch Rebeka – Szeverényi Sándor</i>	175–210

A bizonyosság és bizonytalanság jelölőiről 16–18. századi regiszterekben

Varga Mónika

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Összefoglaló

Jelen tanulmány a *bizony* néhány származékának (*bizonyos*, *bizonyára*, *bizonyosan* és *bizonytalan*) 16–18. századi történetével foglalkozik. A markerek vizsgálata során az evidencialitás összetett felfogásából a tapasztalat értékelése kerül előtérbe (a megnyilatkozó elkötelezettsége a markerek által kiemelt esemény lehetségsége, valószínűsége iránt). Az elemzés egyrészt az egyes elemek eltérő használataira, másrészt a funkcionális variációkra tér ki a Történeti magánéleti korpusz és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz adatai alapján. A vizsgált forrásokban adatolhatókká váltak a tárgyalt elemek olyan használatai, amelyek az ómagyar korszakról korábban leírtakhoz (vö. Juhász 1992; D. Mátyai 2003) képest újabbnak tekinthetők. A *bizonyos* a bizonyosság mellett a középmagyarban már egyre gyakrabban jelölhet körülhatárolatlanságot, kevésbé specifikus jelleget. Az adatok alapján a *bizonyára* funkciója szintén megváltozott, a nyomatékosítás helyett inkább vélekedést, így valamelyes bizonytalanságot is jelölve. A *bizonyára* tehát a *bizonyosan* variánsává válik, jóllehet a korszakban részben eltérő kontextusokban használták őket, egyes esetekben akár bizonygatás kifejezésére is.

Kulcsszavak: bizonyosságjelölők, evidencialitás, funkcionális variáció és változás, középmagyar korszak, regiszterek

1. Bevezetés

A bizonyosság, bizonytalanság jelölőinek ómagyar korszak utáni története feltárását igényel. Jelen tanulmány a *bizony* olyan származékaival foglalkozik, mint a *bizonyos*, a *bizonyára* és a *bizonyosan*. Az elemzés célja a történeti leírás, azt bemutatni, hogy az adatok alapján a középmagyar korszak nyelvhasználata a vizsgált jellemzők szempontjából mennyiben hasonlít, illetőleg mennyiben tér el részben a korábbi (ómagyar kori) és a későbbi, akár napjainkban tapasztalható mintázatoktól, tendenciáktól; nem cél ugyanakkor egy meghatározott elméleti keretben modellálni az eredményeket. A vizsgálat egyfelől az egyes jelölők 16–18. századi használataira, másrészt az elemek (*bizony* – *bizonyos*; *bizonyára* – *bizonyosan*; *nem bizonyos* – *bizonytalan*) közötti funkcionális variációra, váltokozásra irányul. A 16–18. századi forrásokból kimutatható, hogy a *bizonyos* kettős használatúvá vált: az esetek egy részében bizonyosságot jelöl, gyakrabban azonban inkább azt fejezi ki, hogy alaptagja közelebbről meg nem határozott, kevésbé specifikus módon azonosítható az adott kontextusban (e funkciók elhatárolása pedig nem teljesen magától értetődő). Az adatok alapján a korszakban a *bizonyára* variánsa a *bizonyosan*-nak a tekintetben, hogy változó mértékű beszélői elkötelezettséget, vélekedést fejez ki különböző események bekövetkezése, állapotok fennállása, lehetségsége kapcsán. Ez a használat átértékelődést mutat ahhoz képest, hogy a *bizonyára* az ómagyarban még

kizárólag a tapasztalat megbízhatóságát emelte ki (3. és 4. szakasz). Az elemzés a Történeti magánéleti korpusz és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz adataira épül, ez pedig lehetővé teszi annak felvetését, hogy a regisztereknek lehetett-e hatása az egyes elemek választásában vagy éppen kerülésében (5.). Tekintve, hogy néhány szerzőtől emlékirat és levelezés egyaránt hozzáférhető, esetükben megvizsgálható, hogy inkább egységes – az adott beszélőre, íróra jellemző –, vagy pedig szélsőséges kép rajzolódik-e ki a szövegtípus, regiszter hatására (vö. [Gugán 2020; 2023](#)).

2. Terminológia, megközelítés

Az elemzés előtt néhány fogalmat és meghatározást szükséges áttekinteni. A jelenleg vizsgált elemeket sorolhatjuk a bizonyosság-bizonytalanságjelölők közé (az angolban [*un*]certainty markers), azonban funkcióik miatt érdemes egy ennél átfogóbb kategória részeként tekinteni rájuk és működésükre (2.1.), amely az evidencialitáshoz kapcsolódik – utóbbit tág kategóriaként kezelve, hangsúlyt helyezve az értékelési folyamatokra és azok hozzáférhetővé tételére (2.2.).

2.1. Bizonyosságjelölők, pragmatikai marker ek és a kapcsolódó terminusok

A *pragmatikai marker* átfogó kategóriamegnevezés azokra a különféle formai sajátosságokkal bíró elemekre, sőt akár több szóból álló szerkezetekre, amelyekben keresztül a megnyilatkozó az általa közölt üzenet és annak kontextusa közötti viszonyt meghatározza ([Culpeper–Kytő 2010: 361–362](#)). Az idézett megközelítésben a markerek a körülhatárolatlansággal (*fuzziness*) és a homályossággal (*vagueness*) összefüggésben értelmezhetők: vagy növelik a körülhatárolatlanságot, a homályt (*hedge*), vagy csökkentik azt (*booster*).¹ A kérdéses kategóriát ugyanakkor számos módon nevezi a szakirodalom – a terminológia pedig változott is. Korábban a *hedge* terminus vonatkozott mind a nyomatókosító, mind a bizonytalanságjelölő jelleget kifejező funkcióra ([Culpeper–Kytő 1999: 296–297](#)); újabban a *hedge* csak az utóbbi alcsoportot jelöli (szembeállítva a *booster*, azaz nyomatókosító alkategóriával). A *hedge*-en belül megkülönböztethetők – nem minden esetben éles határokkal – az *approximátorok* (*közelítő*, a *propozíció*n belüli homályos, pontatlan – az adott kontextusban kevésbé részletezett vagy leszűkített – körülhatárolásra, leírásra vonatkozóan, ilyen a *sort of* '[egy]fajta, szerű') és a *shield*-ek (*pajzsok*, a megnyilatkozó *propozíció*hoz való viszonyulása kapcsán, például: *I guess* 'azt hiszem'). A *booster*-ek pedig az intenzifikálóakra (*really* 'igazán, valóban') és a bizonyosságjelölőkre (*I'm sure* 'biztos vagyok') oszthatók fel ([Culpeper–Kytő 1999: 297–298; 2010: 364](#); a skalaritás, fokozatosság szempontjából l. [Claridge–Kytő 2021: 4–6](#)).

¹ Tekintve, hogy a magyarban nem lehet egyetlen terminussal egyszerre kifejezni a bizonytalanság és a homályosság, pontatlanság jelölését (és ennek különböző kontextusbeli funkcióit), a tanulmány a *hedge* használatánál marad; hasonlóképpen nincs egyetlen magyar terminus az intenzifikálás és a bizonyosság együttes jelölésére, így a tanulmány a *booster* terminust alkalmazza.

Nehézséget jelent ugyanakkor a *pragmatikai marker* terminus és a *diskurzus-marker* (a magyarban inkább *diskurzusjelölő*) megnevezés viszonyának meghatározása, melyre az idézett Culpeper és Kytö (2010: 361–363) is felhívja a figyelmet, jelezve, hogy a pragmatikai markert tartja általánosabb (*cover*) terminusnak, s ezen belül különbözteti meg a diskurzusjelölőket. Foolen (2011: 217) az diskurzusjelölőket nevezi *pragmatic markers*-nek, a terminus semlegességével indokolva a szóválasztást: szerinte a *marker* a beszéd formális felosztása szempontjából (így a több szóból álló elemek is bele tartozhatnak), a *pragmatic* pedig a megnyilatkozók közötti társas viszonyt is magában foglaló közvetítés (írott szöveg vs. beszélt diskurzus) felől számít neutrálisnak. A Foolentől (2011) idézett indoklást jelen tanulmány is követi, anélkül, hogy hagyományosabb értelemben vett diskurzusjelölőkkel foglalkozna. Culpeper és Kytö (2010) olyan elemeket is *pragmatikai marker*-ként vizsgál, mint a *some* 'valami', *very* 'nagyon', *about* 'mintegy', *may* 'talán' vagy épp a *sure* 'biztos'. Hozzájuk hasonlóan jelen tanulmány a bizonyosság-bizonytalanság jelölőit átfogó módon a továbbiakban is a *pragmatikai marker* kategóriába – a bizonyosság jelölését pedig a *booster*, nyomatékosító alkategóriába – sorolja (diskurzusjelölőkkel ugyanakkor nem foglalkozik).

Érdeemes viszont utalni egy további megnevezésre, a *stance markers*, azaz az állásfoglalás jelölőire: ebbe azok a nyelvi műveletek és kifejezőeszközök tartoznak, amelyek a megnyilatkozó személyes viszonyulásait és értékeléseit közvetítik, beleértve az episztemikus viszonyulást és az attitűdjelölést (Gray–Biber 2014: 219–220; Larsson 2019: 243). Az állásfoglalás vizsgálata éppúgy irányulhat a szókincsbeli és grammatikai jellemzőkre, mint az értékelés és az attitűd fogalmaira (Larsson 2019: 246–247). E téren az állásfoglalás jelölői párhuzamba állíthatók a fentebb definiált pragmatikai markerekkel, jöhetnek az előbbi a hedge-ek (*possible*, *likely* 'valószínű, lehetséges') és boosterek (*important*, *essential* 'fontos, lényeges') mellett vizsgálatba vonja az attitűdjelölést is (*interesting*, *noteworthy* 'érdekes, említésre méltó', vö. Larsson 2019: 252). Hozzátehetjük, hogy a pragmatikai markerek kapcsán például a közel szinonim intenzifikáló elemek közötti választás (pl. *igen*, *nagyon*, *szörnyen*, *irtózatosan* – történeti források alapján l. Varga (2022c)) egyúttal attitűdjelölésnek is tekinthető. A két leírási kategória közötti elméleti-módszertani viszony részletesebb meghatározása ugyanakkor túlmutat a jelenlegi tanulmány célkitűzésein.²

2.2. Evidencialitás, modalitás, bizonyosság

A bizonyosság, bizonytalanság jelölése és így a kutatás kapcsolódik a pragmatikai–szemantikai értelemben vett evidencialitás kérdésköréhez – a *pragmatikai–szemantikai* ezúttal a morfológiai jelöléssel szembeállítva értendő (l. még 4.). A jelenleg alkalmazott tágabb felfogás szerint az evidencialitás összetett kategória:

² Egyik lektorom szerint a vizsgált elemekre a *metapragmatikai tudatosság jelölője* pontosabb kifejezés lenne, mivel azonban a javasolt kategóriába számtalan nyelvi jelenség tartozhat a kontextustól függően (az első és második személyű igealakoktól kezdve a névmáshasználat váltakozásain át – például *ezt* vs. *azt*), kevésbé világos, mennyiben adna pontosabb képet a jelenségről, mint a fentebb meghatározott *pragmatikai marker*, így a tanulmány az utóbbi használatánál marad.

egyfelől magában foglalja a megnyilatkozó viszonyulását, elkötelezettségét arra vonatkozóan, hogy a reflektált esemény, szituáció fennáll-e (lehetséges-e, valószínű-e), másfelől azt, hogy ezt a viszonyulást milyen forrásra (érzékelésre, értesülésre) alapozza, illetve mennyire tartja azt a forrást megbízhatónak (Kugler 2015: 45–50; további áttekintést l. például: Bednarek 2006: 635–638; Gray–Biber 2014: 219, 224). Az összetettséget mutatja az *episzteniális* [episztemikus és inferenciális] terminus (Kugler 2015: 55). Az episztemikus modalitást (az esemény, állapot lehetőségességének, valószínűségének értékelése) tehát az idézett megközelítés az evidencialitás részeként értelmezi – azzal is összefüggésben, hogy a magyarban a két kategória jelölői nem szerveződnek elkülönült paradigmákba (Kugler 2015: 9–10). Éppen ezért az evidencialitás részeként történő vizsgálat azokra a jelölőkre is irányulhat, amelyek közvetlen módon nem utalnak az információ forrására, hanem inkább a megnyilatkozó értékelését, elkötelezettségét fejezik ki (például a *biztosan* jelenlegi episzteniális használata kapcsán l. Kugler (2015: 36, 170–171), vagy épp az angol *surely* esetében, Downing (2001)).

A jelen tanulmányban pragmatikai markerként, azon belül bizonyosságjelölőként vizsgált kategória ómagyar kori történetéről a módosítószók átfogó leírásából kaphatunk képet (Juhász 1992). A *bizony* az ómagyarban még főként jelzői vagy állítmányi szerepű (*bizony dolog*, illetőleg *bizony az, hogy ~ bizony, hogy*), azonban ekkor alakul ki a modális főmondati helyzetből eredő módosítószói használata (Juhász 1992: 817). A grammatikalizáció nem bizonyult felváltásosnak, a kiinduló és köztes szerkezeti fázisok a későbbiekben is kimutathatók (Haader 2008: 78–79). A *bizony* már a 16. században is az újabb, pragmatikai marker szerepben gyakori (főként a 16. századi bibliafordításokhoz köthető nagyobb számú és arányú jelzői vagy állítmányi használat; Varga (2023)). Példák a *bizony* jelzői (1a), állítmányi (1b), valamint pragmatikai marker használatára (1c-d):³

- (1) a. *Bizony dologh* sokat gondolkottam hogy ha irjake uaugy ne
(LobkPopp. 38.)
- b. *Bizony, hogy* ez két nap igen nehezen voltam az nátha miatt
(Nád. p. 34)
- c. Egyéb is, Szívecském, valami lehet, *bizony* rajtam el nem múlik.
(Bark. 96.)
- d. Nehézségből származott indulatom pedig (adok hálát érette az én
Istenemnek) *bizony* senki ellen nincsen
(Bethlen Kata)

A kategóriaváltás szemantikai-pragmatikai vetülete az, hogy a *bizony* 'bizonyosan, igazán, valóban' jelentése állandósult („az erősítés, bizonygatás illokúciós értékét képviseli” Haader (2008: 79)). A *bizony úgy van* és önmagában az *úgy van* referenciálisan egymás megfelelői; a *bizony* azt teszi hozzáférhetővé, hogy a megnyilatkozó ezt valamilyen tapasztalat alapján hangsúlyozottan így gondolja, illetve jelentőséget

³ A TMK-ból bárki számára elérhető adatokat betűhíven közlöm (az esetleges értelmezést segítő kiegészítések []-ben szerepelnek), a tételszámmal, ennek híján lapszámmal hivatkozva, ugyanis a keresőfelület *Lekérdezés* menüpontjába beírva a szöveg egy részletét, valamint a fejlécben megadva a tételszámot, minden idézett adat visszakereshető (illetve a teljes szöveg is kinyerhető). A további felhasznált művek rövidítésének feloldását l. Források.

tulajdonít neki (a jövőre vonatkoztatva – *bizony úgy lesz* – inkább elköteleződést, nagyfokú, ha nem is teljes meggyőződést jelöl).⁴

A kódexekben az 'igaz, biznyság' jelentésű *bizony* származékai között szerepel a *bizonnal*, *bizonyával*, *bizonyába(n)* és a *bizonyára* (az adatok egy része még határozószóként); a leírás szerint funkcionális elkülönülés nem jellemezte a változatokat (Juhász 1992: 828).

A *bizony* további származékszavai az egymással való váltakozás mellett a funkciómegoszlás szempontjából is vizsgálatot igényelnek.

3. A *bizony* néhány származékáról: problémafelvetés

Míg a grammatikalizálódott *bizony* 'igazán, valóban' jelentésű nyomatékosító funkciója állandósultnak tekinthető, addig a *bizony* kiválasztott származékszavainak használatában többféle változás és váltakozás figyelhető meg a 16–18. század során.

A *bizonyos* esetében funkcióbővülést lehet kimutatni. Ekkoriban válik adathatónak a napjainkra is jellemző kettős használata: a nyomatékosító 'megbízható, biztos' jelentés mellett megjelenik a 'közelebről meg nem határozott' értelmezés, amely idővel általánosabbá vált (az ómagyarban a közlésbeli határozatlanság kifejezőeszközeiről lásd G. Varga (1992: 543–554) és I. Gallasy (1992: 759, 762–764)).⁵ Vizsgálatot igényel ugyanakkor, hogy a középmagyar korszakban a *bizonyos* melyik funkciója a jellemzőbb, hogyan alakul a funkciók aránya (idő és regiszter szerint), megfigyelhető-e már az újabb használat térnyerése – s egyáltalán milyen tényezők alapján lehet az egyes szövegbeli funkcióit elhatárolni egymástól.

A *bizonyára* esetében szintén kettős használat tapasztalható a vizsgált korszakban, azonban a *bizonyos*-tól eltérően nem a kevéssé részletezett vagy leszűkített jelleg, hanem a kétkedés, bizonytalanság irányába történik funkcióbővülés. Az ómagyar korban még csak bizonyosságot fejezett ki a *bizonyára*, *bizonyában*, *bizonyával*, *bizonnal*, a *bizony*-hoz hasonlóan („Tehát az a későbbi-mai szembenállás, mely szerint a *bizony* a határozott állítás, a *bizonyára*, *bizonnal* pedig a bizonytalanabb vélekedés kifejezője, még nem jött létre”: Juhász (1992: 836); az SzT. is csak a 'bizonnal' és az 'egészen bizonyosan' jelentéseit veszi fel). A változás, a kettősség kialakulása tehát ezúttal is a középmagyar korszak során adatható. A *bizonnal*-t a *bizonyára* formai változatának tekintem, ugyanis az ó- (vö. Juhász 1992: 828–829) és a középmagyarban (l. 5.3.) egyaránt hasonló használatokban adathatók.

Az elemzés egyfelől rámutat a bizonyosságjelölő használat és a következtetési folyamat kifejezésének (episztenciális használat, vö. Kugler 2015: 52, 171) változására, és arra, hogy az egyes használatok hogyan határolhatók el egymástól.

⁴ Többek között az *igen valószínű* hagyományosan a *bizonyos*, *biztos* szinonimája. Még a nagyon erőteljesnek hangzó markerek, mint a *biztosan* vagy a *kétségtelenül* sem fejeznek ki teljes meggyőződést, illetve nem a teljesen tényszerű állítás megfelelői. Azt, hogy valamit a megnyilatkozó tényként kezel, a szakirodalom szerint a marker nélküli használat képviseli, míg a markerek a személyes vélekedés miatt legfeljebb nagyfokú elköteleződést, meggyőződést fejezhetnek ki (vö. újabban Claridge 2020: 135 és hivatkozásai).

⁵ A történeti, etimológiai és értelmező szótárak (TESz., SzT., ÉKsz.¹, ÉKsz.², ÉrtSz., Nagyszótár, ÜESz.) a *bizonyos* nyomatékosító szerepeit sorolják előre, de ez nem a gyakoriságának, hanem a történeti elsőlegességnek köszönhető.

Másfelől, mivel a nyomatékositást és a vélekedést tekintve a *bizonyosan* és a *bizonyára* variálódik a korszakban, érdemes kitérni a váltakozást befolyásoló tényezőkre is.

A *nem bizonyos* és a *bizonytalan* váltakozásáról a szerkezeti és funkcionális megfeleltetés szempontjából lesz szó.⁶

4. Anyag és módszer

Jelen elemzés a középmagyar korszak különböző regisztereire irányul, olyan forrásokra alapozva, amelyek mások számára is elérhetők és kereshetők. A feldolgozott források és regiszterek a következők:

- Élőnyelvközei források: ó- és középmagyar kori magánlevelek és boszorkányperes tanúvallomások (Történeti magánéleti korpusz, a továbbiakban TMK (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) – mintegy fél- félmillió szövegszó);
- Emlékiratok, drámák (Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz, a továbbiakban KED (Gugán 2020)) – összesen mindegy kétszáz ezer szövegszó

Az anyagválasztásról és mintavételről a következőket érdemes előzetesen megjegyezni. A TMK anyaga teljes egészében normalizált és morfológiailag elemzett (a vizsgált elemek nem kaptak speciális morfológiai címkéket). Az egyes lekérdezésekkel nyert összes adatot feldolgoztam, nem végeztem előzetes szűréseket (a *bizonyos* esetében a keresés a toldalék nélküli változatra irányult, a *bizonyára* és variánsai esetében azonban a normalizált szóalak csonkolt változatára is annak érdekében, hogy az összes változat bekerüljön a gyűjtésbe).

A KED korábban feldolgozásra előkészített fájljaiból (húsz drámaszövegből és hét emlékiratból) manuálisan gyűjtöttem adatot. Az emlékiratok közül Wathay Ferenc, Kemény János, Misztótfalusi Kis Miklós, Bethlen Miklós, Károlyi Sándor, Bethlen Kata és Székely László teljes szövegében vizsgáltam az előfordulásokat (Martonfalvy Imre és az Esterházy család emlékiratában nem volt ezúttal releváns adat). Bethlen Miklós és Bethlen Kata levelezését is bevontam az elemzésbe kitekintésként (6.). Az elemzéshez feldolgozott összesített adatszámot az 1. táblázat mutatja.

Pragmatikai marker	TMK	KED	összesen
<i>bizonyos</i>	545	163	708
<i>bizonyára, bizonyában, bizonyával, bizonynal</i>	133	106	239
<i>bizonyosan</i>	398	93	491
<i>bizonytalan</i>	32	10	42
Összesen	1108	372	1480

1. táblázat

A vizsgált markerek előfordulása a Történeti magánéleti korpusz és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz anyaga alapján (összesített adatszám)

⁶ A *biztos* használatával azért nem foglalkozik az elemzés, mert az a korszakban még igen ritka lehet, ugyanis az 1 millió fölötti szövegszót tartalmazó TMK 1 *biztos* és 2 *biztosan* találatot ad.

Jelen elemzésnek nem célja egy meghatározott elméleti keretben modellálni az eredményeket, hanem főként a pragmatikai markerek alakulástörténetének leírásához szeretne hozzájárulni. Egy ideje elsősorban a *biztos* fejezi ki azt, amit a 16–18. században a *bizonyos*, jöllehet az utóbbit is – kizárólag nyomatékosító szerepben tárgyalva – az episztenciális elemek közé sorolja például Kugler (2015: 170–172). Így sem a korábbi időszak, sem a jelenkori episztenciális markerek leírása nem kínálhatott „kész” eszköztárat a vizsgált funkciók elhatárolásához (például ahhoz, hogy a *bizonyos* mi alapján hedge vagy épp booster az adott kontextusban). Saját szempontokat és részben saját (al)típusokat kellett tehát meghatározni a kigyűjtött anyag kézi elemzése során.

Az adott elemeket tágabb kontextusukban vizsgáltam: ez a TMK találati esetében a kereséskor megkapott teljes szövegkörnyezetet – az esetek nagy részében összetett mondatot – jelenti (a mondathatárok történeti szövegekben közel sem nyilvánvalók, így szükség esetén nagyobb szövegegységgel is vissza lehetett keresni a találatot). A KED anyagában keresett adatok esetében is a forrásközlés alapján legalább egy-két (összetett) mondat terjedelmű szövegkörnyezettel gyűjtöttem ki az előfordulásokat. Tekintve, hogy az egyes kontextusbeli tényezők értelmezéséhez példák is szükségesek (részletesen: 5.), ezúttal csak néhány vizsgálati szempontra hívom fel a figyelmet.

Fontos, hogy a funkciók elhatárolása kapcsán kevés általánosítható fogódzónk lehet a történeti adatok alapján. Napjainkban az evidencialitásnak nincs egyértelmű grammatikai, morfológiai jelölője a magyarban.⁷

A 16–18. század során az *-ál-é* jeles múlt jelölhetett személyes, közvetlen tapasztalatot, a szemtanúságot is beleértve, például: *Jaj ki rut állatot laték Molnár Ferenczné katlanjában, s attul ijedek [= ijedék] megh.* (Bosz. 128.). Az *-ál-é* jeles múlt e használata forrásonként különböző mértékben – például csak a kommunikációs ígéken vagy tágabb szemantikai tartományban, és eltérő arányban – mutatható ki (részletesen: *Mohay 2020; 2021; 2022*). A bizonyosság jelölő és az *-ál-é* jeles múlt idejű igealakok együttállása a vizsgált anyagban nem mutatkozott jelentős arányúnak (a TMK-ban 21 adat; a *bizony-* kezdetű elemek közelében előforduló *Ipf* címkét kapott találatok egy része összetett múlt idejű alak volt). Az adatbázisban ez a múlt idő főként a *bizony-*nyal fordul elő, amely a kétely vagy a homályosság, pontatlanság jelölésében kevésbé vesz részt az ezúttal vizsgált származékaival összevetve.

A (2a–c) példákban nem jelenik meg explicit módon az információ forrása, ugyanakkor mindhárom esetben a megnyilatkozó saját fizikai vagy mentális állapotáról, állapotváltozásáról számol be, így az átélést a *bizony* mellett az igeidő is hangsúlyossá teheti (jelen vizsgálat szempontjából, amely a bizonyosság értékelésével foglalkozik, lehet jelentősége). A (2d) esetében viszont a következtetési folyamat eredménye és a megnyilatkozó viszonyulása válik ekképpen nyomatékosná (azaz a tanú szerint a boszorkánysággal gyanúsított személy olyasmit mondott nem sokkal korábban, amivel lényegében beismerte boszorkányságát):

⁷ Újabbban, más uráli nyelvekkel összevetésben I. Szeverényi (2020: 284); a *kell* és a *lehet* segédigés szerkezetek mellett *-hat/-het* képzős alakokat is az episztenciális modalitás kifejezőjeként tartja számon Kugler (2015: 164–165).

- (2) a. *Bizony engem az senyedék annyira meggyőtrő és győző, hogy egyebet nem tehetek benne, hanem tennap elkezdém magam orvoslani*
(Nád. p. 15–16)
- b. monda az Aszon engem *bizon el ronta*, edes Biro Uram (Bosz. 165.)
- c. Én *bizony nem is tudám hirtelen* olvasni a Kegyelmed levelét gellényesi út iránt. (Bark. 288.)
- d. melyre a Fatens azt felelte Szabó Mihálynak: oda vagy *bizon* már vén Dögh, *el rontád bizon* maghadat (Bosz. 282.)

Dramákban és emlékiratokban (főként Bethlen Miklósnál) szintén előfordul a marker és az -*ál-é* jeles múlt együttállása, de nem kiugró gyakorisággal. E használatokban sem az információ forrásának típusa válik explicitté: a (3a) esetében a megnyilatkozó mással történt eseményt, radikális állapotváltozást említ (az igeforma, a *bizony*, sőt akár az *ám* mégis egyfajta személyes bevonódásra utalhat). Bethlen viszont közvetlenül átélt tapasztalatokról számol be; a (3c) esetében ráadásul az elbeszélés jelenéből kilépve, ezáltal – feltehetőleg egy későbbi időpontból visszatekintve, a következmények ismeretében – hangsúlyosan eltérő értelmezést ad a korábban jelen idővel kifejezett (pozitív attitűdről árulkodó) gesztusoknak:

- (3) a. Megmondta a fejedelemnek, hogy jönnek az Erdélyi Eretnekek. *Ám elüté bizony a kórság* (DispD.)
- b. a lármáért scilicet, *bizony kicsinybe marada*, élés nélkül nem maradék; (Bethlen Miklós)
- c. ő jó szívvel elköveti, megölel, megcsókol (*megcsókola bizony* Judás módjára). (Bethlen Miklós)

A *bizonyos* esetében azt is meg kellett különböztetni, hogy a mondat, amelyben a vizsgált elem megjelenik, állító vagy tagadó-e, azaz a *nem*, *semmi* stb. *bizonyos* előfordulásait külön kezeltem (a *bizonytalan*-nal való váltakozás kapcsán tárgyalva, 5.2.).

A bizonyosság, bizonytalanság jelölői többfunkciósak, beleértve az olyan szerkezeti kettősségeket, mint a határozó(szó)i (*adverbial*) és mondatértékű, mondatához tartozó (*sentential, disjunct*) használat váltakozása (Simon-Vandenbergen–Aijmer 2008: 55). A hasonló elemekkel foglalkozó szakirodalom egy része előzetesen kiszűri az elemzésből azokat az előfordulásokat, amelyek nem estek át kategóriaváltáson, így csak a mondatértékű (*sentential*) elemek használatával foglalkozik (például az *obviously* esetében, l. Tagliamonte–Smith (2021: 90–91) és az ottani hivatkozások). Jelen tanulmány azokat a használatokat is szem előtt tartja, amelyek jelzői, állítmányi vagy épp határozó(szó)i szerepűek – a *bizonyosan* előfordulásain belül a szerkezeti váltakozás részeként. A hagyományosan módosítószói vagy más olyan használatokra, amikor a marker alaptagja az egész tagmondatban jelölt esemény, a fentiek értelmében *mondatértékű*-ként fogok utalni az *adverbiális* (határozó[szó]i) használatokkal szembeállítva.⁸

⁸ Egyik lektorom szerint ugyanis zavaró a szófaji (*módosítószó, határozószó*) és a mondattani (*határozó*) terminusok váltakozó használata.

A pragmatikai markerek nem feltétlenül esnek át grammatikalizáción és/vagy szófajváltáson, így lényeges, hogy az adott marker milyen mondatrészként jelenik meg, illetve milyen típusú alaptag⁹ értelmezését teszi hozzáférhetővé (e tekintetben a történeti szövegek tagolása miatt szintén több altípusra lehet szükség, 5.4.). Amennyiben a marker mondatértékű (például a *bizonyára* és a *bizonyosan* esetében), azaz az egész tagmondat által jelölt esemény értékelését fejezi ki, akkor a funkció szempontjából lényeges lehet az esemény ideje: bekövetkezett-e, zajlik-e, esetleg a jövőben várható vagy csak feltételezhető. Ennek alapján az elköteleződés és a bizonytalanság skálaként értelmezhető (bevonva azt a szempontot is, hogy a kontextus alapján a megnyilatkozóknak mire lehetett rálátása; 5.3. és 5.4. szakasz).

A korszakban válik adatolhatóvá a hedge funkció a *bizonyos* esetében, így az adatokat aszerint csoportosítottam, hogy bizonyosságra utal-e (booster) vagy körülhatárolatlan, homályos (hedge) jelleget fejez-e ki az adott kontextusban. A történeti forrásrészletekkel szembesülve azonban ezt nem egy eleve bináris kategóriaként kezeltem – ahogy az talán napjainkban elegendő lenne –, hanem szükségesnek tartottam egy további, átmeneti altípus felvételét is (5.1.). Az elhatárolást egyfelől szerkezeti jellemzők segítették (a *bizonyos* mondatbeli szerepe, ez azonban nem bizonyult minden szövegrészlet esetében elegendőnek), másfelől az is szempont volt, hogy vannak-e az adott markernek olyan kollokációi, amelyek egyik vagy másik funkciót megerősítik. Fontos volt tehát – nemcsak a *bizonyos*, hanem a többi vizsgált marker esetében is –, hogy előfordul-e környezetében más bizonyosságra utaló vagy épp hedge-ként értelmezhető elem vagy szerkezet, esetleg megfigyelhető-e idiomatikus használatok, és mi a jelentőségük (például mennyire kizárólagos a korszakban a *minden bizonynal*).

5. Elemzés

Az alábbiakban először az egyes markerek szerkezeti, szemantikai-pragmatikai jellemzőit és váltakozásait mutatom be, ezt követően térek rá az időbeli és társadalmi beágyazottság (elsősorban a regiszter) kérdéskörére.

5.1. *Bizonyos*

Az ezúttal vizsgált leggyakoribb marker a *bizonyos* – a lekérdezés és kézi keresés az összehasonlíthatóság érdekében a toldalékolás nélküli formára korlátozódik, a TMK és a KED forrásai alapján összesen 708 adatot eredményezve.¹⁰ Az állítás részeként megjelenő *bizonyos* (660 adat) funkciói megkülönböztethetők aszerint, hogy meggyőződést jelölnek-e, azaz bizonyosságjelölő (nyomatékosító) szerepűek-e, vagy sem.

⁹ Egyik lektorom kifogásolja, hogy nem a *hatókör* fogalmát veszem figyelembe. Tekintve, hogy e terminus értelmezése elméletfüggő, az egyértelműség kedvéért a tanulmány a hagyományosabb *alaptag* használatánál marad.

¹⁰ A TMK-ban a *bizonyos* lemmára keresve az alábbi toldalékolt formák is adatolhatók, amelyekkel a tanulmány nem foglalkozik: a *bizonyost* ~ *bizonyosat* összesen 107 adatban, a *bizonyossá* 14, a *bizonyosabb* 12, a *bizonyosnak* 9, a *bizonyosak* 5, a *bizonyosodik* ~ *bizonyosít* 4, a *bizonyos-e* 3, a *bizonyosképpen* 2, a *bizonyosra* 2, a *bizonyosról* 1 találatban fordult elő.

A (4a) példában a közvetlen szöveggörnyezet – *mintegy szentírás* – megerősíti a *bizonyos* nyomatékosító szerepét arra vonatkozóan, hogy a mellékmondatban található állítás megbízható, eszerint a mellékmondatban jelölt esemény, állapot megvalósult. A (4b) esetében viszont a teljesebb megnyilatkozást kell figyelembe venni: a megnyilatkozó olyan tudással kíván rendelkezni (*kegyelmedtől bizonyos lenni*) az adott helyzetről, amely számára meggyőző, amelynek valóság tartalma felől biztos lehet, ezáltal ő is megbízható információforrássá válhat mások számára (*tudjak mit írni*):

- (4) a. *bizonios dolog vram mint egi zent iras*, hofi az hatarban uoltak az tatarok Snatimban, (Tel. 71.)
 b. Az Jdew Alat kýwanok ez dologbol keghtewl *býzonýos lenny* hóg Jsmeg twggýak Boldýsar wrammak az .k. dolga felewl Mýt Jrný: (Svetk. 89.)

A történeti anyag elemzése előtt két okból is szükséges kitérni a jelenkori, illetve közelmúltbeli nyelvhasználatra: egyrészt azzal összefüggésben, hogy a *bizonyos* az utóbbi időben mennyire aktív nyomatékosító szerepben, másrészt általánosítható szempontokat keresve a funkciók elhatárolására. Problémafelvető jelleggel átnéztem a *bizonyos* 500 találatát az MNSz – leírása: Oravecz-Várad-Sass (2014) – beszélt alkorpuszából (amely rádióinterjúkat tartalmaz, tehát jellegénél fogva inkább a sajtónyelv tanulmányozására alkalmas, mint a hétköznapi beszélt nyelvhasználatára).¹¹ A mintában a nyomatékosító *bizonyos* nem teljesen példátlan, de igen ritka (8/500 adat): „De az *bizonyos*, hogy a fiatal kutató céltudatos”; „Ez *szinte bizonyos*, hogy nem fog megtörténni”; „kimutatták a kórokozót, hordozója azonban még *nem bizonyos*”. A Budapesti Szociolingvisztikai interjú (BUSZI, Kontra-Várad, 1997) 50 elérhető és kereshető szövegét megvizsgálva a *bizonyos* 61 előfordulást ad ki az adatközlőktől, és 28 találatot a terepmunkásoktól, az adatok mindegyike hedge (a *biztos* jóval gyakoribb, 222 adat; a *bizonyára* kétszer, a *bizonyosan* egyszer sem fordul elő). Mindkét adatbázis a hedge használat térnyerésére enged következtetni – ha a nyomatékosító, bizonyosságjelölő szerep nem is szorulhatott még teljesen vissza.

A funkciók elhatárolásához a közelmúlt, illetve napjaink nyelvhasználata alapján a mondatbeli szerep fontos tényezőnek látszik: legalábbis az MNSz nyomatékosító *bizonyos* találatai állítmányokként jelentek meg (a hedge találatok mindkét adatbázisban jelzői szerepűek voltak).¹²

¹¹ A hétköznapi, akár írott-beszélt nyelvhasználat vizsgálata az MNSz más alkorpuszaiban is problematikus: a személyes fórum és személyes közösségi alkorpuszban sok az ismétlődő találat (így tendenciák megállapítására csak korlátozottan alkalmas), a szövegek egy része pedig nem csak a hétköznapi nyelvhasználatot közvetíti, gyakoriak például a bibliai és egyéb idézetek, parafrázisok.

¹² Egyik lektorom megjegyzi, hogy a jelzői és állítmányi konstruálás ebben az esetben funkcionálisan szinonim lehet (vö. a *dolog bizonyos: ez egy bizonyos dolog*). Állítását a történeti anyagra nézve nem vitatom, azonban úgy gondolom, vizsgálatot igényel, hogy a jelenkori hétköznapi nyelvhasználó számára a *bizonyos* jelzői használata mennyire aktív 'biztos, megbízható' jelentésben (érti-e, produkálja-e). Érdeemes ugyanis felvetni, hogy napjainkra a *biztos* kiszoríthatta a *bizonyos* korábbi ilyen használatát (legalábbis a kevésbé választékos színterekből). A kérdés megvizsgálása túlmutat a tanulmány jelenlegi célkitűzésén.

A vizsgált történeti anyagban 182 adatot azonosítottam boosterként (ez a 660 adat 28%-a). A bizonyosságjelölő előfordulások nagyobb része állítmányi (125/182 adat, 69%) – személyhez kapcsolva (5a, 5b) vagy attól függetlenül (5c, 5d). Ezek közvetlenül a kiemelt esemény, állapot fennállásának nagy valószínűségét, illetve a megnyilatkozó az iránti elköteleződését hangsúlyozzák (akár további nyomatékosító elemekkel, *igaz, eléggé*), a szövegkörnyezetben található információt is minősítve:

- (5) a. igaz *eleggè bizonyos vagyoc en* az szorgalmatosságodrol. (Teophania)
 b. *Bizonyos vagyé* hogy eö legyen (Constantinus és Victoria)
 c. *Már bizonyos*, hogy az ellenség Jenőtül Halmágnak indult (Kár. 107.)
 d. *Az bizonyos*, részegségeim után mindenkor érzettem kezemen, lábamon, az ízekben fájdalmat (Bethlen Miklós)

Ezzel együtt a *bizonyos* jelzőként is kifejezheti azt, hogy a megnyilatkozó (esetleg az esemény más résztvevője) biztos valamiben, tapasztalatai alapján megbízhatóként értékel valamit (57 adat, 31%) – ezt többek között a közvetlen szövegkörnyezet (hasonló jelentésű elemekkel és szerkezetekkel, mint a *világos*, illetve a *minden kételkedés nélkül*) igazolja:

- (6) a. *világos és bizonyos gyanósága* nem egyébre, hanem Vida Istvánnéra vagyon (Bosz. 328.)
 b. *azért bizonyos hittel, minden kételkedés nélkül* hiszem (Bethlen Kata)

A (7) példából jól érzékelhető a kontextus szerepe: a *valamely bizonyos* két egymást követő funkcionálisan szinonim elem is lehetne, azonban a folytatás – *bizonyos vagy csak gyanúság* – egyértelművé teszi, hogy ezúttal arra irányul a kérdés, biztos, megbízható-e a *dolog*, azaz az információ:

- (7) és hallotaé a Tanú Boszorkánysága iránt valamely *bizonyos dolgot*, avagy tsak *gyanúságot* vagy maga tapasztalté (Bosz. 567.)

Összességében tehát a mondatbeli szerep mint tényező inkább csak tendenciát mutatott ki: a nyomatékosító funkció rendszeresebb állítmányként kifejezve, de jelzőként sem elhanyagolható arányú (a hedge funkcióban viszont a *bizonyos* kizárólag jelzős szerkezet része). Az elhatárolásban kiemelten fontosak lehetnek a szövegkörnyezet kevésbé jósolható vagy általánosítható elemei, amelyek szintén a kétség nélküliséget fejezik ki.¹³

¹³ Egyik lektorom kifogásolja, hogy nem különítettem el szisztematikusan a „jelenetbe integrálódó jelentéseket” azoktól, amelyek a „jelenetet kontextualizálják”. Eljárásomat az indokolja, hogy az „integráló” és a „kontextualizáló” elemek elkülöníthetősége egyrészt függ a vizsgált elem funkciójától, másrészt attól is, hogy az adott elem átment-e kategóriaváltáson, ami a *bizonyos* esetében nem történt meg. Így például a *bizonyos* az egyik funkciójában „kontextualizálhatja” a jelenetet (*bizonyos vagyok, hogy*) – a beszélői viszonyulást teszi explicité –, a másikban pedig „integrálódhat a jelenetbe”, amennyiben a proposíció értelmezését módosítja (*bizonyos rétt*). Azok a kontextusbeli tényezők, amelyek az akutális funkció azonosítását támogatják, megerősítik, hasonlóképpen sokfélék lehetnek, azaz nem minden esetben attól függ a szerepük, hogy a „jelenetbe” tartoznak-e, pl. a cselekvéshez, mentális állapothoz (*hiszem, gyanúsága van*), magához a markerhez (*eléggé bizonyos*), vagy a marker alaptagjához (a „jelenethez”) kínálnak további értelmezést (*minden kétség nélkül hiszem*).

A korszakban a feldolgozott források alapján a hedge funkció a booster használatnál jóval rendszeresebb (404/660 adat, 61%). Ezek az előfordulások közelebről nem meghatározott, nem részletezett eseményt, tulajdonságot jelölnek. A (8a–c) példákban szintén a szövegkörnyezet kínál fogódzót a kevésbé specifikus jelleg kifejezésére (*különb-különb, esztendő vagy tél, nyelvforma*).

- (8) a. *külömb külömb helyekben és ödögben* [‘időkben’] *bizonyos Szemeleknek* artot (Bosz. 109)
 b. *leteszi bizonyos terminusra, esztendőre vagy télre.* (Kár. 166.)
 c. *Dobane az fejő Kannaban bizonyos nyelv forma füvet* tett (Bosz. 502.)

A két fő funkció viszonylag közvetlen szövegkörnyezeten belül is váltakozik:

- (9) a. Hogy az első punctumban megh nevezett Kiss Ferencz bubájós tudományu Embernek tarttatott *az bizonyos*, mivel ez előtt circit. 12 Esztendővel *egy bizonyos* Nagy Istók névü Kanász Gyerkőcze a fatensnek S.V. sörtvés marháit őrizvén történetből említett Kiss Ferencznek irtásában bé eresztett, (Bosz. 296.)
 b. Ez előtt cir. 3. esztendővel e Fatens *bizonyos réten* öszvő szollalkozván véle, mindgyárt akkor is azt felelte: *bizonyossak legyetek benne*, hogy el nem mentek véle. (Bosz. 411.)

A *bizonyos* hedge funkciója tehát nem abból ered, hogy a megnyilatkozó ne lenne meggyőződve az esemény, állapot megvalósulásáról, valószínűségéről, hanem a marker által éppen csak annyi információt oszt meg a befogadóval, hogy az adott esemény, állapot, körülmény fennáll (e tekintetben *bizonyos*). További meghatározást azonban nem tud vagy akar adni a megnyilatkozó, tehát a *bizonyos* az alaptagjának pontatlanul leírt jellegére hívja fel a figyelmet, például *bizonyos réten* (9b): azaz a tanú vagy nem tudja pontosan felidézni, és/vagy nem tartja lényegesnek, hogy pontosan melyiken történt az összeszólalkozás – e tekintetben bizonytalan, de legalábbis kevésbé körülhatárolt. Az azonosítás ezzel együtt a *bizonyos* által megtörténik, azonban a situációs és tematikus kontextus ismeretén múlik, hogy a *bizonyos* milyen mértékben szűkíti le a lehetséges referenseket. Az olyan példák értelmezéséhez, mint az *egy bizonyos Nagy Istók* (9a), egyaránt figyelembe kell vennünk a tanú és a hatóság (beleértve a tanúvallomás lejegyzőjének) nézőpontját, ismereteit. A tanú közvetlenül ismeri az említett személyt, a hatóság azonban nem feltétlenül: a néven keresztül az azonosítás így is egyértelmű, a *bizonyos* viszont jelezhet egyfajta közvetettséget, távolságtartást: vagy nincs, vagy nem is szükséges több, biztosabb információ a kérdéses személyről a vallomás értelmezéséhez.

Az angolban a *certain* ‘biztos, bizonyos’ az ottani terminológiával intenzifikáló melléknevek között szerepel példaként (*intensifying adjectives* (Quirk et al. 1985: 429)), megkülönböztetve a referensre nézve restriktívnek, megszorítónak tartott használatától (*a certain person* megfelelője a *particular person* ‘egy bizonyos személy’ (Quirk et al. 1985: 430–431)), emellett magyarázat részeként is előfordul az elem, például a *once* ‘egyszer’ kapcsán *certain but unspecified time in the past* (Quirk et al. 1985: 531) – amely jelen minősítés szerint hedge (a homályosság [*vagueness*] jelölői között l. még Cheng–O’Keeffe (2014: 361–362)).

A vizsgált történeti anyagban az 'egy bizonyos' jellegű leszűkítést ritkán lehet egyértelműen azonosítani a szövegkörnyezet alapján (a szituációs és tematikus kontextus viszont nem feltétlenül rekonstruálható az elhatároláshoz szükséges mértékben). Az alábbi helyen mind a *hanem*, mind a *bizonyos* előtt megjelenő *csak* támogatja a megszorító (*particular*) jelentést: *de partos és általjáró hely nem mindenütt vala, melyen rendelt seregben által fogna jühetni, hanem csak bizonyos helyen* (Kemény János). Más esetekben azonban a hasonló megoldás ellenére eltérő értelmezés is lehetséges, azaz a kevéssé specifikált jelleg is teret kap: *mert az tábor távol vala, hanem csak bizonyos számu nép örzi vala éjjeleken, s nappal kevesebb* (Kemény János).

A kontextus alapján akár pontosítást is kifejezhetne a kérdéses marker *bizonyos számú* 'tudniillik' *ezer forintokat*, azonban a (10) példában valójában az *ezer forintok* a meghatározott összeg, az azonban, hogy mennyi ilyen meghatározott összeg szerepel a testamentumban, nincs pontosítva (*bizonyos számú*, azaz pontosan nem tudjuk, hányszor és kikre hagytak ilyen összeget):

- (10) Ezeken kívül sok ekklesiákhoz külömb- külömb beneficiumokat, söt nagy részént még éltebe is conferált, kiböl még maig is élnek; az ország számára is *bizonyos számu ezer forintokat* repositumol (Kemény János)

A hedge funkciójú *bizonyos* kizárólag jelzős szerkezetek része, azonban ezek alaptagjai változatosak és különféle okokból válhatnak kevéssé specifikusan azonosítottakká a szövegekben. Egyfelől megjelennek olyan elemek is, amelyek más kontextusokban épp bizonyosságot jelölnek (pl. *bizonyos dolog*, de vö. *bizonyos dologért régen ellenkezet* (Bosz. 417.); *bizonyos dologért jövéen* (Bosz. 433.); *bizonyos dolgai véget bé ment Egerben* (Bosz. 158.)). Másfelől az egyes események, állapotok lényegében bármely összetevőjét kiemelhetik – az említések további részletezése, így névvel azonosítás vagy a helyhez kötés előfordul, de egyáltalán nem kizárólagos:

- személyek, boszorkányperekben ez lehet:
 - a rontás elkövetője: *rajta mentenek bizonyos személyek* (Bosz. 328.)
 - a rontás elszenvetője: *Imre Mártonnak bizonyos két Fiaj megh nyomorodván* (Bosz. 422.); *bizonios csikaia véletlen az labarul le esvén* (Bosz. 216.)
 - gyógyítója: *el vitte Vadkertre bizonyos Orvos Aszszonyhoz* (Bosz. 348.); *bizonyoss ott valo Asszony füeket adott megh fűrösztéssére* (Bosz. 291.)
 - a tágabb közösség más tagjai: *hivatott bizonyos komakat* (Bosz. 61.); *a háznál lévő bizonyos menyecskét szőlőben hitta* (Bosz. 293.); *bizonyos Vásárhelyi Leánt* (Bosz. 87.)
- a vádlattal kapcsolatos konfliktus: *bizonyos öszvő szollások után* (Bosz. 224.); *bizonyos nehezteltyésből* (Bosz. 296.)
- a konfliktus tárgya: *bizonyos Dologh erant eöszve veszvén* (Bosz. 414.); *bizonyoss bor arra miatt eöszve zördülvén a Fatens* (Bosz. 291.); *bizonyos ponyváknak öszvő vagdalását gyanitván* (Bosz. 411.); *bizonyos Rétekéért pörlekedett* (Bosz. 218.); *bizonyos kölcsön kért lisztért meg haragudván* (Bosz. 438); beleértve, amikor a gyanús személy kér valamit, és nem kap: *bizonyos alma nem adásért meg fenyegette* (Bosz. 277.)

- egyéb tárgyak vagy élőlények a háttértörténet részeként: *bizonyos virágmagoknak kertben való vetésére ment volna* (Bosz. 354.); *bizonyos kender vágóját sokszor irt Asszonyinak* (Bosz. 415.); *bizonyos talált mihének le vágására hitta volna* (Bosz. 415.)
- a rontás, károkozás módja: *bizonyos öntest* (Bosz. 217.); *bizonyos eöntést eöntött volna* (Bosz. 409.); *bizonyos mérget be adtak néki innya* (Bosz. 218.)
- a betegség és tünete: *bizonyos hólyagokat rajta* (Bosz. 218.); *bizonyos nyavalyaban nevezetessen pedig kötésben hirtelen esván* (Bosz. 569.)
- a gyógyítás eszközei: *bizonyos fűvet vit* (Bosz. 416.); *bizonyos Zsirral meg kent* (Bosz. 103.); *bizonyos füstülni való szert adott* (Bosz. 296.); *bizonyos veres Zsir forma ezköz* (Bosz. 95.); *bizonyos mazzagot kötöt által* (Bosz. 286.)
- más olyan eszközök, amelyeket a tanúk gyanúsnak tartottak: *bizonyos írját avagy kenőcsit* (Bosz. 98.); *bizonyos Babonás eszközét* (Bosz. 296); *több bizonyos bubajos tétemény miatt* (Bosz. 400.); *bizonyos borsó szemekkel és holt szénnel nézegetett* (Bosz. 220.); *azon alkalmazatossággal bizonyos Cserépre akattak a kiben volt bizonyos szórkos kenyő, és sok féle szőr* (Bosz. 414.)
- időpont vagy időintervallum: *egy bizonyos napon estve* (Bosz. 474.); *bizonyos eczaka oda juttván* (Bosz. 348.); *bizonyos alkalmazatossággal palántatt rakni* (Bosz. 328.); *nala lakvan bizonyos ideigh* (Bosz. 192.)
- helyszínek: *az Ablakon lévő bizonyos lukacskan gjüt volna iczaka bé* (Bosz. 216.); *ki vetette bizonyos helyre az hora* (Bosz. 274.); *az Erdőn bizonyos helyen dögölve fekütt* (Bosz. 400.).

Dramákban, levelekben és főként az emlékiratokban szintén találhatóak a fentiekhez hasonlóan jelölt tartalmak, fogalmi csoportok. Az alábbi példák mindegyikét Kemény János önéletrajzából idézem az egyszerűség kedvéért, hasonlók ugyanis több korabeli emlékirónál is megjelennek. Ilyenek a személyek és csoportok (*bizonyos generálist, bizonyos hadakkal*), mennyiségek (*bizonyos summa pénz*), jellemzők, tulajdonságok (*bizonyos jegyű zászlók, bizonyos jegyek alatt*), érzések, mentális állapotok és konstruktumok (*bizonyos okaim, bizonyos félelmek*), valamint elvont fogalmak, társadalmi konstruktumok (*bizonyos parancsolat, bizonyos consideratiókra, restituáltatott bizonyos circumscriptiókkal, bizonyos praesidiummal*).

A magyar *bizonyos* esetében a kevésbé specifikált jelleg a szükségszerű (vö. (8c) *bizonyos nyelvforma fű*, amelyet a tanú valószínűleg nem képes pontosabban leírni) vagy szándékos pontatlanság mellett a kontextusra hagyatkozással, a közös, megosztott tudás feltételezésével magyarázható. Boszorkányperes tanúkihallgatások jegyzőkönyvében a (11) példában visszatérő megoldás formula részeként az eljárás egy szakaszára és annak eredményére hívja fel a figyelmet:

- (11) jöttünk ki ugyan T. Ns. Gralis Exmissiója mellet T. Ns. és Vitezlő Pinkoczi Horvát Uram !Adám eő Klme Eszenyi Jobbágya Sandor Mihály Instantiájara *bizonyos* Collateralis Inquisitionak végben vételére, mely is ez aláb megh irt mod szerént következik. (Bosz. 324.)

A (11)-hez hasonló példák esetében a *bizonyos* orientál, a befogadó számára azonosíthatóvá teszi az adott eseményt, személyt, körülményt a diskurzusban (talán a

vizsgált anyagban ez áll a legközelebb a megszorító használathoz, a *particular* jelentéshez), egyúttal kifejezve, hogy a továbbiakban jelentősége lesz – jöllehet a részleteket, így ennek okait még nem ismerjük.

A kevésbé specifikus azonosítás ugyanakkor többféle olyan minősítéssel járhat együtt a korszakban, amely főként a megnyilatkozó személyes attitűdjét közvetíti, így szükségessé vált egy harmadik csoport megkülönböztetése (74 adat, 11%).¹⁴ Ilyen például, amikor a *bizonyos* azt fejezi ki, hogy a megnyilatkozó szerint egy adott személyben meg lehet bízni (amellett, hogy nem azonosítja az illetőt névvel vagy más módon – ez a vizsgált anyagban főként Barkóczy Krisztina leveleiből adatható (Varga 2022c)):

- (12) a. az árvízről el nem mehetni, *bizonyos embertől* értette. (Bark. 44.)
 b. gondolkodom, hogy Kegyelmed levelét nem vettem, holot *bizonyos posta* jöt onnét (Bark. 91.)
 c. Csak legyen *bizonyos ember* mellettek, mert ezek eb ebnek baráti mind, megeméstnek bosszúsággal (Bark. 18.)
 d. noha én irtam mind Botkának, de nem árt Szivem, ha *bizonyos embert* küldesz, mert úgy látom, hogy aszú szőlő bort is lehet csinálni.(Kár. 111.)

A későbbiekben hasonlót fejez ki a *bizalmas*: jöllehet a TESz. a 17. századtól adatolja, a TMK-ban nincs rá adat (a vizsgált drámákban és emlékiratokban sem), a *bizodalmas* pedig ritka, elsősorban a levelekben jelentkezik formulaként, és legtöbbször az adott levél címzettjét minősíti. A megnyilatkozó bizalmát is magába foglaló az értelmezés nemcsak személyre, hanem (megbízható forrásból származó, ám kevésbé specifikált) hírre, információra, más entitásra vonatkozhat – amelynek teljesülésében, fennállásában a megnyilatkozó vagy az esemény más résztvevői bízhatnak, esetleg másokat biztathatnak vele (vö. (13c)):

- (13) a. Úgy látom, Szivem, Kegyelmed előtt még akkor nem volt tudva az erdélyi dolog, de már tudom, tudja, s leszen ottan is *bizonyos* communicatiója. (Bark. 167.)
 b. Mely Scholaban valo sovargast el unvan, hofi *bizonios functioban* lehetne elete, minapiban talalt vala megh (Szépir2. p. 331.)
 c. Kegyelmed *bizonyos hollétéről* nem biztathattam (Bark. 174.)

Szintén személyes attitűdöt is jelölhet a *bizonyos* olyankor, amikor a megnyilatkozó azt hangsúlyozza, hogy a nem pontosan azonosított alkalommal vagy helyen valamiféle esemény biztonságosan mehet végbe (a TMK-ban és a vizsgált

¹⁴ Egyik lektorom megjegyzi, hogy az idézett a (12a–d) példákban a *bizonyos* specifikáló vagy kidolgozó szerepű (valamint kifogásolja, hogy az attitűd itt laza értelmezést kap). Ha a specifikálást az azonosíthatósághoz kötjük, akkor nem nyilvánvaló, hogy a *bizonyos ember, hely, alkalmosság* esetében a specifikálás, így az, hogy a denotátum azonosíthatóbbá válik, igaz lehetett-e – akár a 18. századi levél befogadójának nézőpontjából szemlélve is. A kidolgozó szerep elfogadható, azonban nem derül ki a terminusból, hogy milyen természetű többletet jelentene. Az attitűdjelölést a bármilyen típusú érzelmi töltetű, affektív viszonyulás kifejezésé-ként értelmeztem (vö. Larsson 2019: 246; Gray–Biber 2014: 224), a bizalom, a megbízhatóság és a biztonságérzet ebbe a felfogásba illeszkedhet.

dramákban és emlékiratokban nincs adat *biztonságos*-ra, a hasonló jelentésű *bátorságos* is ritka, a TMK-ban 21 adattal):

- (14) a. kjrtrük hogiha ugjan annak ugj kel lennj hogj el ne oßolljunk ü Ng'a, uagj Bathorban, uagj *egj mas bizonios helre* Balichon bennünket, hogj tugjunk mys houa ilist hozatnj ne chauarogjunk falurol falura Biljel.
(Tel. 23.)
- b. Kegyelmed azt parancsolta, ha *bizonynos alkalmatosság* leszen, úgy küldje el a mustrakönyvet
(Bark. 161.)

A (12–14) példákban látott használatok a korszak sajátosságai lehetnek.

A *bizonynos* funkcióinak időbeli alakulását a 2. táblázat mutatja (az adatszámok a terjedés szempontjából szükségszerűen tájékoztató jellegűek, ugyanis a mintavétel nem kiegyensúlyozott: a 18. századból több és nagyobb terjedelmű szöveg származik, mint a megelőző időszakokból).

<i>bizonynos</i>	16. század	17. század	18. század	összesen
hedge	4	39	361	404
booster	14	23	145	182
attitűd	8	23	43	74
Összesen	26	85	549	660

2. táblázat

A *bizonynos* funkcióinak időbeli megoszlása a vizsgált forráscsoportban

A 2. táblázat alapján a hedge funkció arányaiban markáns növekedést mutat a 17–18. század során (az előbbi időszakban 46%, az utóbbiban 66%-ot tesz ki). A különbség valójában a regiszterek közötti eltérő preferenciákkal magyarázható, ahogy az a 3. táblázatban látszik.

<i>bizonynos</i>	booster	hedge	attitűd	összesen
boszorkányper	36	279	3	318
drama	15	9	8	32
emlékirat	36	80	8	124
levelezés	95	36	55	186
Összesen	182	404	74	660

3. táblázat

A *bizonynos* funkcióinak megoszlása a különböző regiszterekben (adatszám)

A *bizonynos* a vizsgált regiszterek közül a boszorkányperekben fordul elő leggyakrabban (a többi regiszterrel összehasonlítva az adatok 69%-a a jegyzőkönyvekben található, a szövegcsoponton belül pedig 88% a hedge aránya a többi funkcióhoz képest). Az adatok közel fele (48%-a) tehát egyetlen regiszterből származik, ezért az ott megfigyelhető sajátosságok az összképet is nagyban befolyásolják. A boszorkányperek zöme 18. századi szöveg, és ezekben a leginkább kiemelkedő a *bizonynos* hedge funkciója, így főként ez a tény magyarázza a 2. táblázatban látott

növekedést. A jelentős preferencia oka az lehet, hogy a tanúk akár évekkel korábbi eseményeket idéznek fel, ez pedig a memória korlátai miatt reflektálan kevésbé specifikus, bizonytalan leírásokhoz vezethet, amint az fentebb látható volt (ez részben igaz az emlékiratokra is, utóbbi regiszter is kiemelkedik az arányaival, ha nem is olyan mértékben, mint a boszorkányperek).

Felmerül, hogy más területeken a perek lejegyzői kevésbé őrizték meg a hasonló elemeket az ügy szempontjából fontos vagy tényszerű részletek javára, illetve hogy a bizonytalanság túlzott kifejezését kerülendőnek tarthatták (Culpeper–Kytö 2010: 377–379). A magyar boszorkányperes jegyzőkönyveknek ugyanakkor jellegzetessége az az elvárás, hogy a tanúk *cirkumstancialiter, voltaképpen*, azaz a körülményeket legteljesebben figyelembe vevő részletességgel számoljanak be (beleértve azt is, mi az, amiért nem minden esetben vállalnak felelősséget a tanúk, például hogy a gyanús személy követhette-e el a rontást, vagy, hogy „bizonyosak”-e abban, hogy a gyanús személy boszorkány (Varga 2022a; 2022c)).

Az idő és a regiszter együttes hatását mutatja az, hogy míg a hedge funkció 18. századi magas részesedéséért elsősorban a boszorkányperek (273/361 adat), kisebb részben Károlyi Sándor és Székely László emlékiratai (30 és 18/361 adat) felelősek, addig a 17. századi szintén viszonylag magas részesedés főként Kemény János emlékiratainak köszönhető (23/39 adat). A magánlevelekben a bizonyosság jelölése a legnagyobb részesedésű, de maga a levelezés mint regiszter viszonylag kiegyensúlyozott megoszlást mutat. A személyes attitűdjelölést tartalmazó előfordulásokban is van kevésbé körülhatárolt jelleg, ami a hedge-ekhez hasonlóvá teszi őket, jöllehet egyfajta elköteleződést is jelölnek, így átmeneti kategóriaként egyelőre érdemes szem előtt tartani – további adatok tükrében e felosztás később felülvizsgálható.

5.2. Nem bizonyos vs. bizonytalan

A két adatbázis alapján a *bizonyos* adatainak igen kis része jelenik meg tagadva (48/708 adat). Ebbe az összehasonlíthatóság érdekében nem számítottam bele azokat az eseteket, amikor nem az esemény, állapot, információ bizonyos volta az, ami tagadott (a (15a) és a (15b) a *bizonyos* hedge kategóriájába tartoznak):

- (15) a. hogy adnának vagy kérnének pénzt fel, mert ahhoz *bizonyos napokig*
nem lehetne nyulniok (Bosz. 511.)
b. Úgy let volna, ha *bizonyos dolog* meg nem gátolt volna, melynek okáru
l irnom nem szükség. (Bark. 317.)

Szintén nem soroltam ide a pleonasztikus tagadás (PT) különféle eseteit; a (16a) példa az aspektuális értelmezéssel magyarázható (*mig* kötőszós, ráadásul a tagadás ezúttal sem a *bizonyos*-t érinti). A (16b) esetében pedig a tagadott főmondat válhatta ki a PT-t (újabbán részletesen: Gugán 2021; 2022), a *bizonytalan* esetében viszont hasonló szerkezeti-szemantikai megoldásra (egyelőre) nincs példa, így közvetlenül nem vethető össze a *bizonyos* alábbi használatával:

- (16) a. beszédének Aszonyom, mint addig is nem hívé, *miglenten bizonyos* és
tapaszthato okait *nem latta* (Constantinus és Victoria)
b. nimely ujságot meg nem irok; mivel az Level *nem bizonyos hogj elne*
tivedne vagj felnem bontanak; (Peregr1. 178.)

A 48 *nem bizonyos* (vagy épp *semmi bizonyos nem / nincs*) típusú szerkezet a *bizonytalan* összesen 42 adatával állítható szembe (az utóbbi is kimutatható a 15. századtól kezdve, vö. TESz., ÚESz.). A váltakozás közvetlen szöveggörnyezetben is megfigyelhető – a tagadó használat (17ab) mellett az állítóval váltakozva sem példátlan (17c):

- (17) a. ebben egészen *bizonyos nem vagyok*, s csak úgy is írom mint
bizonytalan (Bethlen Kata)
- b. de mint hogy *bizonyost nem irhattam bizonytalan állapotamban*
indulásomról és egyebekről (Peregr1. 31.)
- c. *bizonyos akart lennie*, hogy te Nagyságodnak *bizonytalan dolgot* ne
írjon. (Nád. p. 171–172)

A mondatbeli szerepek összességében kiegyensúlyozottan oszlanak meg (az összesített adatok 48%-a jelzős szerkezet, 52%-a állítmány), az egyes változatok preferenciája viszont eltérő (4. táblázat).

	jelzős szerkezet része	állítmány	összesen
<i>nem bizonyos</i>	29 (65%)	19 (41%)	48
<i>bizonytalan</i>	14 (35%)	28 (59%)	42
Összesen	43 (100%)	47 (100%)	90

4. táblázat

A *nem bizonyos* és a *bizonytalan* mondatbeli szerepei a vizsgált forrásokban

A *nem bizonyos* típus rendszeresebb jelzőként (29/48 adat, 60%) mindegyik a bizonyosság, megbízhatóság hiányát jelöli (jelzői: (18a), állítmányi: (18b)), míg a *bizonytalan* esetében fordított a helyzet (28/42 adat, 68% állítmányi; állítmányi: (18c), jelzői: (18d)):

- (18) a. Már én a Kegyelmed leveleit is még most küldöm. Már három rendbelit,
mert soha *nincs bizonyos helye*, nem tudtam hol kerestetni. (Bark. 315.)
- b. Már az menyí, még előttem *nem bizonyos*. (Bark. 22)
- c. mit akar nagyságod, mert az nagyasszony önagysága *bizonytalan* a
dologban. (Székely László)
- d. Tudom ides rokonom elig *bizonytalan hirt* hallotok felölünk, de azoknak
ne hjjjetek semmjt. (Tel. 28.)

Tekintve azonban, hogy a vizsgálható adatszám ennyire csekély, az aránybeli különbségekből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, így a mondatbeli szerepek viszonylagos szabad váltakozásáról beszélhetünk.

Ugyancsak a későbbiekben nagyobb adatmennyiségen tesztelhető tendencia, hogy a vizsgált anyagban a *nem bizonyos* állítmányként a *bizonytalan*-nál gyakoribb egyes szám első személyű alannal (11 adat, harmadik személyű 8 adat), míg a *bizonytalan*-t inkább a harmadik személyű alany jellemzi (21 adat, 6 első személyű), például:

- (19) a. Mert *nem vagyok bizonyos*, ha ugyan megszűnt-é ara az pestis.
(Bark. 300.)
b. Mind az által *ezek bizonytalan dolgok levén*, velle sietni nem tanácsos
(Kár. 56.)

A funkciókra térve a *bizonyos* és a *bizonytalan* megfelelést mutat a mentális állapot értékelése kapcsán, azaz e téren variálódnak ((18c) *őnagysága bizonytalan a dologban* vs. (17a) *bizonyos nem vagyok*), ahogyan az információ megbízhatóságát nézve is ((17c) *bizonyost* [ti. hírt] *nem írtattam* vs. (18d) *bizonytalan hírt hallotok*, sőt (18b) *előttem nem bizonyos*). A megfeleltetést ugyanakkor korlátozhatja az alaptag pozitív vagy negatív konnotációja (ilyen például a (20c) *bizonyos reménységem nincsen* vs. ?*bizonytalan reménységem van*, vagy épp a (20d) *semmi bizonyos boszorkányságát nem tudja* vs. ?*bizonytalan boszorkányságát tudja*).

Ugyancsak tendenciának tűnik, hogy a tagadott szerkezetben szereplő *bizonyos* jelzői használata inkább szélsőséget mutat, olyan szélsőséget jelölő elemekkel társul, mint a *semmi*, *egészen*, *legkisebb* (összesen 16/48 adat, tehát az előfordulás nem teljesen esetleges). Az alábbi szerkezetek azt hangsúlyozzák, hogy egyáltalán nincs tudomása a megnyilatkozóknak olyan információról, fejleményről, amelyben bízhatna, vagy megbízható lenne:

- (20) a. Pandur Mattiast küldöttem, iolehet hogy bizon *semi bizonios uegezesel es informatioual nem küldhettem*,
(Zr. p. 272)
b. Most *semmi újságom oly bizonyos nincsen*, kinek hitelt adhatnék
(Kár. 91.)
c. egjebüve *semmi bizonyos reménsegem nincsen*,
(Peregr1. 39.)
d. *semmi bizonyos Boszorkányságát* nem tudja a Tanú
(Bosz. 102.)
e. Kis Annának is boszorkánysága felül sem valamely gyanúságot, *sem leg kisseb bizonyos dolgot* nem hallott
(Bosz. 567.)

A *bizonytalan* viszont implikálhat skalaritást, és nyomatékosítható is:

- (21) a. Valy *mely bizonytalan* izenet ez
(Szép m. kom.)
b. Mindazáltal ez *igen bizonytalan* alkalmatosság lévén, jut-é
Kegyelmednek kezéhez, nem tudhatom
(Bark. 233)
c. Ujsagink Mgs Vr ha mik vólnának *bizonytalan és gjenge papirosra* nem
igen illő bizni
(Peregr1. 153.)

Itt érdemes megjegyezni, hogy a TMK-ban a *bizonytalan* toldalékolt adatai csak nyolccal növelik az adatszámot (40 adatot eredményezve), míg a *bizonyost nem* stb. 83 adattal szerepel; utóbbi jellemzően a tudással, közléssel kapcsolatos (*semmi bizonyost nem tud* stb.), elsősorban a boszorkánypereknek (52 adat), kisebb mértékben a leveleknek köszönhetően (31 adat). Figyelembe véve, hogy igen csekély mennyiségű előfordulásban jelentek meg variánsok, a váltakozást befolyásoló tényezők részletesebb meghatározása további kutatást igényel.

5.3. Bizonyára

A *bizonyára* és formai változatai – *bizonyába*, *bizonyával*, *bizonynal* – összesen 239 adatot tesznek ki a vizsgált anyagban. A kódexekben megfigyelhető formai változatosságot még a fordítás tényével, a latin sokféle megoldásának közvetítésével

hozzák összefüggésbe – egy-egy nyelvemlék általában egy-egy változatot alkalmazott rendszeresebben, így nem lehetett határozott funkcionális elkülönülést azonosítani (vö. Juhász 1992: 828–829).

A későbbiekben az eredeti szövegek is őriznek valamennyit a sokféleségből, jöllehet a *bizonyára* fordul elő a legrendszeresebben a vizsgált anyagban (136 adat, ezt követi a *bizonyal* 87 adata, a legritkébbak pedig a *bizonyában* 11 és *bizonyával* 5 előfordulással). Továbbra is változatokként kezelhetők a kérdéses elemek, ugyanis az anyagból kimutatható és az alábbiakban tárgyalt különféle funkciókban egyaránt jelentkeznek (ha nem is egyforma arányban; a *bizonyával* esetében kevesebb funkciót sikerült azonosítani, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy más használatokban az elem nem is volt lehetséges, a szórványos előfordulás miatt viszont egyelőre nem sikerült a továbbiakat is adatolni). A 16. századi adatok még mind a négy variánst tartalmazzák, a 18. század során azonban már csak a *bizonyára* és a *bizonyal* váltakozik egymással.

Az ómagyarban a *bizonyára* és változatai még leggyakrabban adverbialisak (vö. Juhász (1992: 817–818); modális értékben inkább csak felbukkannak, vö. D. Máta (2003: 425)), a középmagyarban ugyanakkor lezajlott a grammatikalizáció, így az adatok zöme (185/239 adat) mondatértékű (*sentential*), azaz az egész tagmondatban jelölt esemény, állapot értelmezéséhez járulnak hozzá. Ezzel együtt még nem példátlan a *bizonyára, hogy* ~ *bizonyal, hogy* átmeneti szerkezet (3/239):

- (22) a. *bizoniara hogi* egigh sem tartottam minden nemben ellendt (Zr. p. 64)
 b. Mihelt kezdék felőlle beszélleni, *bizonyára, hogy* soha az eggik kezemet nem mozdíthatom, sem az ujjaimat (KBosz. 20.)
 c. Azert Jo Vram Es Jo fýam *Býzonýal hogý* En Nem twdok Jmmar semmýtt sem gondolný sem chelekedný (Svetk. 140.)

Emellett még a 16. századi drámaszövegekből adatolható az adverbialis szerep (*bizonyában* 'bizonyosan' és *valóban szeretik egymást*), a *bizonyal higgye, bizonyal tudom* stb. pedig főként a későbbi levelekből és boszorkányperekből származik (összesen 46/51 adat). Emellett a *bizonyára* a 18. századi drámákban nem példátlan birtokos személyjeles formában sem, közlést nyomatékosítva (5 adat, utóbbiakat nem számoltam bele az összesített adatszámába):

- (23) a. *Bizonyomra mondom*, hogy én Urad nem vagyok (Menekmus)
 b. Hogy ezek így, 's-nem külömben vannak, *bizonyomra mondom*. (Menekmus)
 c. hadd legyen hat garas; másnak *bizonyomra mondom* nem annám. (Gyöngyösy)

A *bizonyára* grammatikalizációját a pozíció megváltozása is jelezheti, adverbialisként közvetlenül az ige mellett áll, míg mondatértékű használatban az állítmánytól távolabbra, illetőleg a mondat élére kerülhet (már az ómagyarban is, Juhász 1992: 817–818). A változás előrehaladott jellegét mutathatja a viszonylagos szórendi szabadság: a mondatértékű *bizonyára* a tagmondat, mondat végére is kerülhetett a középmagyarban:

- (24) a. Hiszen nevem oly nagy vagyon, hogy majd ama bölcs Alexandernek
sem volt nagyobb *bizonyára* (DispD.)
b. mindeddigh is töb levelet mert nem lattam, ki ennalam pedigh feletem
igen kedves volna, *kedves uolna bizoniara* (Szépir9. p. 736)

Az adverbialis elfordulások fő funkciója a nyomatékosítás jellemzően tudást, hitet és más mentális állapotokat, érzékelést minősítve (a középmagyarban ez már főként a *bizonyal* esetében mutatható ki: *bizonyal tudja, mondja, látott* stb., de vö. *bizonyomra mondom*, (23a–c) példák). A mondatértékű használatok értelmezése ugyanakkor nyitottabb. Az ómagyarhoz (vö. Juhász 1992: 836) képest a közép-magyar korszak újdonságaként figyelhető meg az átértékelődés a 'biztos, tudható' (a cselekvés, mentális állapot jellemzője, adverbialis használat) → 'feltehetőleg, valószínűleg' irányába (a teljes tagmondatban jelölt eseményt értékelve, mondatértékű használat), azaz a vélekedés előtérbe kerülése, a *bizonyára* és változatai, de a *bizonyosan* esetében is (5.4.).¹⁵

A funkcióbővülés annak kapcsán ragadható meg, hogy a mondatértékű *bizonyára* többféle valószínűségi fokon álló cselekvéseket, állapotokat, körülményeket is értékelhetett, beleértve a jövőben, várhatóan zajló, feltételezett eseményeket. Így amellet, hogy a megnyilatkozó többé-kevésbé meg van győződve az alaptagban jelölt esemény, állapot bekövetkezésének valószínűségéről, mégsem tényként vállal érte felelősséget (azaz a hedge funkción belül a „pajzs” típusba tartozik (vö. Culpeper–Kytö 2010: 362)).

Egyes leírások megkülönböztetik bizonyosságjelölők konceptuális és procedurális jelentését: például a *certainly* 'biztosan, bizonyosan' esetében „tartalmas” jelentésnek számít az episztemikus bizonyosság kifejezése, míg procedurálisnak az, amikor egy olyan nézőpontot, kiindulópontot jelöl ki, ahonnan a megnyilatkozó aktuális állásfoglalása értelmeződik a résztvevők felé. Így például az *I certainly believe* 'bizonyosan, biztosan hiszem' kifejezheti azt, hogy a megnyilatkozó bizonytalan az adott kérdésre vonatkozóan, más tekintetben viszont nem (vö. Simon-Vandenberg–Aijmer 2008: 211–212; l. még Silver 2003). A kettősség grammatikalizációval járó jelentésbeli rétegződés eredménye (Simon-Vandenberg–Aijmer 2008: 54–55) (az *I trow* kapcsán Bromhead (2009: 274–275, 279)).¹⁶

A *bizonyára* és változatai kapcsán vizsgált használatokban viszont nem a különböző tartalmak szembeállítására mentén jelenik meg a bizonytalanság. A *bizonyára* és változatai esetében nincs szembeállítás, hanem a marker által kiemelt esemény megvalósulása kapcsán jelenik meg a meggyőződés mellett kétely is (az angol *surely* 'biztosan, bizonyosan' kapcsán l. Downing (2001: 253–254, 261)).

¹⁵ Hasonló változás mehetett végre az *igyól* ~ *egyült* ~ *együtt* esetében, feltehetőleg ugyan csak a középmagyar kor során (Varga 2024).

¹⁶ „Uhm I certainly believe that the event should have been reported. [...] By using *certainly* he is conveying that he is unsure about the answer to the question but sure about something else. The use of *certainly* thus occurs in a context of uncertainty rather than certainty. [...] *certainly* expresses certainty about one aspect, one element, and thereby implicitly expresses uncertainty about other aspects. [...] Again, this shows the pragmatic compatibility of *certainly* and markers of subjective doubt and qualification.” (Simon-Vandenberg–Aijmer 2008: 211–212)

Hozzá kell tenni, hogy, jóllehet a grammatikalizáció lezajlik, és így az alaptag az adatok nagy részében megváltozik, a funkció nem minden kontextusban értékelődik át. Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a *bizonyára* és változatainak használata hogyan mozdul el a bizonygatás funkciójától egyre inkább a vélekedés kontextusai felé. A középmagyarban még a bekövetkezett eseményekre, állapotokra vonatkozóan is megfigyelhető a bizonygatás. A tényyszerűséget hangsúlyozó, 'bizony, valóban, igazán' jelentésű *bizonyára*, *bizonyában* és *bizonyal* a korszakban ritka, ha nem is példátlan (10/185 adat):

- (25) a. *Bizonyara el iöt*, io fiam, adgyunc halat öneki, hogy minket meg látogat, es magat minekűnc *meg jelentette* (Teophania)
 b. Eddig *bizonyára túrhető volt* járatunk, tsak az Atyainknak Istene azutánis így folytassa (József)
 c. de az után ugyan *bizonyába viszketett úgy annyira*, hogy jól megtemérdekült az orczám bére. (Nád. p. 101)
 d. wýsagom semmÿ Nÿnchen egÿeb. hanem hogÿ az *frÿgÿ .8. Eztendeÿgh Bÿzonÿal megh volna.* (Svetk. 142.)

Szintén nagyobb fokú meggyőződésről árulkodhat a közvetlen kontextus (például azáltal, hogy kérdést válaszol meg (26a), vagy épp a hasonló funkciójú elemek, szerkezetek megjelenése, mint az *erősítette* (26b)):

- (26) a. [Polgáry] És azok a versek oly hathatóssak lehetnének?
 [Sohonnay] *Bizonyára hathatóssak*, mert meg cselekszik azt, hogy... de hadgyuk reám a dolgot (Gyöngyösy)
 b. ugyan öszvö verte Czakiné kezeit, és azt *erősítette*, hogy *bizonyára* nem Istenes halallal holt megh. (Bosz. 291.)

Az *-á/-é* jeles múlt idejű igealakokkal való együttállás, amely esetleg közvetlenebb, személyes tapasztalatra utalhatna, igen szórványosnak bizonyult a vizsgált források alapján. Az alábbi példák sem valószínűsítést, hanem bizonygatást fejeznek ki:

- (27) a. Az leves kenyeret megcsináltatám, és *bizonyára mikor feladák igen vajas vala*. De mihelt egy-egy szelet kenyeret kivöttünk volna benne – nyolcan valánk az asztalnál –, de mingyárust nagy hertelenséggel elenyészék az vaja és feli (KBosz. 21.)
 b. Értem az te Kd szerelmes ura, az én szerelmes urambátyám leveléből, hogy ő kmének betegsége volt, kin *bizonyára igen megszorodám* (Nád. p. 143–144)

A (27b) egyúttal arra is példa, hogy a *bizonyára*, a *bizonyában* és a *bizonyal* rendszeresen nyomatékosít attitűdjelölést, érzelmkifejezést 'bizony, valóban, igazán' értelemben (49/185 adat):

- (28) a. *bizonyára nagy szívem szerént és nagy szorgalmatossággal* kívánnám én ti Kteket látni (Nád. p. 15)
 b. Azt *Bÿzonÿaba Jgen Banom* hog azonÿom Beteges (Svetk. 13.)
 c. Ismael Mért tartasz immár ekkoráig függőben? *Bizonyára nagy bánatot eresztesz szívemre.* (Joás)

- d. magad állapotját kedvesen értettem, de szegény Klárám változását és abból következő bánatodot *bizonjára oly szomoruan értettem*,
(Kár. 116.)
- e. hogy peniglen Nagyságod ellenköző egessegel legien *banom bizoninial nem kiczinne*.
(LobkPopp. 56.)

A mondatértékű adatok több mint kétharmada ugyanakkor egy, a jövőben várhatóan, vélhetően bekövetkező eseményre vonatkozik – többnyire olyan zajló történésekre, amelyekre a megnyilatkozónak nincs közvetlen rálátása, vagy pedig elméleti síkon feltétel vagy hasonlítás részeként jelenik meg (126/185 adat). Például:

- (29) a. Jai, hová legyek? *Bizonnyára mindgyárt* fel akasztat (József)
b. *Ha* Istenec igen nagy gondgya *volna* az öueire, *bizonnyara nem volna* ennyi nyomorusag. (Teophania)
c. *Bizonnyara* buban, banatban ninczen keseruesb, mint az versönes es szo fogadatlan fiu (Teophania)
d. *bizonnyara* valakinec Isten az könyebseget es bekesegét adgya, czac ott vagyon (Teophania)
e. *Bizonyal készebb vagyok* meg halni, mintsem illy nyomorúltan tovább élni (Joás)
f. *Bizonyában nem bánthanám* tö Kteket ily gyakorta ezzel, de nagy fogatkozásom miatt kiszelenítettem erre. (Nád. p. 116–117)
g. mert *bizonyával miltóbban vallhatja* Kdet atyjának és az én szerelmes asszonyomat anyjának, *hogy nem mint* minket (Nád. p. 136–138)

A több-kevesebb meggyőződést és valamelyes kételyt időnként a közvetlen környezetből lehet kikövetkeztetni (a (30a) példában az *arányzom* 'vélem, feltételezem', a (30b)-ben a *véltem*, a (30c)-ben maga a megelőző kérdés jelzi a bizonytalanságot):

- (30) a. a' mi *bizonyára, tsak úgy arányzom*, nagy zenebonában, 's hadi versengésben is vettend üdővel bennünket (Magszégyenült irigység)
b. nyomában érek az egész ijedés' okának, a' mit *bizonnyára nem egyébnek lenni véltem*, hanem rövid üdő múlva következő háborúnak (Joás)
c. Mi a Tatár ember ez? Ez *bizonnyára* vagy Poéta, vagy bolond. (Gyöngyösy)

Hasonlóképpen tekinthetünk az ígéretre, fenyegetésre – utóbbiban ugyan a beszélői elkötelezettség érzékelhető, az azonban ebből nem következik, hogy a kilátásba helyezett esemény ténylegesen be is fog következni:

- (31) a. szitta, és fenegette az raboskodó személyt, [...] *bizonyára* Egerszeghi fogságban viteti (Bosz. 418.)
b. miért köllött neki megh ölni az eő tyukját, aszt *bizonnyal* megh fogja bánni (Bosz. 284.)

A *minden bizonnyal* (1/50 adverbialis, 20/36 mondatértékű adat) az együttállás miatt talán nagyobb mértékű elköteleződést közvetít, ezzel együtt a jövőre vonatkozás vagy a következményekre való közvetlenebb rálátás és ráhatás hiánya miatt

a kételyt sem nélkülözi, így vélekedésnek számít (a korszakban nem egyedi konstrukció, 5.4.):

- (32) a. Sandor gergel itt Nalam volt de az sentenciat el Nem hozta vele, de
mýnden Býzonymal Nala Vagyõn (Svetk. 41.)
b. ha elõb nem tahát Zombaton, (ugý mjnt holnaphoz egý hétre.) *mýnden*
bizonnyal megh indulok innéd (LobkPopp. 24.)
c. Holnapután én minden dolgomat elvégezvén ottan, és így pénteken vagy
szombaton *minden bizonnyal* ott leszek. (Kár. 311.)
d. hogy ha meg rontotta a felesége lábait gyogyicsa meg, mert *minden*
bizonnyal meg égettetí (Bosz. 451.)

A *bizonyára* és változatai tehát megjelennek a megnyilatkozó saját (vagy mások) késõbbi, várható cselekedeteivel kapcsolatban, ígélet, fenyegetés részeként is, ugyanakkor ritkábban (8–9. táblázat) kimutatható a bizonygatás a már bekövetkezett eseményre, kialakult – például érzelmi – állapotra vonatkozóan is. A késõbbi nyelvállapotra vonatkozó értelmezõ szótárak (ÉrtSz., ÉKSz.¹ ÉKSz.²) és más leírások (például Kugler 2015: 171) szinonimnak, átjárhatónak írják le a *bizonnyosan* és a *bizonyára* használatait, így érdemes õket a történeti anyagban is összevetni.

5.4. *Bizonnyosan*

Az elõzõ markerrel variálódó *bizonnyosan* szerkezetileg több csoportra osztható, az adverbialis nyomatékosítás jellemzi az adatok zömét (347/491 adat, mentális műveleteket, közlést, érzékelést kifejezõ igék elõtt), a mondatértékû használat ritkább és kisebb arányú (101/491 adat), mint a *bizonyára* esetében. A közvetlen váltakozás egy megnyilatkozáson belül is kimutatható:

- (33) M Bán uram érkezvén Bécsbül, *bizonnyosan mondja*, hogy õ Felsége még azon holnapban le akart jönni az diaetát concludálni, de hogy megmondotta õ Excellentiája, hogy semmi sem lesz belõle, arra azt felelte: 15 májusig meg kell lenni, *mert Csehországba kellett bizonnyosan mennie*. (Kár. 304.)

A *bizonnyosan* adverbialisként már az ómagyar korszakban is fõként a közlés biztosságának kifejezésekor jellemzõ (Juhász 1992: 818–819):

- (34) *biszoniosan irhatom* hogi megh semi biszoniosat nem tudok írnia felleõle (LobkPopp. 16.)

Összesen 43 elõfordulást azonban kettõs értelmezésének tekinthetünk, ahol a *bizonnyosan* a tagolástól függõen egyaránt vonatkozhat a mentális állapotra vagy közlésre – *nem tudom, remélhetem, veszem eszembe, tudom* –, illetõleg a kifejtett tartalomra:

- (35) a. három kérdést tett az instellálendő letérdeplett úri személyhez. Mik légyenek azok *bizonyosan, nem tudom* (Székely László)
 b. Ha végét *remélhetem bizonyosan*, akkor megyek fel (Kár. 188.)
 c. de bizonyosan Veszem eszembe hogi Nagyságod engemet meg Vtalt. (LobkPopp. 12.)
 d. ha él addig *tudom bizonyosan el jő*, mert énnékem az el mult Husvétban meg mondotta (Peregr1. 16.)
 e. hogy ésmérj, de *bizonyosan miért fogatott megh nem tudgya*. (Bosz. 292.)

A marker és alaptagja közötti távolság mellett a kollokáció (*világosan s bizonyosan*) is orientálható – az alábbi előfordulás ezért az adverbiális előfordulások közé került:

- (36) melyre hogy megh nyitottak az haz ajtót Raj Andrásné tanczolni *világosan, s bizonyosan* zöld Bársony prémes szoknyában föl öltözve *látták* (Bosz. 87.)

A mondatértékű *bizonyosan* is kerülhet a mondat, közlés végére (de a közlés belsejében is maradhat, vö. (33)):

- (37) hóltig való rabsággal fizess meg nékiek, mert a' zenebonában ő nékiek is *részek vagy bizonyosan!* (Joás)

További szerkezeti sajátosság a mondatértékű használat kapcsán – a *minden bizonyossal*-hoz hasonlóan – a további nyomatékosító elemmel társulás, a *minden bizonyosan*:

- (38) a. valakire megh haragudot, és megh fenyegette *minden bizonyosan kárát is tapasztalta*. (Bosz. 426.)
 b. sokaigh nem akarok it késnj, hanem ez iuűendeő Szerdan Istennék segítségibul *minden bizonyosan megh akarok indulnj*. (LobkPopp. 75.)
 c. *Minden bizonyosan tehát ő árulta-el* titkos szándékunkat. Eskűszöm, fejébe telik (Caesar)

Az időbeli megoszlást tekintve az adverbiális használat a korszakon belül végig rendszeresebb, mint a mondatértékű (5. táblázat).

<i>bizonyosan</i>	16. század	17. század	18. század	összesen
adverbiális	7	33	308	348
mondatértékű	1	14	85	100
kettős	2	16	25	43
Összesen	10	63	418	491

5. táblázat

A *bizonyosan* időbeli megoszlása a TMK és a KED anyaga alapján (adatszám)

A szerkezet szerinti megoszlás elsősorban regiszterbeli különbségeket mutatott ki (6. táblázat).

<i>bizonyosan</i>	adverbiális	mondatértékű	kettős	összesen
boszorkányper	266	11	6	283
dráma	13	20	3	36
emlékirat	23	29	5	57
levél	46	40	29	115
Összesen	348	100	43	491

6. táblázat

A *bizonyosan* regiszter szerinti megoszlása (adatszám)

A *bizonyosan* adverbiális használata a boszorkányperekben domináns (a többi regiszterrel összevetve az adatok több mint 75%-át, a forrástípuson belül az adatok 90% fölötti részét teszi ki). Az arányokért főként a tanúvallomások felelősek (a hatóságtól származó kérdésben 51 adat, míg a válaszokban 215 előfordulás található, ezek zöme állító, 180 adat). A boszorkánypereket tehát a vizsgált markerek közül főként a *bizonyosan*-nal kifejezett bizonyosságjelölés jellemzi. Az eredmény azt is mutatja, hogy a tanúk inkább az információ forrásának, az értesülésnek a megbízhatóságát – ritkábban annak hiányát –, mint az esemény fennállásával, lehetőségességével kapcsolatos vélekedésüket hangsúlyozzák, legalábbis ezzel a markerrel (a *nyilván* esetében részben hasonló a helyzet (Varga 2023)).

A funkciókat tekintve a *bizonyosan* részben hasonló szerepet tölt be, mint a *bizonyára*, ugyanakkor annál valamivel rendszeresebben fordul elő a tényszerű helyzetre, állapotra vagy épp lezajlott eseményre vonatkozó bizonygatás (8–9. táblázat), például:

- (39) a. megh fenegedte Kas Andrásné azert, hogy egy Tyukot (mellyet Kas Andrásné magáénak lenni mondott) ellenzésére megh ölte, mivel *bizonyossan az ovejé(!) vólt az Tyuk* (Bosz. 284.)
- b. ez utolsó *bizonyosan is megvólt*, melyről legtöbbet én tudnék írni, de restellem (Bethlen Miklós)
- c. Noha északrul nagy mező nyittatott mind muszkának, svecusnak és prussusnak, mivel Augustus király, *az saxó bizonyosan meghalt* (Kár. 162.)
- d. Vintz várából az németet *bizonyosan kivitte*, emberem is volt benne, aligha Fejérvárbul is ki nem viszi (Kár. 92.)
- e. Sirakúsa városbéli vagy-e? Menekmus *Bizonyossan*. (Menekmus)
- f. ez oraban iuta vrunk ő Nağa ket rend beli postaia, kiben iria, hoga az Tatar *bizonioson ben uagion Moduaban* (Tel. 71)

Elsősorban ugyanakkor a *bizonyosan* is (több-kevesebb meggyőződéssel járó) vélekedést fejez ki zajló, illetőleg a jövőben várható események kapcsán. Az esemény ideje mellett fontos tényező a megnyilatkozó rálátása, közvetlen tapasztalata (a (40e) esetében például a terveit és annak várható következményeit sorolja fel a dráma szereplője). Időnként nem az esemény fennállása, bekövetkezése a kérdés, hanem például az elkövető személye kerül előtérbe, így rá vonatkozik a következtetés (40a):

- (40) a. es ugyan maga beszillette a Fatensnek, hogy eő rea *bizonyossan Forgo Ilona Boczátotta azon nyávalat* (Bosz. 274.)
 b. valakire megh haragudot, és megh fenyegette *minden bizonyossan kárát is tapasztalta* (Bosz. 426.)
 c. Ezen ugyan bár ne törnéd Uram a fejed, mert *bizonyossán meg lesz* (Gyöngyösi)
 d. miden tanáts nélkül fel 's alá jár, kél, dúl, fúl, ront mindeneket. *Bizonyossan még hirtelen halál fejezi bé igyekezetünket* (Joás)
 e. el követett gyilkosságról vádolni fogom őtet a' Tsászárnál ... *Igy bizonyoson mind királyságának, mind bötsületének be vágom az utját, sótt még életét is halálos szententzia alá vetem* (Megszégyenült irigység)
 f. s mondottam, hogy ezért megharagszik a cancellarius, és *bizonyosan mindent elront.* (Székely László)

A vélekedéssel járó valamelyes bizonytalanság és a viszonyulás személyes jellege a kontextusban is megjelenhet (*amint ítéli*):

- (41) Ezen Fatens Szegedre sóért menvén, mégh Ivánban maga házánál öszvő olvasot száz eöt forint pénzbül *a mint itili meg is vólt, bizonyossan,* tizen hat forint el veszvén belőle, (Bosz. 270.)

A *biznyosan* ezzel együtt a vizsgált anyagban nem jellemző érzelmkifejezés nyomatékositásakor, ahogy feltétel és ígéret kifejezése kapcsán sem jelenik meg, szemben a *biznyóra* több előfordulásával (5.3.).

5.5. Variáció: *bizny az/dolog* vs. *biznyos az/dolog*, valamint *biznyóra* vs. *biznyosan*

A nyomatékositó állítmányi *biznyos* a korszakban váltakozik a predikatív *bizny* előfordulásaival (illetve a *bizny dolog* és a *biznyos dolog* jelzős szerkezetek is variálódnak):

- (42) a. *Bizny az hogyha* lehetséges volna, csak egy szempillantásig sem késném itt (Nád. p. 10)
 b. hogy a többit mind el akarta rontani, *az biznyos* (Bethlen Miklós)
 c. *Bizny dolog* ez mostani alapatunk igen njaualias (Szépír1. p. 616-7)
 d. az ugjan *biznyos dolog* hogj itt a Nyáran igen nagj szárásság volt (Peregr1. 171.)

A váltakozás időbeli megoszlását a 7. táblázat mutatja.

	16. század	17. század	18. század	összesen
<i>bizny az/dolog</i>	37 (75%)	8 (35%)	9 (8%)	54
<i>biznyos az/dolog</i>	12 (25%)	15 (65%)	107 (92%)	134
Összesen	49 (100%)	23 (100%)	116 (100%)	188

7. táblázat

A *bizny az* ~ *bizny dolog* és a *biznyos az* ~ *biznyos dolog* váltakozása a 16–18. századi forrásokban (TMK és KED)

Jóllehet a mintavétel nem reprezentatív, időbeli tendenciára utal a *bizonyos* az térnyerése a *bizony* az típushoz képest a 17–18. század során (a 16. századi arányokért elsősorban a magánlevelek felelősek).

Az arányeltolódás egybeesik a mondatértékű *bizony* dominánssá válásával (amelyhez képest az állítmányi és jelzős szerkezetű *bizony*-nak 1-2%-os a részesedése a 17–18. században a TMK és a KED anyaga alapján (Varga 2023)). Utóbbi szintén variálódik más bizonyosságjelölőkkel:

- (43) a. mert *bizony* az immár elmondott ratiókból *bizonyos* (Bethlen Miklós)
 b. én új mond *bizony* nem hallottam *semmi bizonyos jó Embertüll*, hanem Gyón létemben távúrol hallottam emlegetni hogi Kgdre reá vallottak volna és Deák Istványra. (Bosz. 196.)

A *bizonyos* szerkezeti többletet is mutat azáltal, hogy környezetében a létigei forma bármelyik számban és személyben előfordulhat (például: *bizonyos lehetsz*, *bizonyos vagyok*), míg a *bizony* csak harmadik személyű, gyakran implicit létigével, segédigével jár (*bizony dolog*, *bizony az*, *hogy*). Az, hogy a *bizony* és az állítmányi *bizonyos* nemcsak már bekövetkezett eseményekre és fennálló helyzetekre vonatkozhat, lehetőséget ad arra a funkcióbővülésre, amely a *bizonyára* és változatai, illetve a *bizonyosan* használatát is jellemzi.

A későbbi leírás a *bizonyára* és a *bizonyosan* átjárhatóságát emeli ki (például Kugler 2015: 171). A középmagyarban a mondatértékű *bizonyosan* (100 adat), valamint a *bizonyára* és változatai (összesen 185 adat) nemcsak a funkciókat nézve mutatnak részleges átfedést, variációt, hanem az egy szövegen belüli közvetlen váltakozásuk is kimutatható:

- (44) *Býsoniyara hogi hirdetteth* hogi *minden býsonioston* Pettrinátt auagi pedigh Capronczatth az mostani Vezer, Boznai Pasauall *megh zalittia* (Zr. p. 65)

Az előző két szakaszban bemutatott funkciókat három fő csoportra osztva hasonlítom össze az idő és a regiszter alapján. Az első a bizonygatás, amikor a *bizonyára* és változatai, valamint a *bizonyosan* olyan eseményt emel ki, amely bekövetkezett tényként jelenik meg. A második csoport az érzelmi viszonyulás, attitűd nyomatékosítása, ez csak a *bizonyára* és változatai esetében adatolható. A harmadik csoport a – több-kevesebb meggyőződést is magában foglaló – vélekedés gyakran a jövőre vonatkozó, feltételezett események kapcsán (mindkét marker esetében az utóbbi a leggyakoribb a korszakban). A váltakozás az egyes évszázadok között is mutat tendenciát. A 16–17. században egyértelműen a *bizonyára* és változatai a dominánsabbak minden funkcióban, a 18. század során ugyanakkor a *bizonyosan* összességében valamivel gyakoribbá válik annak köszönhetően, hogy a tényszerű eseményekre gyakrabban hívja fel a figyelmet (8. táblázat).

	16. század		17. század		18. század	
	<i>bizonyára</i>	<i>bizonyosan</i>	<i>bizonyára</i>	<i>bizonyosan</i>	<i>bizonyára</i>	<i>bizonyosan</i>
tényszerű	7	0	0	0	3	19
attitűd, nyomaték	20	0	18	0	11	0
vélekedés	30	1	29	14	67	66
Összesen 285	57	1	47	14	81	85

8. táblázat

A *bizonyosan* és a *bizonyára* (valamint formai változatai) váltakozása a 16–18. század során

A regiszterek szerinti megoszlást a 9. táblázat mutatja; eszerint a drámák és a levelek preferálják a *bizonyára*-t és változatait (a levelek az attitűdjelölés és a vélekedés, míg a drámák főként az utóbbi kifejezésére). Ugyanakkor a levelekben a leggyakoribb a *bizonyosan* is, ezt követi az emlékirat (főként a vélekedés kifejezésére). A boszorkányperekben mindkét marker ritka (a *bizonyára* az ígéret, fenyegetés kapcsán kap valamelyes teret, l. (31ab) és (32d)). A vizsgált források közül csak az emlékiratokban rendszeresebb a *bizonyosan* a *bizonyára* és változataihoz képest.

	boszorkányper		dráma		emlékirat		levél	
	<i>bizonyára</i>	<i>bizonyosan</i>	<i>bizonyára</i>	<i>bizonyosan</i>	<i>bizonyára</i>	<i>bizonyosan</i>	<i>bizonyára</i>	<i>bizonyosan</i>
tényszerű	2	4	4	2	0	4	4	9
attitűd, nyomaték	1	0	18	0	2	0	28	0
vélekedés	13	7	66	18	12	25	35	31
Összesen 285	16	11	88	20	14	29	67	40

9. táblázat

A *bizonyosan* és a *bizonyára* (valamint formai változatai) váltakozása a különböző regiszterekben

További váltakozás is megfigyelhető a nem grammatikalizálódott *bizony az/dolog*, *bizonyos az/dolog*, valamint a mondatértékű *bizonyára* és *bizonyosan* között – akár egy szűkebb szöveggörnyezeten belül is:

- (45) De úgy értettem, hogy *bizonyoson elvöttek* a hadát alkalmatlan magokviseléséért, aminthogy a [‘az] *bizonyos*, hogy ennek előtte megintettek Kegyelmes Urunktul (Bark. 60.)

A *bizony az/dolog* ebben a szerepben kiszorulóban van a 18. század során (7. táblázat), ugyanakkor a mondatértékű *bizony* is erősíthet vélekedést kifejező markereket:

- (46) ha az hod világ egész eiel fog szolgálni, vagy hideg vagy meleg leszen *bizoni aszt tartom bizoniossan akkor el iünnek.* (Zr. p. 75)

A *bizonyos az/dolog* gyakorisága a *bizony az/dolog*-gal szemben (és 18. századi térnyerése) a leveleknek (44/107) és a boszorkányperereknek (31/107) köszönhető, míg a vélekedéssel járó több-kevesebb bizonytalanságot, nem tényszerűként értékelést a *bizonyára* és változatai, valamint a *bizonyosan* fejezi ki (a kontextusok szempontjából nem teljesen egységes képet mutatva és regiszter szerint is eltérő preferenciát jelezve).

6. Kitekintés: egyéni vs. regiszter szerinti variáció

Korábban Károlyi Sándor levelei és emlékirata alapján az derült ki, hogy az utóbbiban rendszeresebb a hedge, az elhallgatás,¹⁷ míg a leveleket a nyomatékositás jellemzi, többek között a *bizonyos* eltérő használatait is beleértve (Varga 2022b). Érdeemes tehát más szerzőknél is elvégezni az eseti elemzést: ezúttal Bethlen Miklós és Bethlen Kata önéletrajzát és levelezését vetettem össze.

Bethlen Miklós írásai közül a levelezésben gyakoribbak a vizsgált markerek, de ez részben a terjedelmi különbség számlájára írható (a levelezés kiterjedtebb). Az elemek szerinti megoszlás annyiban kiegyensúlyozott, hogy a *bizonyos* valamivel rendszeresebb (összesen 84 adat), mint a *bizonyosan* (63 adat) – ezzel szemben a *bizonyára* a levelezésben is szórványos (2 adat). A 10. táblázat mutatja a *bizonyos* funkció szerinti megoszlását.

<i>bizonyos</i>	emlékirat	levelezés	összesen
hedge	4	21	25
booster	26	22	48
attitűd	0	11	11
Összesen	30	54	84

10. táblázat

A *bizonyos* funkcióinak megoszlása Bethlen Miklós írásaiban (adatszám)

Az emlékiratot a bizonyosságjelölés dominálja, ezt már az is mutatja, hogy a mondatértékű, nyomatékositó *bizony* is igen gyakori, 470 fölötti előfordulással szerepel benne. A *bizonyos* funkciói közül a nyomatékositás főként az állítmányi *az~ez bizonyos* szerkezetben jelenik meg (24/26 adat), például:

- (47) a. Ezt ő mind igazán mondta, okát is mondásának tudta, és *az bizonyos*, ha én nem siettem volna, az ő szava bétölt volna rajtam. (Bethlen Miklós)
- b. Fejérvárott és Tordán, hogy az életemet féltette és oltalmazta, *az bizonyos* (Bethlen Miklós)
- c. de hogy a többit mind el akarta rontani, *az bizonyos*, ezért kellett énnékem véle veszedeknem (Bethlen Miklós)

¹⁷ Elhallgatásnak véve azt, amikor feltehetően a megnyilatkozó számára jól ismert személyek nem név szerint vagy más, kívülről számára is viszonylag könnyen azonosítható módon jelennek meg: *némely alkalmatlan emberek* (Kár.Önél. 22), *némely bal jóakaróim* (Kár.Önél. 34), *némely balitéletű mocskos nyelvű emberek* (Kár.Önél. 40).

A levelekben viszont a hedge funkció sem szórványos (az adatok több mint egyharmada ilyen):

- (48) a. Az Vmak eö kegyelmenek irtam *bizonyos dolghomrol* melly keres kettsegh kiuül Kgdldnekis tuttara megyen (Bethlen MLev. 8.)
- b. Mitsoda *bizonyos irast* iria kgd hogy nékem mutat Isten szembe iutatvánn, *nem tudhatom* mert ott három szot kgd leuelébe el nem oluashatok, *csak ezt iria bár kgd megh, ha en dolghomé vagy publicum* (Bethlen MLev. 44.)
- c. Ezt én kglmednek Sándor Gergelytől akartam küldeni, de *bizonyos okokra nézve* akkor elhagytam (Bethlen MLev. 567)
- d. előttem álló Utamot öromest követnem, de migh ismet *valami bizonyos rendbe* nem lesznek a dolgok, nem tudok menni sem semmit tsinálni (Bethlen MLev. 267.)

Azok a használatok, ahol attitűdjelölő értelmezés lehetséges, csak a levelekre jellemzők:

- (49) a. addigh ugyan szolgálham Peklenybe varakozik migh *bizonyos valasz* ieön (Bethlen MLev. 9.)
- b. Kglmed jo akarattyát es mint ilyen peremptoria causaban *bizonyos informatioiat* várván kglmednek maradok (Bethlen MLev. 117.)
- c. Ezt bizony szükséggh megh orvosolni, és ha kgd az Urakkal közölvénn ez dolghot *bizonyos Conclusummal* valaha ez sok villonghásnak véghet vetne Istentőlis jutalmát vénné kgd (Bethlen MLev. 137.)
- d. arrolis ugyan meg *bizonyos hirem nincsen*, hogy Szegedre le mehettene ké békével vagj nem (Bethlen MLev. 335.)

A *bizonyos* hedge és attitűdjelölő funkciója esetében tehát a csekély adatszám ellenére mutatkozik regiszter szerinti megoszlás – ez talán azzal magyarázható, hogy a levelek több kézen mehettek át, illetve a szerző közvetlenebbül építhetett a befogadóval közös tudására, így egyes tartalmak kevésbé specifikusan megfogalmazva is teret kaphattak.

A *bizonyosan* a szerkezet tekintetében is kiegyensúlyozottan oszlik meg mindkét szövegtípusban (11. táblázat).

<i>bizonyosan</i>	emlékirat	levelezés	összesen
adverbiális	15	18	33
mondatértékű	11	14	25
kettős	2	5	7
Összesen	28	37	65

11. táblázat

A *bizonyosan* szerkezeti megoszlása Bethlen Miklós írásaiban (adatszám)

A mondatértékű marker funkciója főként a vélekedés nyomatékosítása a jövőre vonatkozó események kapcsán is. Tényként közölt esemény kapcsán csak az emlékiratban jelent meg a *bizonyosan*, mindössze háromszor, egy példát hozva:

- (50) az úr az asszonyt vivé által Vitéz Ferenc házatól a Vitéz Gáboréhoz, és egynéhány dragonnyal otthagyván, *lóra üle s elméne Peterd felé bizonyosan.* (Bethlen Miklós)

A személyes elköteleződést időnként további meggyőződést kifejező elemek, szerkezetek is támogatják:

- (51) a. *semmi kétségem sem volt benne*, hogy a mű székelyünk két mérföldnyire sem várja meg, *bizonyosan* elfut (Bethlen Miklós)
 b. Mert ha mind úgy, mint eddig, az az Haz *bizonyosonn bizony* el veszteljesseggel (Bethlen MLev. 688.)

Bethlen Kata emlékiratában és leveleiben még ritkábban szerepeltek a vizsgált markerek (összesen 29 adat, valamint két toldalékolt *bizonytalan*). A levelekben valamivel magasabb a részesezésük a *bizonyosan* előfordulásainak köszönhetően (12, míg az emlékiratban 2 adat, a toldalék nélküli *bizonyos* megoszlása kiegyensúlyozott: 7–8 előfordulás). Közel megegyezik a jövőre vonatkozó, vélekedést kifejező mondatértékű (6 adat) és az adverbialis *bizonyosan* (8 adat). A *bizonyos* esetében a booster (52ab) – hedge (52cd) aránya szövegtípus szerint is hasonlóan oszlik meg (levelek: 4 booster, 3 hedge és 1 attitűdöt kifejező; emlékirat: 3 booster, 4 hedge):

- (52) a. Az Úr szép vigasztalását igen szépen köszönjük. Az *bizonyos*, hogy Isten őfelsége az uram ökigyelme házában igen gyakorta jött be ítéletével. (Bethlen KLev. 5.)
 b. olyan *bizonyos vagyok* az ő segedelmében (Bethlen Kata)
 c. Az őszkor szüretre adott vala kedves öcsémuram nékem *bizonyos számú hordókat*, melyek közül hat megüresedvén, ezen újfalvi szekeren visszaküldtettem. (Bethlen KLev. 62.)
 d. irtózáván a városon való betegségtől és haláltól, *bizonyos okokra* nézve (Bethlen Kata)

A levelekben a csekély adatszám ellenére is rendszeresebbnek mutatkozik a bizonytalanság, ezúttal a tagadott formák alapján (*bizonyosan nem tudom, semmi bizonyost nem hallottam, semmi bizonyost nem írhatok*). Bethlen Kata emlékiratában és leveleiben a bizonyosságjelölők nem bizonyultak elég markánsnak, így a további pragmatikai markereket és variációikat is szükséges egy későbbi vizsgálatba bevinni a regiszter szerinti és az egyéni preferenciák meghatározásához. Bethlen Miklós írásai szintén további vizsgálatot igényelnek.

7. Összegzés

Jelen tanulmány azt mutatta be, hogy a bizonyosság és bizonytalanság jelölői a funkciók és a variáció tekintetében egyfajta hálózatként értelmezhetőek a 16–18. század regisztereiben. Az egyes elemek a grammatikalizáltság különböző fokain is változtak (legalábbis a *bizonyára* főként mondatértékű, míg a *bizonyosan* esetében az adverbialis szerep domináns). A vizsgált anyagban a *nem/semmi bizonyos* és a *bizonytalan* egyaránt ritka; a kontextusok egy részében funkciójuk szinonim, változott is (*nem bizonyos* ~ *bizonytalan* főként hírre, információra, személyre vonatkozóan), az alaptagok egy része ugyanakkor a *nem/semmi bizonyos* előfordulásainak kedvezett.

A tárgyalat markerek többfunkciósakká váltak az ómagyar korszakhoz képest: a változás, bővülés egyik típusa az információ, személy megbízhatósága, a személyes meggyőződés felől az azonosítható, de kevésbé körülhatárolt jelleg irányába történt, amely kiegészülhetett attitűdjelöléssel (*bizonyos*). Utóbbi szerep a hivatkozott szótári feldolgozásokban és a jelenkori episztenciális elemek leírásában eddig kevés figyelmet kapott, jöllehet a *bizonyos* kettős használata napjainkig is tapasztalható (a hedge funkció térnyerésével). A funkciók elhatárolását tekintve a *bizonyos* esetében a mondatbeli szerep elsősorban a jelzős szerkezetek kapcsán nem volt önmagában elegendő; grammatikai fogódzók híján a szűkebb és tágabb kontextus elemeit, szerkezeteit lehetett az adatok mérlegelésekor figyelembe venni. Ezáltal a vizsgált anyagból sikerült olyan további, azóta nagy valószínűséggel kiszorult jelentéseket, használatokat azonosítani, mint a *bizonyos* 'biztonságos' vagy a *bizonyos ember* 'valaki, akiben meg lehet bízni'.

A másik típusú átértékelődés pedig főként a tudás, mondás, hit megbízható volta, azaz tulajdonság felől az inferencia, vélekedés irányába történt, azon belül több-kevesebb bizonytalanság és meggyőződés volt megfigyelhető olyan események kapcsán, amelyre nincs közvetlen rálátása a megnyilatkozónak (*bizonyára, bizonyosan*). A korszak sajátosságaként a *bizonyára* és változatai kimutathatók bizonygatást kifejezve 'igazán, valóban' jelentésben tényszerű események és személyes érzelmi viszonyulások hangsúlyozása kapcsán (vö. *bizonyára* ~ *bizonyában* ~ *bizonyal* 'bizony, igazán, nagyon' *bánom*; a *bizonyosan* ilyen használatára legalábbis egyelőre nincs adat).

A variánsok megoszlását nézve főként a regiszter szerepét lehetett megfigyelni. Több esetben is kiemelt volt a 18. századi boszorkányperek eltérő mintázata és hatása az összképre (*bizonyos* mint hedge, illetve az adverbális *bizonyosan*), míg a *bizonyára* a drámákban volt kedvelt marker vélekedés kifejezésére (az attitűd nyomatékosítása viszont a levelekben volt a legrendszeresebb). Az emlékirat vs. levelezés, illetve szerző vs. regiszter kérdéskörére térve Bethlen Miklós írásaiban mutatkozott valamelyes eltérő preferencia: a levelekben a *bizonyos* hedge használata gyakrabban kapott teret (jöllehet a bizonyosságjelölésnél ritkább maradt). Bethlen Kata írásaiban e markerek használata nem bizonyult kiemelkedőnek. További pragmatikai marker-variációkat (és forrásokat) is szükséges lesz tehát bevonni a vizsgálatba ahhoz, hogy az egyén, illetőleg a regiszter szerepéről árnyaltabb képet kaphassunk.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFI FK 135186. számú pályázat (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) támogatásával készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeiket, javaslataikat.

Források

- Bethlen Kata = Bethlen Kata: Önéletírás. In Zay Ferenc et al. 1982. *Magyar emlékirók 16–18. század*. Bratislava, Budapest: Madách–Szépirodalmi Könyvkiadó. <https://mek.oszk.hu/06100/06187/html/>
- Bethlen KLev. = Sükösd Mihály 1963. *Bethlen Kata önéletírása. (Bethlen Kata válogatott levelei)*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bethlen Miklós = Bethlen Miklós élete leírása magától. In V. Windisch Éva. (szerk.) *Bethlen Miklós művei*. Budapest: Neumann Kht. <https://mek.oszk.hu/06100/06152/html/bethlen0020001.html>
- Bethlen MLev. = Jankovics József 1987. Bethlen Miklós levelei 1. köt. 1657–1698; 2. köt. 1699–1716. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://mek.oszk.hu/21600/21614/pdf/>
- BUSZI = Budapesti Szociolingvisztikai Interjú Adatbázis <http://corpus.nyttud.hu/buszi/>
- Constantinus és Victoria = Constantinusnak és Victorianak egymáshoz való igaz szerelmekről írott comoedia (1648). In Kardos Tibor et al. *Régi magyar drámai emlékek I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DispD. = Disputatio debreczin[ensis] Comoedia valaszutina illustrata (1570–1571). In Kardos Tibor et al. *Régi magyar drámai emlékek I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.¹ = Juhász János – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. 2., átdolgozott kiadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1960. *A magyar nyelv értelmező szótára III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gyöngyösy = Dugonics András: Gyöngyösy (1770). In Demeter Júlia – Kilián István – Kiss Katalin – Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.) *Piarista iskoladrámák*. Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó.
- Joás = Benyák Bernát: Joás, Judea királya (1770). In Demeter Júlia – Kilián István – Kiss Katalin – Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.) *Piarista iskoladrámák*. Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó.
- József = Dugonics András: József eladatása (1762). In Demeter Júlia – Kilián István – Kiss Katalin – Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.) *Piarista iskoladrámák*. Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó.
- KED = Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz <https://ked.nyttud.hu/#open>
- KárÖnél. = Szalay László 1865. *Gróf Károlyi Sándor önéletírása*. Pest: Heckenast.
- Kemény János = Szalay László 1856. *Kemény János önéletírása*. Pest: Heckenast. <https://mek.oszk.hu/16800/16835/16835.pdf>
- Megszégyenült irigység = Benyák Bernát: A megszégyenült irigység azaz Salamon magyar király (1772). In Demeter Júlia – Kilián István – Kiss Katalin – Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.) *Piarista iskoladrámák*. Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó. 2002.
- Menekmus = Dugonics András: Menekmus (1766). In Demeter Júlia – Kilián István – Kiss Katalin – Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.) *Piarista iskoladrámák*. Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó. 2002.

- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>
- Nagyszótár = Ittész Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára II*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
<https://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?query=bizony%C3%A1ra&mode=normal>
- Székely László = Fehér Andrea 2019. *Gróf Székely László önéletrása 1763–1772*. Kolozsvár, Budapest: Erdélyi Múzeum Egyesület – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- SzT. = Szabó T. Attila (főszerk.) *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Kolozsvár, Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Akadémiai Kiadó.
- Teophania = Szegedi Lőrinc: Teophania az az: isteni megjelenés (1575). In Kardos Tibor et al. *Régi magyar drámai emlékek I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz <https://tmk.nytud.hu/>
- ÚESz. = Gerstner Károly et al. 2011–2022. *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu/index.html>

Hivatkozások

- Bednarek, Monika 2006. Epistemological positioning and evidentiality in English news discourse: A text-driven approach. *Text & Talk* 26/6:635–660. doi:10.1515/TEXT.2006.027.
- Bromhead, Helen 2009. *The Reign of Truth and Faith: Epistemic Expressions in 16th and 17th Century English*. (Topics in English Linguistics 62) Berlin: De Gruyter Mouton. doi:10.1515/9783110216028.
- Cheng, Winnie – Anne O’Keeffe 2014. Vagueness. In Karin Aijmer – Christoph Rühlemann (szerk.) *Corpus Pragmatics. A Handbook*. Cambridge: Cambridge University Press. 360–378. doi:10.1017/CBO9781139057493.019.
- Claridge, Claudia 2020. Epistemic adverbs in the *Old Bailey Corpus*. In Ewa Jonsson – Tove Larsson (szerk.) *Voices Past and Present - Studies of Involved, Speech-related and Spoken Texts: In honor of Merja Kytö*. (Studies in Corpus Linguistics 97) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 133–152. doi:10.1075/scl.97.09cla.
- Claridge, Claudia – Merja Kytö 2021. Degree and related phenomena in the history of English: Evidence of usage and pathways of change. *Journal of English Linguistics* 49/1:3–17. doi:10.1177/0075424220969778.
- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 1999. Modifying pragmatic force. Hedges in Early Modern English dialogues. In Andreas H. Jucker – Gerd Fritz – Franz Lebsanft (szerk.) *Historical Dialogue Analysis*. (Pragmatics & Beyond New Series 66) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 293–312. doi:10.1075/pbns.66.12cul.

- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 2010. Pragmatic markers. In Jonathan Culpeper – Merja Kytö *Early Modern English Dialogues. Spoken Interaction as Writing*. (Studies in English Language) Cambridge: Cambridge University Press. 361–397.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 393–429.
- Downing, Angela 2001. „Surely you knew!” Surely as a marker of evidentiality and stance. *Functions of Language* 8/2:251–282. doi:10.1075/fol.8.2.05dow.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból: Korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113:85–110.
- Foolen, Ad 2011. Pragmatic markers in a sociopragmatic perspective. In Gisle Andersen – Karin Aijmer (szerk.) *Pragmatics of Society*. (Handbooks of Pragmatics 5) De Gruyter Mouton. 217–242. doi:10.1515/9783110214420.217.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–569.
- Gray, Bethany – Douglas Biber 2014. Stance markers. In Karin Aijmer – Christoph Rühlemann (szerk.) *Corpus Pragmatics. A Handbook*. Cambridge: Cambridge University Press. 219–248. doi:10.1017/CBO9781139057493.012.
- Gugán Katalin 2020. *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban*. Kézirat.
- Gugán Katalin 2021. A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.) *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 129–153.
- Gugán Katalin 2022. „Félő, az Isten is el ne hagyjon” – Pleonasztikus tagadás a középmagyarban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 95–111.
- Gugán Katalin 2023. A kivétel erősíti a szabályt? A regiszter és az egyén szerepe a stabil variációban. In Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) *Nyelvelmélet és diákrónia 5*. Budapest: PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 129–153.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányiról. In Haader Lea – Horváth László (szerk.) *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 89) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 78–88.
- I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 716–771.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 815–838.

- Kontra, Miklós – Tamás Váradi 1997. *The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics 2) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 179) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Larsson, Tove 2019. Grammatical stance marking across registers: Revisiting the formal-informal dichotomy. *Register Studies* 1/2:243–268. doi:10.1075/rs.18009.lar.
- Mohay Zsuzsanna 2020. *Múlt idők a középmagyar kori levelekben*. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Mohay Zsuzsanna 2021. Az *-ál/-é* jeles múlt idő szerepe a tapasztalat és a személyesség kifejezésében boszorkányperekben. In Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.) *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 86–109.
- Mohay Zsuzsanna 2022. A regiszter szerepe a múlt idők variációjában Wathay Ferenc emlékirata és egykorú úriszéki perek alapján. *Nyelvtudományi Közlemények* 118:175–207. doi:10.15776/NYK.2022.118.6.
- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52/1:1–28. doi:10.1007/s10579-017-9393-8.
- Oravec, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In Nicoletta Calzolari – Khalid Choukri – Thierry Declerck – Hrafn Loftsson – Bente Maegaard – Joseph Mariani – Asuncion Moreno – Jan Odijk – Stelios Piperidis (szerk.) *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14)*. Reykjavik: European Language Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Quirk, Randolph – Sidney Greenbaum – Geoffrey N. Leech – Jan Svartvik 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
- Silver, Marc 2003. The stance of stance: A critical look at ways stance is expressed and modeled in academic discourse. *Journal of English for Academic Purposes* 2/4:359–374. doi:10.1016/S1475-1585(03)00051-1.
- Simon-Vandenberg, Anne-Marie – Karin Aijmer 2008. *The Semantic Field of Modal Certainty. A Corpus-Based Study of English Adverbs*. (Topics in English Linguistics 56) Berlin: De Gruyter Mouton. doi:10.1515/9783110198928.
- Szeverényi Sándor 2020. Az evidencialitás kulturális magyarázatának lehetséges történeti vonatkozásai az északi szamojéd nyelvekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 27:283–306.
- Tagliamonte, Sali A. – Jennifer Smith 2021. Obviously undergoing change: Adverbs of evidentiality across time and space. *Language Variation and Change* 33/1:81–105. doi:10.1017/S0954394520000216.
- Varga Mónika 2022a. *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*. (Gondolat-Jel 6) Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.

- Varga Mónika 2022b. Pragmatikai markerekről 18. századi regiszterekben: összehasonlító elemzés. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 431–445.
- Varga Mónika 2022c. *A Fatensnél nem konstál* – Boszorkányperes tanúvallomások kérdés- és válaszmintázatainak pragmatikai elemzése. *Argumentum* 18:144–171. doi:10.34103/ARGUMENTUM/2022/8.
- Varga Mónika 2023. Pragmatikai markerek terjedéséről középmagyar kori regiszterekben. In Cser András – Nemesi Attila László (szerk.) *Nyelvelmélet és diákrónia 5.* Budapest: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 211–252.
- Varga Mónika 2024. *„Igen akarom, hogy odaérkezett” – Pragmatikai markerek korpuszalapú elemzése a funkció és a regiszterek tükrében.* Kézirat.

A szerzőről

Varga Mónika a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyar nyelvtörténet (szövegnyelvészet, mondattan, morfológia), valamint a történeti pragmatika. Részt vesz történeti adatbázisok építésének munkálataiban.

Elérhetősége: varga.monika@nytud.hun-ren.hu

Hogy kötőszós inszubordinált mellékmondatok korpuszalapú elemzése

Dér Csilla Ilona

Károli Gáspár Református Egyetem
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Sass Bálint

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Összefoglaló

A vizsgálat a *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok minél nagyobb számban történő kinyerésére irányult az MNSz2 teljes korpuszán. Mivel ezek a mondatok ritkaságuk miatt általános lekérdezésekből kapott találati mintákban kevésbé adathatók, és rengeteg manuális munkát igényel a kinyerésük, a korábbi kutatások során feltárt jellemzők mentén (pl. rövideg, nagy kezdőbetűs a kötőszó, jellemzően vannak névmások a mondatban, egyes típusokban a záró írásjel felkiáltójel) szűkítettük a CQL lekérdezéseket (a kötőszóval együtt összesen hat szónyi, írásjelre végződő egységeket kértünk le). A pontosabb lekérdezés jelentősen hatékonyabbnak bizonyult a korábbiakhoz képest, és ennek köszönhetően számos információt nyertünk a magyar *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok tulajdonságairól és gyakorisági viszonyairól. A mind szintaktikailag, mind pragmatikailag egyedülálló típus jellemző írásjele a felkiáltójel, a kívánság altípusban a feltételes mód, az értékelő altípusban pedig a kötőszót követő nem személyes névmás a tipikus mintázat. Lehetségessé vált a csak szintaktikailag független elaboratív mellékmondatok kategóriákba sorolása (echókérdések, nem echókérdések, a nyelvi tevékenységre irányuló metapragmatikai, valamint idéző független mellékmondatok), és a köztük lévő átmenetek regisztrálása is.

Kulcsszavak: inszubordináció, függetlenedett mellékmondatok, korpuszelemzés, kötőszó

1. Bevezetés

Az inszubordinált (függetlenedett) mellékmondatok témája az utóbbi másfél évtized egyik meghatározó pragmatikai kutatási területévé nőtte ki magát (Evans–Watanabe 2016; D’Hertefelt 2018; Beijering–Kaltenböck–Sansiñena 2019; Lastres–López 2021 stb.), de ennek a nyelvi jelenségnek – sajátos természete okán – szintaktikai vonatkozásai is jelentősek. E sokszínű mondatok formailag függők: alárendelt kötőszót tartalmaznak, kötőmódú ige (is) lehet bennük, ugyanakkor főmondatuk hiányzik, amely a szövegkörnyezetből sem visszapótolható. Két meghatározó csoportjukat függetlenségük jellege mentén határolják el: az ún. egyedülálló függetlenedett mellékmondatok szintaktikailag és pragmatikailag is függetlenek (D’Hertefelt 2018), az elaboratív (másutt: diskurzuskapcsoló) változatokra pedig csak az utóbbi jellemző (Gras 2016; Kaltenböck 2019). A magyarban mindkettő létezik, például:

- (1) Tavaly nyáron például levittük Boglárra autóval. **Hogy mennyit nyavalygott már az úton!** (MNSz2, #55701240, szépirodalom)
- (2) Ha bevezetik a dohanyellenes törvenyt akkor elvileg a pizzeriai, ettermek is kibírhatoak lesznek, külön lesz választva a két rész. **Hogy mikor lesz ez?** Ki tudja. (MNSz2, #265717385, személyes)

Az elaboratív inszubordinált mellékmondatok az egyedülállókhöz képest nem bírnak saját illokúciós erővel, mert fő funkciójuk az, hogy valamely korábban elmondott közlést tisztázzanak, magyarázzanak vagy kommentáljanak (Kaltenböck 2019).

A magyarban, mint láttuk, mindkét fő típus adatolható, s számos altípusuk is létezik. Gyakoriság szempontjából a magyar inszubordinált mellékmondatok közül a *hogy* kötőszóval állók emelkednek ki, amelyeknek mind többféle egyedülálló és elaboratív variánsai is léteznek.

2. Korábbi megfigyelések

Az alábbiakban a *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok alapvető szemantikai és formai csoportjait mutatjuk be röviden a korábbi kutatások alapján. A példák a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSz2, Oravecz-Váradi-Sass 2014) származnak, véletlen mintavétel és célzott keresések (*Hogy*; *Hogy + m**; *Hogy + személyes névmások* alakjaira történő lekérdezések) eredményei.

Az egyedülálló formák az előzetes korpuszvizsgálatok alapján két nagy szemantikai típusba rendezhetők, amelyek jórészt megegyeznek a germán nyelvekben leírt megfelelőikkel (D’Hertefelt 2018). D’Hertefelt konstrukciós szemantikai felosztásának deontikus típusát – mivel szűkebbnek éreztük ezt a csoportot, hiszen jórészt átkok, káromkodások, negatív kívánságok találhatóak bennük (3), más direktívumok, expresszívumok nem – **kívánságoknak** („wish”) neveztük el. Kívánság alatt Pérez-Fernandez és mtsai (2022: 6) alapján a következőt értjük: „a kívánságokkal a beszélők a [megnyilatkozásban említett] helyzetet kívánatosnak értékelik, de a megvalósulására nincsenek hatással. A helyzet inkább egy eseményre vonatkozik, semmint egy ágenst magába foglaló cselekvésre.” Az **értékelő** típusban (4) a megnyilatkozó az elvártság felől értékeli a helyzetet. Az asszertív típusra – melyben a megnyilatkozó emfaticusan állítja vagy megerősíti az adott helyzetet – nem találtunk példát, feltehetően nem létezik a magyarban (az (5) svéd példa Delsing (2010: 34) példája, idézi D’Hertefelt (2018: 58), a magyar fordítás a szerzők sajátja):

- (3) Még a tetemet is megrugdossák a mámoros párucok, miközben a háttérben összébújva reszket a három nő, Paulus Schmidt anyja, a felesége és a lánya. **Hogy vakulna meg az ég!** (MNSz2, #12057598, szépirodalmi)
- (4) 013-11-23 Ferencné Margó Pusker Lányok! Mit főztök ma, mit főztök holnapra? **Hogy nekünk mennyi mindenre van időnk!** (MNSz2, #538440520, személyes)

- (5) A: Du är förtjust i Lisbet.
'You are fond of Lisbet.' ('Szereted Lisbetet.')
- B: **ATT jag det är!**
COMP I it be.PRS
'I sure am!' ('Persze, hogy szeretem!')

Ezeknek az egyedülálló típusoknak vannak jellegzetes formai változataik, így a kívánságoknak a *Hogy* + feltételes/felszólító módú, jelen idejű igealak (+ hátravetett igeekötő) (+ többi mondatrész), az értékelőnek pedig a *Hogy* (+ személyes/mutató névmás) + fokozó partikula (*milyen/mennyire/mekkora/micsoda/de*, vö. DMMH-funkciósók: Kas (2005)) + többi mondatrész.

Az elaboratív mondatok már jóval nagyobb változatosságot mutatnak: lehetnek kijelentő és kérdő mondatfajtájúak, kifejezhetnek metapragmatikai reflexiót, különösen a saját vagy mások gondolatainak az idézését. A kijelentő mondatok szerkezete tipikusan *Hogy* + állítmány (+ többi mondatrész) (6) vagy *Hogy* + többi mondatrész + állítmány (7), a kérdő pedig *Hogy* + kérdőszó + állítmány (+ többi mondatrész) (8) felépítésű:

- (6) Engedjék meg, hogy az adó alapjára felhívjam a figyelmet. **Hogy tisztázzuk**, itt legális vállalkozásokról van szó.
(MNSz2, #176897137, hivatalos)
- (7) Az elmúlt egy év a magyar mezőgazdaságban is a szokásos nehézségekkel telt el, hiszen a mi szakmánk olyan, amelyben mind a külső körülmények, mind a belső körülmények fokozatosan változnak. **Hogy csak egyet említsek**, ilyen volt a fagykár, ilyen volt az év elején az aszálykár, amivel számolnunk kellett.
(MNSz2, #178268401, hivatalos)
- (8) Nagyon nem szeretnék az öreg panamista Kőrösy bőrében lenni, merthogy Matyi, egy kalap alatt, ezen a vén szajkón is elveri a port, az biztos. **Hogy ki ez a Kőrösy?** Hát a jó öreg anyaországi panamistákból való.
(MNSz2, #1768167, szépirodalom)

3. Nehézségek a jelenség behatárolásában

Mivel a célunk az volt, hogy minél több *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatot összegyűjtsünk, a korábbi, célszavakkal (pl. személyes, mutató névmásokkal) szűkített általános korpuszlekérdezések finomítására volt szükség. Az ilyen mondatok kinyerését ugyanis számos tényező hátráltatja, ezeket ismertetjük az alábbiakban.

A magyar *hogy* elem háromféle funkcióban is használatos: 1) kérdő névmásként (a *hogyan* hosszú alakkal váltakoztatható) (9), 2) fokozó partikulaként (csak rövid formában) (10), valamint 3) alárendelő kötőszóként (ekkor is csak rövid alakban létezik) (11):

- (9) 2013-11-10 wiwike3_TVD kémián olyan dolgozatot írunk hogy vonalkódot kapunk és a tanár géppel ellenőrzi.: |; DDD fejlődő világ :xd (...)
2013-11-10 nalla__@dulila003 **hogy** sikerült? :)
(MNSz2, #1165630515, személyes)

- (10) [A]zért én érzem, hogy az Isten mindent lát, és az borzasztó zsenánt, nem is tudom, a felnőttek, akik rendszeresen csinálnak olyasmit, hogy bírják elviselni. Például, amikor a mutert meg a fatert rajtakaptam, még a leanderes lakásban... **Hogy fájt az akkor.** Direkt haragudtam rájuk.
(MNSz2, #41031263, szépirodalom)
- (11) Beléptem. Mit sem törődtem azzal, **hogy** ők öten voltak, odamentem. Néhány szóban elmondtam, **hogy** megölték barátomat.
(MNSz2, #63028, szépirodalom)

Emellett azonban a *hogy* kérdőszó vonatkozó névmási használatát sem lehet egyes esetekben biztosan kizárni, annak ellenére, hogy a szakirodalom jó része azt tartja, hogy a középnyelvi korral kihalt (és az *ahogyan*~*ahogy* vette át a helyét) (Haader 1991: 730; 1999: 531), például (Pusztai 2003: 59):

- (12) Csinálja, ki **hogy** tudja.
'Csinálja az (és) úgy, aki (és) ahogyan tudja.'

3.1. Kritérium 1: Kötőszó legyen

A fentiek közül a nem kötőszói esetek ((9), (10)) eleve kizárják, hogy felmerüljön az inszubordináltság lehetősége. A rövid alak egybeesései sokszor nehéz helyzet elé állítják a manuális elemzőt, különösen az írott nyelvi formák esetében, ahol az intonáció (és sokszor az írásjel) sem segít annak eldöntésében, hogy több interpretáció közül melyik a helyes. Különösen figyelmes elemzést igényelnek a következő esetek:

- (13) A generális ijedten görbült fel az ágyban. - Sophie! **Hogy** merészelt idejönni! A betegség ragadós. (MNSz2, #923895, szépirodalom)
- (14) Kidüledt szemeik most is a mezőt kutatják: – Hol lehet az az András? Nem látá valahol, tisztelendúr? **Hogy** menjek nála nélkül haza? Az anyja szíve meghasad, ha megtudja! (MNSz2, #908056, szépirodalom)

Az érzelmileg telített értékelő, valamint az elaboratív inszubordinált kérdő mondatok esetében is gyakori, hogy a *hogy* kötőszó után közvetlenül az állítmány (főként ige) áll, ezek a változatok azonban egybeesnek a rövid kérdő névmás/partikula + állítmány struktúrákkal. A (13)-as mondat első pillantásra kétértelmű (kérdő névmást tartalmazó önálló mondat, illetve – eltérő hanglejtést feltételezve – értékelő függetlenedett mellékmondat), de mivel a hosszú formával is értelmes a mondat (**Hogyan merészelt idejönni?**), és a szövegkörnyezet is ad támpontot (feltehetően fertőző beteg a generális), valószínűsíthető a kérdő névmási használat. A (14)-es mondat inszubordinált lenne, ha visszakérdésként (echókérdésként) értelmeznénk (vö. Gras 2016), de itt is az bizonyosabb, hogy a *hogy* kérdő névmás rövidebb alakjával van dolgunk.

A kétértelmű eseteket csak a behatóbb szemantikai-pragmatikai elemzés (szövegkörnyezet), a kérdő névmás esetében a hosszú formával való váltakoztatás, illetve az ún. plusz kezdő *hogy* kötőszó próba (Dér 2020) különítheti el, amelynek lényege, hogy ha egy további *hogy* elem helyezhető be a mondatbeli *hogy* elé, a (tag)mondat élére, akkor az eredeti mondatbeli *hogy* nem kötőszó, hanem partikula, pl. **Hogy megnőttél!** → *Hogy hogy* ['mennyire (nagyon)'] *megnőttél!*.

A próba azért is működik, mert valóban léteznek ilyen dupla *hogy*-gyal álló, értékelő inszubordinált mellékmondatok, csak az egyéb variánsokhoz (*Hogy + mennyire*, *Hogy + milyen*) képest jóval ritkábbak (15):

- (15) **Hogy hogy** [‘mennyire (nagyon)'] **hiányoznak ezeknek ők**, mondja másikunk a kisebbik szobából, ha csak megmukkan ott – itt – valamelyik, például Böbe, már kórusban ordítanak!
(MNSz2, #310226935, szépirodalmi)

A partikula-*hogy* általában váltakoztatható a *mennyire*, *milyen* stb., vele szinonim fokozó partikulákkal, ez is segíti a kötőszói *hogy*-tól való elhatárolását. Végezetül a *hogy* hangsúlybeli eltérése is támpontot jelenthet az elkülönítésben (ugyanabban a pozícióban a *hogy* kérdő névmásként inkább hangsúlyos, kötőszóként pedig nem), de ezt írott korpuszok esetén értelemszerűen kevésbé lehet használni. Ezért az általunk adott értelmezések inkább valószínűsíthetőek, és a kézi elemzések során együttesen vettük figyelembe a szempontokat.

3.2. Kritérium 2: Függetlenedett legyen

Ugyancsak részletes manuális elemzést igényelnek a szintaktikailag valójában nem függetlenedett mondatok, amelyek a szövegkörnyezetükben tartalmazzák a „főmondatukat” (ezekről részletesebben l. Dér 2022), például:

- (16) Ott bent egy ősz pap. Két miatyánk, három üdvözlégy. Fel vagyok oldozva. De **azt nem mondtam**. A szentmisét. **Hogy mulasztottam**. Mert anya nem akar korán felkelni.
(MNSz2, #41013592, szépirodalom)
– De azt nem mondtam, hogy a szentmisét mulasztottam.
- (17) Mert sok mindent **kifejezett**. Például: **hogy hogy remegtek a lábacskaí**, amikor látta, hogy veszem az idézést és megyek el.
(MNSz2, #10738231, szépirodalmi)
– Például azt fejezte ki, hogy hogy [‘mennyire (nagyon)'] remegtek a lábacskaí

Kérdő mondat esetében is lehetséges, hogy az azt követő szövegmondat értelmezhető annak főmondataként:

- (18) **Hogy ettől még messze állunk? Tény**. (MNSz2, #322462, szépirodalmi)
– Tény, hogy ettől még messze állunk.

4. Anyag, módszer, hipotézisek

A nagyon általános lekérdezések használatának hátulütői között elsősorban az említhető, hogy mivel a függetlenedett mellékmondatok nem túl gyakoriak a *hogy* kötőszós alárendelt mellékmondatok, illetve a kérdőszóként, valamint partikulaként használt *hogy*-előfordulások hatalmas mennyiségéhez képest, e mintavételek révén keveset tudunk belőlük adatolni (Dér 2019). Egy 500 találatos véletlen mintát magába foglaló elemzés az 58 elaboratív példa mellett mindössze 14 egyedülálló

talált (5 kívánságot, 9 értékelést, vö. Dér (2023)), azokat is csak a fent részletezett idő- és energiaigényes manuális munka eredményeképpen. Ezért célunk az volt, hogy a lekérdezések finomításával minél több érvényes találatot nyerjünk ki az MNSz2 teljes korpuszából, minél rövidebb, ugyanakkor minél tömönyebb listák szolgálhassanak a manuális munka bemeneteként.

Az egyszerűen a *hogy* alakra irányuló általános keresés jelen kutatás szempontjából tehát nem célravezető, mivel a szóban forgó jelenség, a *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondat nagyon ritka a *hogy* egyéb használataihoz képest. Emiatt ez a lekérdezés lefedi ugyan az összes kívánt találatot, de nagyon sok irrelevánsat is ad. A pontosság növelése érdekében specifikusabb lekérdezéseket alkalmaztunk. Ezeket úgy fogalmazzuk meg, hogy a fedés lehető legkisebb mértékű csökkentése mellett az irreleváns találatokat minél jobban kiküszöböljük.

Abból indultunk ki, hogy a *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok általában önálló mondatként jelentkeznek, viszonylag rövidek, és egy írásjel zárja le őket. A kiinduló CQL lekérdezésünk tehát a következő volt:

```
<s> [word="Hogy"] []{0,5} [word="?!.,;"] </s>
```

Azaz olyan (<s> taggel annotált) mondatokat kerestünk, melyek *Hogy*-gyal kezdődnek, utána maximum öt szó következik, és végül egy írásjel (kérdőjel, felkiáltójel, pont, vessző vagy pontosvessző). Azért öt szónál húztuk meg a határt, mert korábbi tapasztalataink alapján egy prototipikus egyedülálló mellékmondat 3–6 szóból áll, a kötőszót nem számítva (pl. *Hogy te milyen szomorú ember vagy!*). Mivel az MNSz2 (hibásan) minden *hogy*-előfordulást kötőszóként annotál, nem volt lehetőségünk a *hogy* szófaji elemzésére támaszkodni, csak a felszíni alakból (nagybetűs *Hogy*) tudtunk kiindulni (vö. Sass 2022: #3 Principle of imperfection).

Az erre épülő specifikusabb lekérdezéseket korábbi korpuszelemzések eredményei alapján fogalmazzuk meg. Külön vizsgáltuk mondatzáró írásjelenként a találatokat, mivel az egyedülálló altípusok sokszor érzelmileg erősen telítettek, amit az írásjel (főként a felkiáltójel) is tükrözhet. Azt is láttuk korábban, hogy az elaboratív típusban gyakoriak lehetnek a kérdőjellel záruló inszubordinált mellékmondatok.

Külön vizsgáltuk azt az esetet, ahol a kötőszót névmás, valamint ahol konkrétan személyes névmás követte, mivel az egyedülálló típus értékelő altípusa esetében ez a struktúra gyakorinak tűnik. A személyes névmásos találatokat a következő CQL lekérdezéssel válogattuk ki:

```
<s> [word="Hogy"] [msd="FN_NM.[et][123].*"] []{0,4} [word="?!.,;"] </s>
```

Az egyéb névmásokat tartalmazó találatok összegyűjtésére pedig a következő CQL lekérdezés szolgált, mely az összes névmásra kérdez rá, majd ebből kizárja a személyes névmásokat:

```
<s> [word="Hogy"] [msd="*.NM.*" & word!="[aA]" & msd!="FN_NM.[et][123].*"] []{0,4} [word="?!.,;"] </s>
```

Végül külön vizsgáltuk azokat az eseteket is, ahol a kötőszót különféle módú ige követte. A következő CQL lekérdezések szolgáltak rendre a kijelentő, felszólító és feltételes módú igeeket tartalmazó találatok kinyerésére:

```
<s> [word="Hogy"] [msd=".*IGE.*[^PF][et].*" ] []{0,4}
[word="["?!.,;"]"] </s>

<s> [word="Hogy"] [msd=".*IGE.*P[et].*" ] []{0,4}
[word="["?!.,;"]"] </s>

<s> [word="Hogy"] [msd=".*IGE.*F[et].*" ] []{0,4}
[word="["?!.,;"]"] </s>
```

A lekérdezések eredményeiből ezt követően kiszűrtük a duplumokat. A duplumszűrés során csak azokat a találatokat távolítottuk el, amelyek balra és jobbra 70 karakteres kontextusukkal együtt teljesen azonosak voltak egy már meglévő találattal. Így ki tudtuk szűrni azonos szöveg többszörös előfordulását, viszont a tipikus, gyakori inszubordinált fordulatok a más-más kontextusban köszönhetően jelentőségüknek megfelelően többször benne maradtak az adathalmazban.

A záró írásjel, illetve a *Hogy*-ot közvetlenül követő szó alapján a fentiek szerint készített rövidebb listákból végül 500 találatos véletlen mintákat nyertünk ki (minden listából egyet), és ezekben vizsgáltuk meg, hány és milyen fajta inszubordinált mellékmondat adatolható bennük.

A szükséges manuális elemzéseket szakértő annotátor (a tanulmány első szerzője) végezte el két ízben (elemzés + ellenőrzés). A példák áttekintését megkönnyítette és a munkát nagyban felgyorsította, hogy a korpuszkezelő rendszer folyószöveges exportját automatikusan átalakítva a balkontextust, a kapott találatot és a jobbkontextust a táblázatkezelőben önálló oszlopokban helyeztük el (l. 1. ábra). A táj szöveggörnyezet szükséges volt a megfelelő elemzéshez, hiszen a függetlenedett mellékmondat főmondatának hiányát minden esetben ellenőrizni kellett, de a *hogy* többszófajúsága miatt a többértelmű eseteknél is szükség volt rá.

A	B	C	D	E	F	G
1	#331403350	pers_hu_kozmene> Zoltán Kiss	Hogy -hogy kire szavaznak?			Természetesen arra akikre a rokkantak, diákok,
2	#331407104	pers_hu_kozmene> Zoltán Kiss	Hogy -hogy kire szavaznak?			Természetesen arra akikre a rokkantak, diákok,
3	#230876928	pers_hu_ind_0fne> <dateline>	Hogy HOL?			Gondolom célszerű, mielőtt elkanyarodik. Akkor
4	#258227237	pers_hu_ind_0zne> <dateline>	Hogy Ki??? Meg Mi???			<dateline> 06/01/99 <time> 22:05:47 </time> </
5	#28751067	lit_hu_dia_Hatain tóri a FEJÉTI	Hogy MIT FÖZZÖN neki!			IGEN! KIMÉLI a feleségét, KIMÉLI! Nem csinál
6	#28751067	lit_hu_dia_Hatain tóri a FEJÉTI	Hogy MIT FÖZZÖN neki! IGEN!			KIMÉLI a feleségét, KIMÉLI! Nem csinál belőle i
7	#231818033	pers_hu_ind_0özet> indoklása?	Hogy MIERT tartják szükségesnek szigorítani?			H. Sztójcskov katedrális <dateline> 10/10/98 <tit
8	#439265343	pers_hu_kozmeline> Tunde Iso	Hogy Mi lsten terve?			Pontosan az, amely Leiked igaz szükséglete, me
9	#310592893	pers_hu_kozme> Joseph Frech	Hogy Mi Jár a Fejembe?			Az hogy ha ez a regnáló kormány kicsit lojális le
10	#310783355	pers_hu_kozme> Joseph Frech	Hogy Mi Jár a Fejembe?			Az hogy ha ez a regnáló kormány kicsit lojális le
11	#304328177	pers_hu_kozmeerve elkészülni!	Hogy Miért?			Azért mert csillió milliárd dollárok lennének a ter
12	#305619990	pers_hu_kozmeerve elkészülni!	Hogy Miért?			Azért mert csillió milliárd dollárok lennének a ter
13	#229293461	pers_hu_ind_0ögyözi a világot!	Hogy Nekünk adatott minden!			Amit csak kérünk az Ó nevében Óbenne! Hogy t
14	#229293702	pers_hu_ind_0ögyözi a világot!	Hogy Nekünk adatott minden!			Amit csak kérünk az Ó nevében Óbenne! Hogy t
15	#1053556240	sci_hu_mek_00 tartja (10/229)	Hogy Rólad többé ne gondolkodjam?			Én, a'ki egyedül te általad élek? Én a'ki az én N
16	#1053956678	sci_hu_mek_00pefoim (1/257)	Hogy Rólad többé ne gondolkodjam?			(10/72) - Én semmi lett uton-modon nem kételke
17	#100174279	lit_hu_dia_Tand ez sem kevés	Hogy Rólad épp, Veled kapcsolatban.			Hogy életem újabb változásának is etalonja, visi
18	#247297659	pers_hu_ind_0hogy lsten szól.	Hogy Veled beszél.			Lásd Mózeset, Jánost, egész Izraelt. Komoly dolo
19	#235865403	pers_hu_ind_0kog eleve halott?	Hogy Veletek egyszer találkozik?			teador <dateline> 01/20/99 <time> 09:37:00 <tit
20	#25716777	lit_hu_dia_Gyur... a nyele üres!	Hogy abban a befusson a bor!			Azt a poharat rakja Papuli bakancsába... Ugye,
21	#320793067	pers_hu_kozmélógot építhet rá.	Hogy abban a pillanatban mit feleltem?			Nos, néha sike- rül meglinein a helyes választ.
22	#81639212	lit_hu_dia_Spircn kjevi felhőri.	Hogy abban fogunk repülni.			Ez nem utólagos visszavetés, pár nappal későt.
23	#26256519	lit_hu_dia_Gyurtott az élelében.	Hogy abban higgyen.			Magában - más állal. Másképp elpusztult volna e
24	#56438801	lit_hu_dia_Mancas évekből Te!	Hogy abban mi minden volt!			</sp> <sp who="mandy00118.edi"> <speaker>
25	#27409674	lit_hu_dia_Gyurnni vágyunkban.	Hogy abban ugyanis minden szabad.			Rabolni, privatizálni, szentesytát megtiporni, tem
26	#460044490	pers_hu_kozmomegészülése	Hogy abból is teshetéri usson			Minden szövegvonalak uszavazomai usson. Ma

1. ábra

A *Hogy* után névmást tartalmazó találatok listája Excelben (a D oszlopban láthatók az elemzendő függetlenedett mellékmondatok)

Mivel még így is nagy találati listákat kaptunk több esetben (például a kérdőjelre végződő teljes lista 32112 találatot tartalmazott), ezért csak azokat a listákat elemeztük, amelyekben a legtöbb pozitív találatot vártuk (különösen az egyedülálló típust illetően, mivel az elaboratívok gyakoribbnak tűntek hozzájuk képest, amelyekre mindenképpen lesznek adatok nagy számban a névmásokat tartalmazó listákban is). Ebből kifolyólag a névmásokat (a kérdő névmásokat is beleértve), továbbá a kijelentőtől eltérő igemódot tartalmazó igealakokat magukban foglaló listákra koncentráltunk, valamint a felkiáltójelre végződő találatokra.

5. Eredmények

5.1. Általános eredmények

A következőkben a szűkített listák 500-as véletlen mintáiban talált függetlenedett mellékmondatok mennyiségét mutatjuk be. A minta alapján becsüljük meg a teljes korpuszra vonatkozó gyakoriságokat.

duplumszúrt találatok száma	vizsgált minta mérete	mellékmondat száma					
		összes inszubordinált		egyedülálló inszubordinált		elaboratív inszubordinált	
		a mintában	a teljes korpuszra vetítve	a mintában	a teljes korpuszra vetítve	a mintában	a teljes korpuszra vetítve
<i>Hogy + nem-személyes névmás</i>							
12 128	500	392 (78%)	9508 (72,4%)	22	534 (52,6%)	370 (74%)	8975 (74,1%)
<i>Hogy + személyes névmás</i>							
1249	500	284 (57%)	709 (5,4%)	78 (16%)	195 (19,2%)	206 (41%)	515 (4,2%)
<i>Hogy + feltételes módú ige</i>							
835	500	27	45 (0,3%)	20	33 (3,3%)	7	12 (0,1%)
<i>Hogy + felszólító módú ige</i>							
2126	500	9	38 (0,3%)	2	9 (0,8%)	7	30 (0,2%)
<i>egyéb Hogy-os</i>							
24 351	500	58 (12%)	2825 (21,5%)	5	244 (24,0%)	53 (11%)	2581 (21,3%)
összes Hogy-os							
40 689	-	-	13 126 (32,3%)	-	1014 (2,5%)	-	12 112 (29,8%)
<i>Hogy + a záró írásjel felkiáltójel</i>							
3356	500	155 (31%)	1040 (7,9%)	111 (22%)	745 (73,5%)	44	295 (2,4%)

1. táblázat

A szűkített listák lekérdezéseinek eredménye, ill. az 500 találatos véletlen mintákban talált inszubordinált mellékmondatok mennyisége

A „mintában” oszlopok százalécai azt mutatják, hogy a mintából mennyi volt a jó találat, azaz az adott lekérdezés mennyire volt hatékony az adott típusú inszubordinált példák keresésére (a 10% fölötti értékek vannak kiemelve mint hatékonyak). A „teljes korpuszra vetítve” oszlopok számai becsült értékek, a százalékok itt azt mutatják, hogy a mintából kapott értéket a korpuszra arányosítva az adott típusú inszubordinált példák hány százaléka felelne meg az adott lekérdezésnek. Az „összes *Hogy*-os” sorban pedig az adott típus becsült összgyakoriságát látjuk. A felkiáltójelre záródó mondatokat is vizsgáltuk; mivel ez átfed a többi lekérdezéssel, elkülönítve tüntetjük fel.

Látjuk, hogy a „*Hogy* kezdetű rövid mondat” mint feltétel önmagában nagyon jó jele az inszubordináltságnak: közel egyharmada (32,3%) az ilyen mondatoknak inszubordinált. Az inszubordinált mellékmondatok túlnyomó többsége, több mint kétharmada olyan elaboratív típusú mellékmondat, melyben a *Hogy*-ot egy nem személyes névmás követi (vö. (2), (8)). Ettől sokkal elmaradva jelentős számú csoportot alkot még a nem személyes névmásos egyedülálló (vö. (1)) és a személyes névmásos elaboratív (vö. (36)) kombináció.

A főbb típusok tekintetében látjuk továbbá, hogy az elaboratív inszubordinált mellékmondatok száma több mint tízszeres (29,8%) az egyedülállókhöz képest (2,5%). Ez a gyakoriság minden bizonnyal a magyarázatadás, részletezés nyelvi funkciójának gyakori használatával magyarázható, amelyre egyébként számos más nyelvhasználati megoldás is létezik: értelmező/appozíció, ok- és célhatározói alárendelő összetett mondatok, ill. következményes jelentésárnyalatú mellékmondatok, magyarázó és következtető mellérendelő összetett mondatok, újfoglalmozó diskurzusjelölőkkel induló megnyilatkozások használata – az inszubordinált mellékmondat egy ezek sorában.

A gondosan kialakított lekérdezések révén nyert listáktól azt vártuk, hogy kiemelt arányban fognak inszubordinált mellékmondatokat tartalmazni, és ez teljesült is (1. táblázat 3. oszlop). Az inszubordinált mellékmondatok esetében egyértelműen az a szűkítési stratégia bizonyult a legsikeresebbnek, amikor a *Hogy* utáni első elem névmás, illetve személyes névmás volt: ezek esetében a véletlen minta csaknem 80%-a, illetve csaknem 60%-a valóban helyes eredményt, azaz függetlenedett (főként elaboratív) mellékmondatot hozott. A felkiáltójel mint záró írásjel megadása kevésbé volt hatékony módszer, de a véletlen minta 31%-a így is inszubordináltak bizonyult. Előzetes feltevésünknek megfelelően ennek nagy többsége (22%) képviseli az egyedülálló típust. Ezek az arányok messze felette vannak a korábbi általános véletlen mintás lekérdezések találati arányának (Dér (2023) vizsgálatában 2,8% volt az egyedülálló változat aránya a *Hogy*-ra vonatkozó MNSz2-lekérdezés esetében egy 500-as véletlen mintában, ezt megerősíti az 1. táblázatban szereplő 2,5%-os adat).

Az igemódok bevonása kisebb sikerrel járt a vártnál, különösen a felszólító módé. Azt feltételeztük, hogy a kívánságok (pl. átkok), valamint az értékelések esetében gyakori lesz a *Hogy* + felszólító igealak szórendi megoldás. Ez igaz lehet, a sikerelenség oka inkább abban rejlik, hogy az átkok maguk bizonyultak nagyon ritkának (l. 2. táblázat). Megjegyezzük, hogy a jelen kutatásban feltáratlanul maradt „egyéb” részben is maradt még elég jelentős számú jó példa.

Az átkokra a legtöbb pozitív eredményt a felkiáltójellel végződő, valamint a feltételes igemódú igét (mint *Hogy* után első elemet) tartalmazó lekérdezések adták. Néhány példa:

(19) Olyan csúnya vagy, hogy a születésedkor sötét üveget tettek az inkubátorra. Simuljon ki az EKG-d! **Hogy neveznének el betegségét rólad! Hogy folytál volna le apád lábán!** Tégy ma valakit boldoggá! Ne nyisd ki a szádat!
(MNSz2, #521795493, személyes)

(20) Apró szemű eső vágott az arcába, míg végigment az udvaron, kireteszelte az istállóajtót, a két zömök ló közeledtére fölkapta a fejét. Na. Mi az. Táltosok. Tört vón el a lábatok, mikor idejöttetek. **Hogy szakadna rátok a szénapadlás.** A lovak csak bámultak, s orrukat féloldalt fennebb billentették.
(MNSz2, #91888678, szépirodalom)

Az átkok-átkozódások esetében még adatolhatók voltak a (feltételes vagy felszólító módú) állítmány előtt alanyt tartalmazó konstrukciók is:

(21) PUKKANCS EGÉR Már nem haragszom. Csak tudod, egy kicsit indulatos vagyok. **Hogy a macska rúgja meg!** (MNSz2, #11374742, szépirodalom)

(22) Hát szabad így beszélni? **Hogy a bőr hűljön a nyakatokra!**
(MNSz2, #266845223, személyes)

5.2. Egyedülálló formák

Az egyedülálló formák adatait a 2. táblázat mutatja be. Feltűnő a felkiáltójel jelenléte: általában és a két altípusban is felkiáltójeles az egyedülálló formák közel háromnegyede.

összes egyedülálló		egyedülálló / kívánság (átok, fohász stb.)		egyedülálló / értékelés	
a mintában	a teljes korpuszra vetítve	a mintában	a teljes korpuszra vetítve	a mintában	a teljes korpuszra vetítve
<i>Hogy + nem személyes névmás</i>					
22	534 (52,6%)	2	49 (26,5%)	20	487 (58,4%)
<i>Hogy + személyes névmás</i>					
78 (16%)	195 (19,2%)	0	0	78 (16%)	195 (23,4%)
<i>Hogy + feltételes módú ige</i>					
20	33 (3,3%)	17	28 (15,5%)	3	5 (0,6%)
<i>Hogy + felszólító módú ige</i>					
2	9 (0,8%)	2	9 (4,7%)	0	0
<i>egyéb Hogy-os</i>					
5	244 (24,0%)	2	97 (53,3%)	3	146 (17,6%)
összes Hogy-os					
-	1014 (2,5%)	-	183 (0,4%)	-	831 (2,0%)
<i>Hogy + a záró írásjel felkiáltójel</i>					
111 (22%)	745 (73,5%)	19	128 (69,8%)	92 (18%)	618 (74,3%)

2. táblázat

Az *egyedülálló* inszubordinált mellékmondatok altípusainak részletezése.

Az 1–2. oszlop másolat az 1. táblázatból, a táblázat elemeinek magyarázatát l. az 1. táblázat alatti bekezdésben.

Az értékelések ötször olyan gyakran jelentkeztek az egyedülálló típuson belül, mint a kívánságok (2. táblázat), és a *Hogy* utáni első elemként a nem személyes névmást tartalmazó és/vagy felkiáltójellel záródó lekérdezésekben voltak gyakoriak. Részben ezt is vártuk (az érzelmi töltet miatt a felkiáltójel használatát, a névmásokat második elemként). A kapott eredményekből jól látszik, hogy a nyelvhasználatban a *Hogy + kérdő*¹ vagy mutató névmási megoldások a legtipikusabbak (23), a személyes névmásokkal állók között viszont nagyon sűrűn vannak értékelések (24) (25), például:

¹ Az MNSz2-ben ezek a fokozó partikulák névmásként vannak szófaji szempontból annotálva.

- (23) 2013-12-29 Ven Diak **Hogy ez egy mekkora paraszt!**
(MNSz2, #589447132, személyes)
- (24) Ó! Mind átjönnek! Egy egész vendégsereg! **Hogy te miket tudsz kitalálni!**
(MNSz2, #55883994, szépirodalom)
- (25) Tüskéshátú felpattant, letette a labdát, és megölelte Ugrifülest. – Igazad van! **Hogy én eddig milyen pukcancsbéka voltam!**
(MNSz2, #11407771, szépirodalom)

A jellemzőbb konstrukciók mellett (*Hogy* + névmás + fokozó partikula + többi mondatrész; *Hogy* + fokozó partikula + többi mondatrész) egyéb értékelő variánsok is megjelentek a találatok sorában:

- *Hogy* + (jelzős) határozó/tárgy + fokozó partikula + alany + állítmány:
- (26) Jenci felkapta a virágvázát. Leharapott a pereméből egy darabot, és Nusi néni felé köpte. – Egyszer még vér fog folyni... egyszer még vér folyik... – üvöltötte. Nusi néni a vázára sandított. **Hogy a hülyéknek milyen mázlijuk van!** Meg se vágta a pófáját.
(MNSz2, #40093185, szépirodalom)
- (27) (...) magát a készüléket alig látni a sok behordott mindenféletől. **Hogy egyetlen szobában mi minden elfér!** (MNSz2, #1149298, szépirodalom)
- *Hogy* + alany + fokozó partikula + többi mondatrész:
- (28) PÉTER: **Hogy Fanni mennyire emlékeztet rád!** Mintha két példányban lennél jelen.
(MNSz2, #90129175, szépirodalom)
- fokozó partikula nélküli konstrukciók, pl. *Hogy* + mutató névmás + állítmány/többi mondatrész; tipikus a fokozó partikula helyén álló kérdő partikula (*hogy*), de nem szokványos jelentésben (magyarozatát l. az alábbi példák után):
- (29) (...) Megerősítették: hamis a bajai felvétel 2013-10-20 Ystván Bognár **Hogy ezt is megtudhattuk!**
(MNSz2, #456252285, személyes)
- (30) ZITA Fél, ugye? Hogy rajtakapják. **Hogy maga hogy néz ki!** / Nézi Györgyöt. Részvét nélkül. / GYÖRGY Nincsenek vonatok. Egy szenesvagonban jöttem.
(MNSz2, #33238392, szépirodalom)
- (31) – Várj csak! Valaki jön! – Nusi néni az ajtóhoz szaladt. – A Mancsi! Most jön a Mancsi. **Hogy itt mi lesz!** A fene a buta lelkemet, hát most meg sajnálom a bűdöst!
(MNSz2, # 18780499, szépirodalom)

A (30)-as és (31)-es példákban a kérdő névmási forma nem valódi kérdőszó, hanem a *mennyire/milyen/hogy/de* fokozó partikulák jelentéséhez hasonlóan a tárgyalt jelenségnek a várttól (negatív) irányba való **nagy** eltérésére utal: (30) 'maga rettenetesen/a normálistól jócskán eltérően néz ki', illetve: (31) 'Itt nagy botrány/ügy lesz a szóban forgó dolog miatt'.

5.3. Elaboratív formák

Az elaboratív típusú függetlenedett mellékmondatok altípusait (l. 3. táblázat) a kapott érvényes találatok anyagát rendezve hoztuk létre, előzetesen csak azt feltételeztük, hogy lesznek köztük kérdő variánsok és a nyelvi tevékenységre reflektáló metanyelvi közlések (Laczkó 2021). A négy kategóriát úgy alakítottuk ki, hogy lehetőleg ne legyen átfedés köztük: az előbb említett „a nyelvi tevékenységre reflektáló metanyelvi” típusba kerültek mondatfajtatól függetlenül a főként mondásigét tartalmazó esetek; a nem a „metanyelvi” típusba tartozó kérdések, ha nem „echókérdés”-ek voltak, a „kérdés” kategóriába számoltuk őket, és minden mást az „egyéb idéző” esetek közé. A felosztás szempontja az átfedésmentességen kívül az volt, hogy a mondásigéket (tehát azokat, amelyek a nyelvi tevékenységre vonatkoznak) és az echókérdéseket (tartalmi és/vagy formai ismétlést magukban foglaló, az egyéb inszubordinált kérdésektől elkülönülő fajtát) a többitől elválasztva is lássuk.

összes elaboratív		elaboratív / metanyelvi		elaboratív / echó		elaboratív / kérdés		elaboratív / idéző	
a mintában	a teljes korpuszra vetítve	a mintában	a teljes korpuszra vetítve	a mintában	a teljes korpuszra vetítve	a mintában	a teljes korpuszra vetítve	a mintában	a teljes korpuszra vetítve
<i>Hogy + nem személyes névmás</i>									
370 (74%)	8975 (74,1%)	5	121 (36,9%)	8	194 (32,6%)	354 (71%)	8587 (77,5%)	3	73 (71,4%)
<i>Hogy + személyes névmás</i>									
206 (41%)	515 (4,2%)	0	0	56 (11%)	140 (23,5%)	139 (28%)	347 (3,1%)	11	27 (27,0%)
<i>Hogy + feltételes módú ige</i>									
7	12 (0,1%)	0	0	1	2 (0,3%)	5	8 (0,1%)	1	2 (1,6%)
<i>Hogy + felszólító módú ige</i>									
7	30 (0,2%)	3	13 (3,9%)	4	17 (2,9)	0	0	0	0
<i>egyéb Hogy-os</i>									
53 (11%)	2581 (21,3%)	4	195 (59,2%)	5	244 (40,8%)	44	2143 (19,3%)	0	0
összes Hogy-os									
-	12 112 (29,8%)	-	329 (0,8%)	-	596 (1,5%)	-	11 085 (27,2%)	-	102 (0,3%)
<i>Hogy + a záró írásjel felkiáltójel</i>									
44	295 (2,4%)	14 (31,8%)	94 (28,6%)	0	0	23	154 (1,4%)	7	47 (46,1%)

3. táblázat

Az *elaboratív* inszubordinált mellékmondatok altípusainak részletezése. Az 1–2. oszlop másolat az 1. táblázatból, a táblázat elemeinek magyarázatát l. az 1. táblázat alatti bekezdésben.

Mint a 3. táblázat alapján látható, a kérdések messze a legkiemelkedőbbek gyakoriságukat tekintve az elaboratív típuson belül, a második helyen álló echókérdések aránya csak huszadannyi. Megjegyezzük, hogy a metanyelvi és az idéző kategória becslése a kis találatyszámok miatt bizonytalan, illetve hogy a metanyelvi és az echó kategória találatainak csak 40, illetve 60%-át sikerült a specifikus lekérdezésekkel előhívni.

Kevés metapragmatikai reflexiót tartalmazó elaboratív inszubordinált mellékmondat (32) szerepelt a véletlen mintákban. Felkiáltójellel záródó variánsok (32) is voltak a tipikusabb ponttal záródó esetek (33) mellett:

(32) Három óra is volt, amikor leszámtunk, és utána mindig, minden hajnalon yalog mentem haza a Rottenbiller utcába. Na? **Hogy mást ne mondjak!**
(MNSz2, #91585946, szépirodalom)

(33) Sötét hajnal van. Be vagy gyógyszerelve. **Hogy ilyen csúnyán mondjam.** Tüdőd alig tüdő, hörögsz a legkisebb vakarózás után is, szívedet rongálná ez, ha nincs az erős gyógyszer.

(MNSz2, #811523440, sajtó)

Az idézés az elaboratív típus három altípusát (inszubordinált echókérdések, kérdések, nem kérdő idézések) is átszövi, így lényegét tekintve minden adatolt elaboratív mellékmondat metapragmatikai természetű (csak nem mindegyik reflektál a nyelvi tevékenységre magára).

A nem echókérdések esetében a *Hogy* után közvetlenül névmást tartalmazó változatok messze gyakoribbak voltak, mint az egyéb variánsok (pl. a *Hogy* után igealakokkal állók). Ezt jól magyarázza, hogy mennyiségileg a legkiemelkedőbbek a *Hogy* + kérdő névmást, abból is főként a *miért*-et tartalmazó esetek voltak (sokszor elliptikus formában):

(34) A befőzéshez szükséges dzsemfixekről, citromsavakról én még időben, szezon előtt gondoskodom, befőzési szezonban szinte lehetetlen ezeket megkapni. **Hogy miért?** Ne kérdezzétek! Évek óta titok ez számomra!
(MNSz2, személyes, #570508816)

A 3. táblázat alapján tehát az 5.1. részben tett állításunk tovább finomítható: az inszubordinált mellékmondatok kétharmadát kitevő legtipikusabb forma a *Hogy* után nem személyes névmást tartalmazó elaboratív nem echókérdés (vö. (2, 8, 18)).

Viszonylag elterjedt forma még az echókérdéseké, amelyek szintén sokszor kihagyásos szerkesztésűek:

(35) Ki tudja azt, hogy nem -e volt egy kis gyújtogatás? Ugye, Hamuhó!?
Elcsináljuk a villanyt, a gázt, elveszük a szegény szőlke gyermekek elől a tejrevalót, aztán még gyújtogatunk is. Nem igaz? **Hogy én?** Maga! Azt én tanúsíthatom. Ne hallgassanak erre, emberek...
(MNSz2 #75170501, szépirodalom)

Az echókérdések kapcsán elgondolkodtató, hogy az olyan inszubordinált kérdések, amelyek nem ismételnék meg valamely korábban elhangzott részt (tehát formailag nem olyan visszakérdezések, mint a következő: – *Miért hagytad meg a vacsit?* – ***Hogy miért hagytam meg a vacsit?*** *Nem voltam már éhes.*), a megnyilatkozó

tudatában felmerülő saját vagy más (akár képzeletbeli, akár valós beszédpártnerek, szereplők) lehetséges kérdéseiként is felfoghatók egy, a megnyilatkozóknak saját magával vagy másokkal való képzeletbeli párbeszédében. Behelyezhető ugyanis eléjük a következő főmondat: *A hűtőből semmi nem hiányzott. **Kérdezhetnéd/Kérdezhetnénk, hogy miért hagytam meg a vacsit./? Nem voltam már éhes.*** Innen nézve ezek az inszubordinált kérdések is felfoghatók echókérdésként, tehát nincs éles határ az inszubordinált kérdő mondatok fajtái között. Előfordul az is, hogy a narrátor a dialógus egyik résztvevőjét nem idézi, csak a másikat, aki arra echókérdéssel (36) vagy felelettel (37) reagál:

- (36) Stark R. László Hello! Szasz! Ritkán látszol öreg. Mostanában alig akadsz a drótra. Mi van veled? Semmi. Ja, hát az jó. **Hogy én?** Tengődök marhára.
(MNSz2, #648269302, sajtó)
- (37) Erre én, mint a detektív: – Hát kinek panaszolta maga ezt a cipőt? Hogy kellene magának. **Hogy ő senkinek a világon.** Ő még meg is esküszik erre.
(MNSz2, #20487308, szépirodalmi)

A (38)-as példában a *hogy* idéző szerepe is megjelenik, a szöveg narrátora így mutatja, hogy a Magdussal vitatkozó rendező mondta a félkövérrel kiemelt megnyilatkozást.

- (38) Magdus mentetegetni kezdte a hiányzó Marcit, hogy biztosan lerobbant a Wartburg, és készségeskedett, hogy addig ő szívesen helyettesíti. **Hogy ő akarna lenni az irnokfiú?**
(MNSz2, #105913857, szépirodalmi)

6. Összegzés

A fenti kutatás egyértelműen igazolta, hogy a korpuszelemzéseket a korábbi mintavételek tapasztalatain alapuló pontosabb lekérdezések rendkívül hatékonyá tehetik, a helyes találati arány sokszorosa a nagyon általános lekérdezések érvényes találatainak mennyiségéhez képest. Különösen igaz ez olyan ritkábban és (homóform alakok miatt) nehezen adatható jelenség esetében, mint a függetlenedett (inszubordinált) mellékmondatok. A manuális elemzés ugyan ekkor is szükséges, de ezt is igen felgyorsítja a találatok felhasználóbarát prezentálása.

A korábbi vizsgálatokkal összevetve sokszoros mennyiségű elemzett adatnak köszönhetően számos új megállapítást tettünk a magyar inszubordinált mellékmondatok tulajdonságairól és gyakorisági viszonyairól. Megmutattuk, hogy a „*Hogy* kezdetű rövid mondat” mint feltétel önmagában nagyon jó jele az inszubordináltságnak, és hogy ezen belül a *Hogy*-ot követő névmás szolgáltató nagyon sok jó példát. Kimutattuk, hogy a vizsgálatunk alapját képező halmazon belül tízszer annyi az elaboratív példa, mint az egyedülálló. Megállapítottuk, hogy az egyedülálló típus jellemzője a záró felkiáltójel, a kívánság altípusában a feltételes mód a gyakori (20), az értékelő altípusban pedig a *Hogy* kötőszó utáni nem személyes névmás a tipikus mintázat. A több mint 600 elaboratív példa elegendő mennyiség volt arra, hogy e típus új alosztályokba sorolhassuk. Érdekes módon a korábban leírt „metanyelvi” altípus meglehetősen ritka volt, kifejezetten gyakoriaknak az egyszerű kérdések bizonyultak. A legtipikusabb forma éppen a *Hogy* után nem személyes (nyilván leginkább kérdő) névmást tartalmazó, elaboratív nem echókérdés (2, 8, 34).

A limitációk között említhetjük, hogy mivel a *Hogy* + öt szónál hosszabb egységeket nem vizsgáltuk, az ennél terjedelmesebb független mellékmondatokat nem tudtuk adatolni (míg azok egy általános lekérdezés találatai között, ha csak nagyon kis számban is, de megjelenhetnek). Ugyancsak fontos, hogy a nem nagy kezdőbetűvel induló *hogy*-esetekre sem terjedt ki a kutatás. Vizsgálatunkban fontos horgony volt a *Hogy* nagy kezdőbetűje, a kisbetűs esetben az inszubordinált tagmondatok aránya várhatóan nagyságrendekkel alacsonyabb. A kisbetűs forma az elaboratív típus esetében valószínűsíthető, illetve a közösségi média szövegei tükrözte eltérő helyesírásnorma miatt is várható egyes találatokban.

Lényeges az is, hogy gyakran egy vagy több diskurzusjelölő vagy más extraklauzális elem (pl. megszólítás, indulatszó) is állhat a *hogy/Hogy* kötőszó előtt (akár írásjellel, pl. vesszővel elhatárolva) – ezek minél teljesebb körű kigyűjtése a jövő feladata. A tanulmányban említett gyűjtési módszert az előbb említett szinkrón variánsokra, a más kötőszóval (pl. *ha, hogyha*) induló inszubordinált mellékmondatokra, valamint a történeti adatbázisok (pl. MTSz) anyagára is szeretnénk a jövőben kiterjeszteni, hogy teljesebb képet kaphassunk a magyar függetlenedett mellékmondatokról, és lehetővé váljon minél adekvátabb mondattani és pragmatikai leírásuk.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak (BO/00191/21) a támogatásával készült.

Hivatkozások

- Beijering, Karin – Gunther Kaltenböck – Marija Sol Sansiñena (szerk.) 2019. *Insubordination. Theoretical and Empirical Issues*. (Trends in Linguistics 326) Berlin – Boston: De Gruyter Mouton.
- Delsing, Lars-Olof 2010. Exclamatives in Scandinavian. *Studia Linguistica* 64/1:16–36. doi:10.1111/j.1467-9582.2010.01168.x.
- Dér Csilla Ilona 2019. Inszubordinált (függetlenedett) mellékmondatok a magyar beszélt és írott beszélt nyelvben. *Beszédkutatás* 27/1:206–220. doi:10.15775/BESZKUT.2019.206-220.
- Dér Csilla Ilona 2020. Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és diakronia 4*. Budapest – Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 31–45.
- Dér Csilla Ilona 2022. *Háthogy esetleg netalántán azt gondolnátok rólam... A szóval és a hát* diskurzusjelölővel álló *hogy* kötőszós mellékmondatokról. *Jelentés és Nyelvhasználat* 9/1:43–57. doi:10.14232/JENY.2022.1.3.
- Dér, Csilla Ilona 2023. Types and functions of insubordinate complement clauses with *hogy* 'that' in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 208:115–137. doi:10.1016/j.pragma.2023.02.007.

- D’Hertefeldt, Sarah 2018. *Insubordination in Germanic. A Typology of Complement and Conditional Constructions*. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs [TiLSM] 318) Berlin: De Gruyter. doi:10.1515/9783110548686.
- Evans, Nicholas – Honoré Watanabe (szerk.) 2016. *Insubordination*. (Typological Studies in Language 115) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. doi:10.1075/tsl.115.
- Gras, Pedro 2016. Revisiting the functional typology of insubordination: Insubordinate *que*-constructions in Spanish. In Nicholas Evans – Honoré Watanabe (szerk.) *Insubordination*. (Typological Studies in Language 115) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 113–144. doi:10.1075/tsl.115.05gra.
- Haader Lea 1991. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, határozói mellékmondatok. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 728–741.
- Haader Lea 1999. Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései. *Magyar Nyelvőr* 123/3:340–350.
- Kaltenböck, Gunther 2019. Delimiting the class: A typology of English insubordination. In Karin Beijering – Gunther Kaltenböck – María Sol Sansiñena (szerk.) *Insubordination*. Berlin, Boston: De Gruyter. 167–198. doi:10.1515/9783110638288-006.
- Kas Bence 2005. Az óhajító mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények* 102:135–174.
- Laczkó Krisztina 2021. A metapragmatikai tudatosság jelzései internet közvetítette diskurzusokban. *Magyar Nyelvőr* 145/3:253–276. doi:10.38143/Nyr.2021.3.253.
- Lastres-López, Cristina 2021. *From Subordination to Insubordination. A functional-pragmatic approach to if/si-constructions in English, French and Spanish spoken discourse*. (Linguistic Insights 280) Frankfurt am Main: Peter Lang. doi:10.3726/b18393.
- Oravecz, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In Nicoletta Calzolari – Khalid Choukri – Thierry Declerck – Hrafn Loftsson – Bente Maegaard – Joseph Mariani – Asuncion Moreno – Jan Odiik – Stelios Piperidis (szerk.) *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC’14)*. Reykjavik: European Language Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Pérez Fernández, Sofía – Pedro Gras – Frank Brisard 2022. Insubordination and lectal variation: Geographic and discursive variation of subjunctive complement constructions in Spanish. *Ampersand* 9:100092. doi:10.1016/j.amper.2022.100092.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sass, Bálint 2022. Principles of corpus querying: A discussion note. *Acta Linguistica Academica* 69/4:599–614. doi:10.1556/2062.2022.00581.

A szerzőkről

Dér Csilla Ilona a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének habilitált docense és a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa. Fő kutatási területe a pragmatika és a nyelvtörténet, elsősorban a beszélt nyelv pragmatikája és grammatikája foglalkoztatja.

Elérhetősége: csillader@gmail.com

Sass Bálint a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Lexikológiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatásaiban nagy szövegadatbázisok kezelésével, a bennük való hatékony kereséssel valamint a szótárkészítés automatikus támogatásával foglalkozik. Minden munkájában megjelenik a korpuszvezérelt megközelítés. A Nemzeti Korpuszportál kezdeményezője.

Elérhetősége: sass.balint@nytud.hu

Mondattípus, illokúciós aktus, perlokúciós hatás A kétrétegű dinamikus pragmaszemantika mint az illokúciós logika továbbfejlesztése

Alberti Gábor – Szeteli Anna – Kleiber Judit – Kárpáti Eszter

PTE Nyelvtudományi Tanszék

reALIS Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport

*„I am not what I think I am,
and I am not what you think I am.
I am what I think you think I am.”*

Charles Horton Cooley (szociológus, élt 1864–1929)

Összefoglaló

A tanulmány gondolatmenete két szálon fut, ahogy a kettős címe is utal rá. Az egyik szál az illokúciós aktusok természetének, illetőleg a mondattípusokhoz fűződő kapcsolatának az áttekintéséből indul ki. Az előbbi területen Searle funkcionalistának/pszichológistának nevezhető szempontrendszerét helyeztük figyelmünk középpontjába (illokúciós cél/erő, perlokúciós hatás, világ-szó illesztési irány, kifejezett pszichológiai állapotok). Az utóbbi területet, ahol nyelvtipológiai és logikai-szemantikai szempontok mentén alakult ki a mondattípusozási és pragmatikai kategóriák rendszere, azzal jellemezhetjük, hogy a nyelvi forma szolgál a rendszerépítés kiindulópontjául. A másik szálon bemutatunk egy, a formális irányzatban gyökerező, reALIS nevű pragmaszemantikai megközelítést. A két szál ott fut össze, hogy azt állítjuk: a reALIS – élethossziglani elmerepresentációvá kiteljesedő dinamikus megközelítéséből adódóan – kézenfekvően kínálja a pszichologista/funkcionalista megközelítés eredményeinek maradéktalan integrálását, miközben számot ad a funkcionalista beszédaktustípusok és a formalista mondattípusok kapcsolatrendszeréről.

Kulcsszavak: illokúciós erő, illokúciós cél, illokúciós logika, perlokúciós hatás, mondattípusok, dinamikus pragmaszemantika

1. Bevezetés

A tanulmány egyik kiemelt célja – ahogy a főcím utal rá – az illokúciós aktusok természetének, illetőleg a mondattípusokhoz fűződő kapcsolatának az elemzése. Az előbbi területen az austini beszédaktus-elméletet (Austin 1975 [1962]) továbbfejlesztő John Searle funkcionalistának vagy pszichológistának nevezhető pragmatikai szempontrendszerét helyeztük figyelmünk középpontjába (pl. Searle 1969; 1976; Searle-Vanderveken 1985): az illokúciós erő és cél, valamint a perlokúciós hatás fogalmát, a világ-szó illesztési irányokat, a kifejezett pszichológiai állapotok, illetve őszinteségi feltételek kérdését, az illokúciós erő mértékének és a társadalmi státuszának a kapcsolatát, az érdekek problémakörét. Az utóbbi területet, ahol

nyelvtipológiai (Sadock–Zwicky 1985; König–Siemund 2007) és formális logikai-szemantikai (Dowty–Wall–Peters 1981; Asher–Lascarides 2003; Kamp–Genabith–Reyle 2011; Lauer 2013) szempontok mentén alakult ki a pragmatikainak tekintett kategóriák rendszere, azzal jellemezhetjük, hogy a nyelvi forma szolgál a rendszerépítés kiindulópontjával. E kiindulópont meghatározó eleme a hagyományos mondattipológia (Rácz–Takács 1987), ami mellett mind a nyelvtipológusok (König–Siemund 2007: 283–284, 322–323), mind a pragmatikát formális szemantikai alapokra helyezni kívánók (Lauer 2013: 4–7) jó okokat látnak egyértelműen elkötelezni magukat. E hagyomány szerint három univerzális fő mondat típus van: a kijelentő, a felszólító és a kérdő. A funkcionális indíttatású searle-i beszédaktus-tipológia ezzel a formális kiindulópontú tipológiával csupán erősen részleges megfeleltetési kapcsolatot mutat (Gärtner 2012: 245–246) – aminek magyarázatára az 5–6. szakaszban kerítünk sort.

Az alcím arra utal, hogy a *Jelentés és Nyelvhazsnálat* korábbi számaiban is különböző szempontokból már bemutatott $\mathfrak{re}ALIS$ elmélet elmererepresentációvá kiteljesedő dinamikus megközelítéséből (Alberti 2011; Alberti et al. 2019a; 2019b; Szeteli–Gocsál–Alberti 2019) (3.1.) és integratív ontológiájából adódóan (Alberti–Kleiber 2014; Szeteli et al. 2022; 2023) – miközben a formális logikai-szemantikai háttérű irányzatban gyökeredzik – kézenfekvő módon kínálja a pszichologista/funkcionalista megközelítés eredményeinek a szerves integrálását. Aprólékosan kimutatjuk, hogy (Searle–Vanderveken 1985) (a továbbiakban: $S\&V$) illokúciós aktusainak komponensei (amelyekre alább az $I+BDA_{S\&V}$ rövidítéssel utalunk) újraértelmezhetőek a logikai-szemantikai irányzat diskurzusrepresentációs szintjeinek attitűdjelölőiként. Ha pedig ehhez hozzáteszünk három olyan innovatív elemet, amelyek $S\&V$ illokúciós logikájának formális rendszerében nem kapnak szerepet, akkor éppen eljutunk a $\mathfrak{re}ALIS$ elmélethez:

$$(1) \quad \mathfrak{re}ALIS = I+BDA_{S\&V} + \text{címkerekurzió} + \text{differenciálás} + \text{eseményszerkezet}$$

Az (1) képlet tehát azt fogalmazza meg, hogy a $\mathfrak{re}ALIS$ nem szemben áll a nyolcvanas évekre kiérlelt funkcionális pragmatikai megközelítéssel ($S\&V$), hanem integrálja azt a formális irányzatba, és továbbfejleszti a funkcionális rendszerben is jól megragadható pontokon. A 4–6. szakaszban szemléltetjük ezeket a pontokat, miután a 2. szakaszban olyan félformális ismertetést adunk a $\mathfrak{re}ALIS$ -ről, amit elégségesnek remélünk az imént említett integráció és továbbfejlesztés lényegének a megértéséhez, a 3. szakaszban pedig összehasonlítjuk a $\mathfrak{re}ALIS$ -t és az illokúciós logikát ($S\&V$).

A 2. szakaszban tehát felvázoljuk a $\mathfrak{re}ALIS$ lényegét, részben a közvetlen tudományos előzményének tekinthető kampi DRT diskurzusrepresentációs elmélettel (Kamp–Reyle 1993) való összevetésében. Rámutatunk, hogy az, ahogyan a $\mathfrak{re}ALIS$ új matematikai definíciós háttérrel ad a diskurzusrepresentációnak, természetes alapot teremt a funkcionális megközelítés integrálására. Ezzel a $\mathfrak{re}ALIS$ végső soron a (szintén kampi) Mental-State DRT (Kamp–Bende–Farkas 2019: 2.1.) irányvonalán halad tovább.

Az illokúciós logikát az illokúciós erő hét összetevőjének ($S\&V$: 12–20, 36–48) tárgyalásán keresztül mutatjuk be a 3. szakaszban.

A 4. szakaszban a mellett érvelünk, hogy a beszédaktustípusok halmazának definiálása során S&V által is alkalmazott rekurziós technika az egyes attitűdök definiálása során is alkalmazandó. A tudatelméleti kutatások kiindulópontját jelentő mentalizáció (Wimmer–Perner 1983) megragadásához rekurzívan definiálható komplex attitűdcímkek szükségesek.

Az 5–6. szakaszban bemutatjuk, hogyan ragadható meg az illokúciós aktustól a perlokúciós hatásig vezető searle-i út valamennyi apró mozzanata – az illokúciós sikeresség és defektivitásmentesség összetevői – a három fő mondatípus által megvalósított beszédaktustípusok esetében. A major mondatípusok által meghatározott rendszerünkben a minor mondatípusok is (König–Siemund 2007) „helyükre kerülnek”. Mindehhez az a „differenciálás” is szükséges, amelyre Oishi (2014; 2016) tesz javaslatot (5. szakasz): a beszélőt világosan el kell különíteni a feladótól. Az utóbbi egy szerep, amit az előbbi eljátszik a beszédcselekvés során. Ugyanígy kell elkülöníteni a hallgatót a címzetti szereptől. A *reALIS* definíciós ontológiájának köszönhetően ez a differenciálás nem csupán terminológiai tisztázást jelent, hanem a szó és világ közötti interpretációs illesztési lépésekkel (S&V: 53) egyenértékű interpretációs illesztési pontokat kínál. A searle-i perlokúciós hatás értelmezéséhez, valamint a mondatok és beszédaktustípusok közötti fent említett erős részlegesség áthidalásához még egy innovatív lépést tartunk szükségesnek, amit az (1) képletben eseményszerkezetként említünk. Olyan háromszatú eseményszerkezetet rendelünk az igei jelentésekhez, amelyben a szokásosan feltételezett kumulatív szakasz és eredményszakasz mellett (Kamp–Genabith–Reyle 2011) egy felkészülési szakaszt is tekintünk (Farkas–Ohnmacht 2012).

A tanulmányt rövid összegzés zárja a 7. szakaszban.

2. *reALIS*

Mint Alberti et al. (2021) összegző szakaszában utalunk rá, a jelen tanulmány egy harmadikkal együtt (Alberti et al. 2019b) egy olyan triádot alkot, amelyben megkísérlünk a pragmaszemantika alapkérdéseire választ adni egy olyan dinamikus szemantikai bázisra épülő formális elméletben, amely a dinamikus szemantika reprezentacionalista ágához tartozik, a kampi diskurzuszerepléshez (Kamp–Genabith–Reyle 2011), amit a diskurzuszereplés elmereplésévé való kiterjesztésével fejleszt tovább. Ennek eredménye a *reALIS*, ami „kölcsonös” (*reciprocal*) és „élethossziglani” (*lifelong*) interpretációs rendszer (*interpretation system*), az LDRT élethossziglani diskurzuszereplés elmélet nyomdokain továbbhaladva (Alberti 2000).² A három tanulmányt (elfogadható mértékű átfedések árán) önmagában is olvashatóvá próbáltuk tenni, de felhívjuk az olvasók figyelmét arra, hogy együtt hozzák létre a következőkben felvázolt komplexitást. Alberti et al. (2019b) a magyar formális szemantikai kutatások egy jelentős vonulatába ágyazta mondandóját a kérdések pragmaszemantikájáról. Alberti et al. (2021) a *reALIS*

¹ A három szakaszt a *hazautazik* ige szemléltetjük. A kumulatív szakasz az, amikor valaki éppen utazik haza. Az eredményszakasz az otthon töltött időszak. A felkészülési szakasz pedig az, amikor „hazautazóféiben van”.

² Az 1. szakaszban bemutatott (1) képletben szereplő 'címkerkurzió' és 'differenciálás' biztosítja a 'kölcsonosság'-et, illetve az 'élethossziglanság'-ot.

formális szemantikai gyökereinek felvázolását (Partee 1996) és a kurrens dinamikuss-pragmatikai célrendszer feltérképezését (Farkas–Roelofsen 2017) követően azt az adósságot kívánta törleszteni, hogy a kérdő mondat típus pragmaszemantikai jellemzéséhez hasonló alaposágú leírást kapjon a felszólító és a kijelentő mondat is, majd a minor mondat típusok közül a felkiáltó és az óhajtó. E tanulmányban pedig azt kívánjuk igazolni, hogy a klasszikus pragmatikai gondolatvilág (S&V) érdemben integrálható a Montagoviánus gyökerű (Montague 1974 [1970]; Montague 1973; Dowty–Wall–Peters 1981) formális irányzatba, annak a „kognitív kiterjesztéstől” nem eleve elzárkózó *Mental DRT* ágába (Maier 2010; 2016; Kamp–Bende–Farkas 2019).

2.1. A diskurzusreprezentálás alternatívái

A *reALIS* bemutatását a (2c) pontban szereplő struktúra taglalásával szeretnénk megkezdeni, egyből összevetve a DRT-beli „előzményével”, amely a (2b) pontban látható. A jelen tanulmány céljainak megfelelő félformális tárgyalás³ szempontjából kifejezetten előnyös a híres kampi dobozos ábrázolás, ami mögött (az interpretációs mechanizmusokat is beleértve) éppoly bonyolult matematikai tartalom áll, mint az antireprezentacionalista irányzat dinamikus logikai formulái mögött (Groenendijk–Stokhof–Veltman 1996; Lauer 2013), de a lényegét – a diskurzusépítő stratégiát – könnyen átlátható módon mutatja.

A (2b)-ben közölt (némileg egyszerűsített⁴) egynybozos diskurzusreprezentációs struktúra (DRS) a következőkben felvázolt módon fejezi ki a (2a) példamondat tartalmát. A mondat három referensről tesz állítást, amelyeket *x*, *y* és *z* jelöl, ezek láthatóak a leválasztott felső dobozrészben. Közülük *z*-ről az az állítás jelenik meg az alsó dobozrészben, hogy ő professzor, *y*-ról az „derül ki”, hogy könyv, *x*-ről pedig az, hogy *z* diákja; *l*. az alsó dobozrészben a 2., 3. és 5. sort. A másik három sor

³ E tanulmány elsődlegesen olyan olvasókhöz kíván eljutni, akik a pragmatikát a tipikus searle-i világból ismerték és szerették meg (Searle 1969; 1976), amire nem jellemző az erős formalizálás (Andor 2011: 8–9): „the development of formal semantics has given us a sophisticated intellectual apparatus that gives us the illusion that we are achieving understanding. But it seems to me [J. Searle], we are not. I mean, the possible world semantics analysis of counterfactuals seems to me to add nothing to the understanding of counterfactuals, and the Tarskian set theoretical analysis of truth, a tremendous formal achievement, seems to me to add nothing to the understanding of truth, what it is for a proposition to be true. However, I stand outside the mainstream. I am not part of the contemporary: mainstream development in the philosophy of language, which is more and more formalistic, more and more a matter of developing formal model theories, formal semantics for different types of expressions. As far as I know, without exception, they have not, actually, increased our insight. We are not much better off understanding how does language actually work in human communication.” Megjegyzendő, hogy maga a tárgyalásunk alapjávé megtett Searle–Vanderveken-könyv (S&V) nem tipikus searle-i mű ebben az „antiformalista” értelemben, mert az ott bemutatott illokúciós logika a formális logikára jellemző absztrakt matematikai eszköztárat használja. Azt, hogy S&V könyvére építsük a *reALIS* összevetését a „klasszikus pragmatikával”, e tanulmány egy korábbi változatának (Szeteli–Kárpáti 2021) névtelen bírálója javasolta. Megfogadtuk a javaslatot, mert a formális *reALIS* rendszert valóban úgy lehetett a legkönnyebben összevetni a „searle-i világgal”, ha annak legerősebben formalizált változatát vesszük alapul.

⁴ Az idő- és térobjektumokhoz tartozó diskurzusreferenseket (Karttunen 1976) például ebben a tanulmányban általában vagy elhagyjuk a reprezentációkból, vagy kommentálatlanul hagyjuk.

pedig ezt az információt nyújtja: a professzor ajánlja a könyvet a diáknak (1. sor), a könyv hasznos (4. sor), és a diák okos (6. sor). Egy DRS-ban tehát egy mondat (vagy egy koherens mondatsor) tartalma elemi, minimális állításokra van bontva (vagy legalábbis kisebb egységekre, bizonyos „átmeneti” DRS-verziókban, amelyek az információ részleges lebontását mutatják).

- (2) Egy egyszerű DRS és \mathfrak{reALIS} -beli dekompozíciója
 - a. Egy professzor egy hasznos könyvet ajánl egy okos diáknak.
 - b. A DRS, amit Kamp–Reyle (1993: 292) 3.106. számú példája alapján hoztunk létre

x v z
z ajánlja y-t x-nek
professzor z
könyv y
hasznos y
x diákja z-nek
okos x

- c. A (2a) mondat információtartalmának a \mathfrak{reALIS} -reprezentációja

z ajánlja y-t x-nek	
professzor z'	$z' \rightarrow z$
könyv y'	$y' \rightarrow y$
hasznos y''	$y'' \rightarrow y'$
x' diákja z''-nek	$x' \rightarrow x$ $z'' \rightarrow z'$
okos x''	$x'' \rightarrow x'$

A (2c)-ben bemutatott alternatív DRS a (2a) mondat által kifejezett információ (még) nagyobb mértékű dekompozícióját valósítja meg – a \mathfrak{reALIS} formális eszköztárral. Ebben a reprezentációban a hat elemi állítás oly módon jelenik meg, mintha valamilyen lexikonból lennének kiválasztva; amelyben az argumentumokra – lexikai tételről lexikai tételre – nyilván eltérő referensek utalnak. E referenseket a lexikai tételek mondatba illesztését követően kell unifikálni a mondatot létrehozó grammatikai relációk alapján.⁵ A (2c) reprezentációban kilenc különböző referens van.⁶ A nyilatokat tartalmazó egyszerű képletekkel az egyes grammatikai relációk alapján végrehajtandó referenzazonosítási – „horgonyzási” – lépéseket regisztráljuk. Plauzibilisnek ítéljük a kézenfekvő (magyar) grammatikai ismeretek alapján, hogy z', a professzor, odahorgonyozandó az ajánlóhoz (z), a könyv (y') az „ajánlott dologhoz” (y), a „hasznos dolog” (y'') a könyvhöz (y'), a diák (x') ahhoz, akinek ajánlva lett a könyv (x), a diák tanára (z'') a professzorhoz (z'), az okos személy (x'') a diákhoz

⁵ Unifikáción a PROLOG számítógépes nyelvben alkalmazott szimbólumazonosítási mechanizmust értjük (Alberti–Balogh–Kleiber 2002; Alberti et al. 2003; Alberti–Kleiber 2004; 2010).

⁶ Az x, x' és x'' szimbólumok például három különböző referenst jelölnek, amelyek kizárólag azért kaptak e tanulmányban hasonló jelölést (a közös x komponensre utalva), hogy az olvasó könnyebben eligazodjon a „későbbi” unifikációs mechanizmus lépésein.

(x'), sorról sorra haladva lefelé. Nincs viszont olyan plauzibilis grammatikai szabály, amely alapján a „hasznos dologhoz” (y') oda kellene horgonyozni az „ajánlott dolgot” (y), így hát nincsen [$y' \rightarrow y$] horgonyzási lépés a (2c) reprezentációban. Hasonlóképpen nincsen közvetlen [$x' \rightarrow x$] társítás, minthogy nincsen olyan grammatikai szabály, ami az okosnak mondott személyt (x') azonosítaná az ajánlás célszemélyével (x).

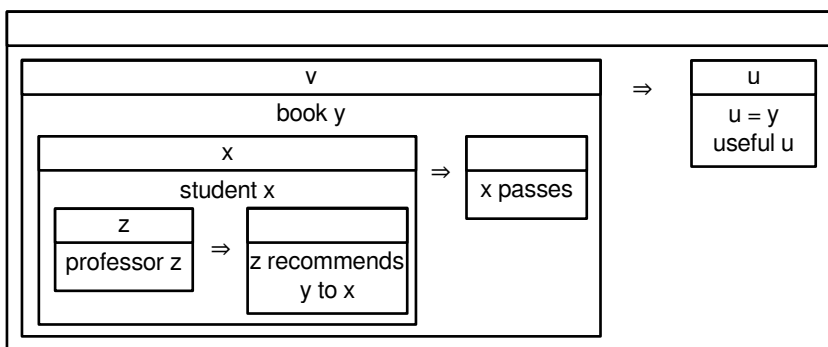
Felmerülhet, hogy a (2c) reprezentáció a (2b)-nek egy kevésbé olvasóbarát változata, hiszen a (2b)-beli három referens ugyanazt az információt hordozza, mint a (2c)-beli kilenc referens hármásával azonosítva ($x=x'=x''$, $y=y'=y''$, $z=z'=z''$), az egyirányú ' \rightarrow ' horgonyzási reláció lezárása révén.⁷ Nem ez a helyzet azonban: az egyirányú horgonyzásról Alberti–Kleiber (2023) igazolja, hogy arra építve a lexikai tételek között egy olyan „távolsági függvény” definiálható, ami sokféle áthidalási (*bridging*) jelenség megoldásában kulcsszerepet játszhat. Ami azonban a jelen tárgyalás szempontjából még érdekesebb: az elmereprezentációt a *reALIS*-ben olyan ontológiai státuszú *referens* koncepcióra alapítjuk, ami hasonlatos Landman (1986) *fogas* ('peg') koncepciójához: az információdarabokat „rájuk kell akasztani”, ezt a célt szolgálják a fogasok, de a hozzájuk társított információtól függetlenül maradnak (szemben a kampi diskurzusreferensekkel, amelyek dolgok és élőlények képviselőinek látszanak).

A reprezentációs technikák (és kapcsolatok) mélyebb megértése végett tekintsünk most egy bonyolult logikai struktúrájú mondatot (3a) (NB: az egyik bírálónk tanácsát megfogadva azt javasoljuk a formalizmus finom részletei iránt kevésbé érdeklődő olvasók számára, hogy a (3) ponthoz kapcsolódó elemzést ugorják át)! Bár csak egy „ha..., akkor...” felépítésű következtetést figyelhetünk meg benne, a *minden* kvantordetermináns kétszeri megjelenése gyakorlatilag két további következtetést nyújt: „ha találunk egy diákot/professzort (egy értelemszerűen korlátozott halmazon belül), akkor az ilyen és ilyen...”. Egy következtetési viszonynak a DRT-ben (Kamp–Reyle 1993) egy olyan, három dobozból álló részbenrendezett struktúra felel meg, ahol a legnagyobb doboz tartalmazza a két kisebbet, amelyeket egy ' \Rightarrow ' szimbólum kapcsol össze. A (3b)-ben látható dobozrendszer e háromdobozos konfiguráció háromszori rekurzív alkalmazásával áll elő. Nem ennek a tanulmány-nak a feladata megmutatni, hogy a kapott dobozstruktúrára hogyan kell alkalmazni egy olyan (kívülről induló) modell alapú interpretációs eljárásort, ami éppen azt az interpretációt eredményezné, amit a logikusok a (3a) mondathoz társítanának. A tárgyalásunk jelen szakaszában csak annyi releváns, hogy a referensek különböző dobozszintekre való elkülönítésével elő lehet állítani azt a kívánatos hatóköri hierarchiát, ami a logikusok és a szintakták világában (pl. É. Kiss 2002) *operátor-nak* nevezett objektumok között fennáll. A DRT világába először bepillantó olvasónak azzal a javaslattal szeretnénk segíteni a dinamikus szemantika ezen ágában alkalmazott – lényegében eljárászerű – megközelítés szellemének a megértésében, hogy figyelje meg a (3b) reprezentációban a négy referens

⁷ Egy reláció esetében annak lezárásán a matematikusok egy meghatározott kiterjesztését értik. Az adott esetben ha [$\xi \rightarrow \xi'$] és [$\xi' \rightarrow \xi''$] az eredeti reláció elemei, akkor [$\xi \rightarrow \xi''$] (is) eleme a kiterjesztett relációnak a kommutativitás miatt, [$\xi \rightarrow \xi''$] pedig szintén eleme annak a tranzitivitásból adódóan; amiből aztán adódóik, hogy a [ξ , ξ' , ξ''] hármából létrehozható valamennyi pár benne van a lezárásban; amiről az is elmondható, hogy (azonosságai osztályokból álló) ekvivalenciareláció.

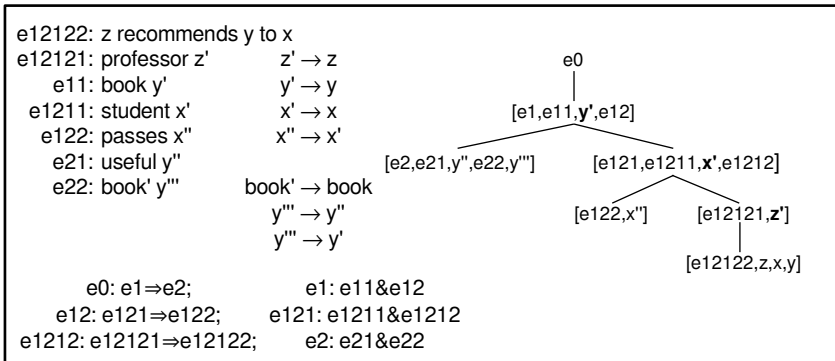
pozícióját.⁸ Először is, egyikük sem áll annak a doboznak a referensgyűjtőjében, amelyik az összes többi dobozt magában foglalja; ami azt jelenti, hogy a (3a) mondat nem egy meghatározott könyvről szól, sem egy meghatározott diákról vagy professzorról. Inkább úgy kell felfogni, hogy a (3a) mondat egy utasítást ad az értelmezőjének: „ilyen-és-ilyen könyveket kell tekintened”; a referensgyűjtőjében y-t tartalmazó doboz fejezi ki ezt az utasítást, míg az u-t tartalmazó doboz tárja fel a „jutalmát” az utasítás betartóinak: a megfelelő könyvek hasznosnak lesznek minősítve. A szóban forgó esetben az „ilyen-és-ilyen” egy nagyon szövevényes feltétel elsődlegesen olyan diákokra vonatkozóan, akiket észszerű a könyvekhez társítani, mégpedig könyvről könyvre külön kiválasztva, majd másodlagosan olyan professzorokra vonatkozóan, akiket meg a diákokhoz lehet társítani, diákról diákra haladva külön-külön kiválasztva. Az ily módon három egymásba ágyazott ciklusra épülő interpretációs eljárás végső eredménye némi egyszerűsítéssel így foglalható össze: „egy könyv akkor hasznos, ha sikeresen levizsgálják minden olyan diák, akinek azt egységesen ajánlják a professzorok”. Ennek fényében a dobozhierarchia végső soron az irányítója, vezérlője az interpretációs folyamatnak – mint temporálisan szervezett eljárásnak, amely az interpretálandó mondatban valamilyen módon meghivatkozott entitások értékelését bonyolítja le (az adott esetben „megfelelő” könyveket, diákokat, professzorokat választ ki az interpretáció bázisának tekintett világból, a „megfelelőséget” egymáshoz viszonyítva a meghatározott ciklusrendszer alapján).

- (3) Egy szövevényes DRS és \mathfrak{reALIS} -beli dekompozíciója
 - a. Ha minden diák, akinek egy könyvet minden professzor ajánl, átmegy a vizsgán, akkor a könyv hasznos. (Kamp–Reyle 1993: 291, 3.105. sz. példa)
 - b. A DRS, amit Kamp–Reyle (1993: 292) a 3.106. számú példájában javasol a (3a) mondat egy angol változata számára

⁸ Az u-val jelölt negyedik referens szintén egy könyvhöz tartozik. A kampi interpretációs eljárás során kiderül, hogy ez a könyv egybe kell, hogy essen a *ha*-mellékmondatban szereplő könyvvel, amit y jelöl. A DRT prominens témája, hogy az olyan határozott főnévi csoportok, mint az 'a könyv', olyan referenssel járnak együtt, amelyik egy előzményreferenst keres, mégpedig egy olyan doboz referensgyűjtőjében (leválasztott felső dobozszelvényében), amely tartalmazza azt a dobozt, amelyhez a tekintett referens tartozik.

c. A (3a) mondat információtartalmának az egyszerűsített \mathfrak{A} ALIS-reprezentációja

A (3c) reprezentáció azt szemlélteti, hogy a \mathfrak{A} ALIS a diskurzusinformáció-tároló emberi elme matematikai modelljének felállításakor végéig egyszerűsített ontológiára törekszik. E modell kezdőállapota egy születés előtti pillanat (Alberti 2000): *fogasnak* (Landman 1986) nevezhető elemek egy strukturálatlan halmaza, amely aztán elkezdi (diskurzus-) információt hordozni három rátelepülő reláció révén, amelyek a fogasok között hálózatokat építenek ki (amit úgy képzelhetünk el, mintha egy pontokkal teli lapon elkezdené valaki háromféle színnel összekötő vonalakat húzni). Tekintsük például a következő hét szimbólumot a (3c) reprezentációban: e22, book', y''', e1212, e12121, \Rightarrow , e12122! Ezek most mind fogasok egy olyan emberi elme univerzumában, amelyik történetesen éppen a (3a) mondat által kifejezett információt hordozza. Az Alberti (2011) által σ -val jelölt reláció egyszerűen a következő két láncba rendezi őket: $\langle e22, \text{book}', y''' \rangle$, illetve $\langle e1212, e12121, \Rightarrow, e12122 \rangle$. Ez a reláció olyan képletekké rakja össze a fogasokat – ahogyan ezt most követhetjük a (3c) reprezentációban –, amelyek első tagja mindig egy 'eventualitás'-ra utal, vagyis állapotra vagy eseményre. Az e22 fogas annak az állapotnak felel meg, hogy [y''' könyv]. Az e1212 fogas egy absztrakt állapotnak felel meg, miszerint implikatív viszony van az e12121 állapot és az e12122 esemény között, ahol az állapot az, hogy [valaki professzor], az esemény pedig az, hogy [valaki ajánl valakinek valamit].

A fogasok közötti második relációt a (2c) tárgyalása során már bevezettük: a referenzazonosítás háttérében álló egyirányú horgonyzási relációról van szó, amit α -val jelölünk (*anchoring*). Az y''', könyvhöz tartozó fogast például a (3c) reprezentáció az y' fogashoz horgonyozottnak mutatja – „ami valami hasznos” –, valamint az y' fogashoz horgonyozottnak is – ami szintén egy könyv. Ennek háttérében az áll, hogy az angol nyelven megtartott reprezentációban book és book' predikátumokat ugyanolyan elméleti entitásokként ragadjuk meg a \mathfrak{A} ALIS-ben, mint azokat a fogasokat/referenseket, amelyek külvilágbeli személyekhez, állatokhoz, tárgyakhoz

tartoznak, így hát őket is e „közönséges” fogasokkal megegyező módon kell összehorgonyozni az azonosításukhoz.⁹

A fogasok közötti harmadik reláció, amit Alberti (2011) λ -val jelöl és szintrelációnak nevez, azt a matematikai tartalmat hivatott megragadni, amelyet a kampi dobozhierarchia vizuálisan jelenít meg. A dobozok közötti részbenrendezés az általuk tartalmazott fogasok/referensek közötti részbenrendezésként is felfogható; és így ez a reláció is immár az elme fogasuniverzumán definiált reláció, akárcsak az α horgonyzás és a σ eventualitásfüggvény. Elkerülendő a (3c) reprezentációban a káoszt, amit a megfelelő fogasok összekötögetése idézne elő, a doboz jobb felén külön fastruktúrát rajzoltunk a „szintek” megjelenítése végett. Megjegyzendő, hogy a fa által ábrázolt részbenrendezés nem egyszerűen a (3b)-beli kampi dobozhierarchia tükrözése; a DRT-ben ugyanis van egy olyan reprezentációs anomália, hogy a ' \Rightarrow ' következtetési szimbólum két oldalán lévő dobozok megtévesztő módon sugallják, hogy a részbenrendezésben „egyenrangú”, egymáshoz képest el nem rendezett elemek. A következtetés konklúziós részének univerzuma ugyanis valójában csak a premissza univerzumán keresztül érhető el, kielégítve azokat a feltételeket, amelyekből a premissza áll. A látszat ellenére a kampi DRS-ekben is ilyen irányban működik az interpretációs eljárás, vagyis a megfelelő definíció alapján ilyen irányban érhetőek el az azonosítandó referensek egymáshoz képest (a 10. lábjegyzetben foglaltakat is úgy kell érteni, mintha a premissza doboza magában foglalná a konklúzió dobozát). A konklúzióhoz tartozó fogasok tehát „későbbinek” definiáltak a részbenrendezésben, mint a premisszához tartozók; így például $e12121 < e12122$, ahogyan azt kiolvashatjuk a (3c) reprezentációból, míg a koordinált $e1211$ és $e1212$ fogasok össze nem hasonlított (*incommensurable*) elemek a részbenrendezésben.

A (3c) λ eALIS-reprezentáció egyszerűsített, mivel σ , α és λ egyaránt *címkézett* relációk (Alberti 2011). Ez azt jelenti, hogy bármelyik reláció bármelyik $\langle \xi, \xi' \rangle$ eleméhez (az adott relációban álló párhoz) hozzá van rendelve egy címke (amelyet az adott fogasokat összekötő vonalra írva képzelhetünk el, és) amely megadja, hogy az adott két fogas miért áll a szóban forgó relációban. A σ címkéi az adott referenseknek az azokat tartalmazó képletben elfoglalt helyzetéről nyújtanak információt. Az α címkéi grammatikai relációkra utalnak. A λ -éi az interpretációt irányítják.

Mint fentebb utaltunk rá, a „ha..., akkor...”- és *minden*-konstrukcióhoz lényegében ugyanaz az interpretációs mechanizmus tartozik, a megfelelő címke tehát egybeeshet; és meg is adjuk:

$$(4) \quad iB^{\tau}_{+5}$$

Ez a címke helyezkedik el a következtetés egészének és a premisszájának a szintjei között. Ehelyütt informálisan fejtjük ki a címke tartalmát, támaszkodva a (3c)

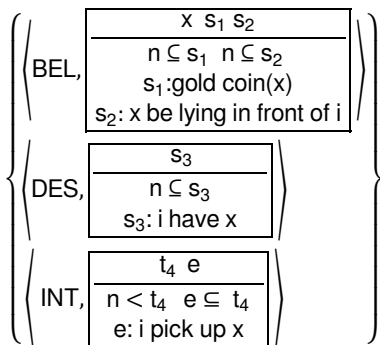
⁹ A (3a) mondat eredeti angol változatában a *book* hangalak, ahogyan a fordításban a *könyv* hangalak, kétszer fordul elő; ezen a hangalaki egybeesésen alapul a szóban forgó [*book*' \rightarrow *book*] horgonyzás, ami végső soron az [*y*' \rightarrow *y*'] horgonyzást legitimálja. Miközben ez nyilván tipikus, előfordulhat azért, hogy a hangalaki egybeesésből nem következik a megfelelő predikátumfogasok összehorgonyozása. Erre egy példa: *Ez az az ír, amit egy ír adott nekem*. Nyilván a megfelelő ír és ír' predikátumfogasok azonosítására nem kerül sor a jó értelmezést előállító elmében.

reprezentációra vonatkozó releváns kommentárra; ugyanakkor teljes megértéséhez az 5. szakaszban juthatunk el. Az első két szimbólum – 'gazda' és 'attitűd' – az angol *I believe* 'azt hiszem' mondatszegmensre kíván utalni, ami a +5 'intenzitás'-sal társítva a beszélői én episztemikus státuszának maximális pontját jelöli ki: a biztos(nak gondolt) tudást. Jegyezzük meg, hogy az intenzitás lényegében annak felel meg, amit S&V 'degree of strength'-ként határoz meg. A címkében ezúttal τ -val jelölt komponens neve pedig: időpecsét. Olyan fogas, ami általában ki van horgonyozva egy időponthoz, de a tárgyalt típusban határozottan nem – hiszen a következtetés késleltetett információnak tekinthető. Az attitűdgazda a szemantikus memóriájában (Tulving 2005; Leiss 2014) őrzi az implikációs propozíciót, és ha a premisszadobozban – amit a \mathfrak{ALIS} -ben világcskának nevezünk (mivel egy lehetséges világ véges, sőt tipikusan igen kicsiny részstruktúrája) – nos, ha az ott tárolt információt egy pillanatban igaznak értékeli a világban, akkor ahhoz a pillanathoz α -horgonyozza az időpecsétet. Ezt követően mérlelgetheti, hogy a (4)-ben bemutatott időpecsét-kiértékeléssel elfogadja-e a konklúzióba foglalt információ-tartalmat, vagyis „levonja-e a következtetést”. A (3c) kapcsán tárgyalt ciklusszervezés a három időpecsét megfelelően programozott lehorgonyzásával valósulhat meg.

Az (5b) reprezentáció azt szemlélteti, hogy a DRT művelői is keresik annak útját, hogy a diskurzusreprezentációt elmerereprezentációvá terjesszék ki (Kamp–Bende-Farkas 2019; l. még Maier 2010; 2016). A BEL, DES és INT szimbólumok elhelyezése hasonló, mint amit a (4) pontban bemutatott \mathfrak{ALIS} -címke elhelyezéséről mondtunk: egy világcskába való belépés interpretációs kritériumát adják meg. Az (5c)-ben ugyanezeket az intenzionális profilelemeket \mathfrak{ALIS} -címkek alakjában adjuk meg, a beszélői én (i) bizonyos erősségű attitűdjeiként. Az intenzitások (+3, +4, illetve +5) egy lehetséges értéksort mutatnak a szöveg alapján, amit a feltételezett attitűdgazdának tulajdoníthatunk. Az időpecsét n értéke a jelen pillanathoz való horgonyzásnak az a jelölése, amit az (5b) reprezentációban is láthatunk.

- (5) Mentális állapot diskurzusreprezentációs struktúrája
- a. Meglát egy ember valamit egy út közepén, amiről úgy *gondolja*, hogy az egy aranyérme; ami felébreszti azt a *vágyát*, hogy birtokolja az érmét. Hogy *vágyát* kielégítse, *elhatározza*, hogy odalép és felveszi.
 - b. Az (5a) pontban meghivatkozott három attitűdöt tartalmazó gondolat-együttes – rendre a hiedelem, a vágy és a szándék –ábrázolása *Mental-State DRS* révén (Kamp–Bende-Farkas 2019: 2.1.).¹⁰ Az (5b–c) reprezentációkban az i az (5a)-beli 'ember' referense, az angol *I* 'én' névmásra utalva. A szituációt az ő egóján keresztül mutatjuk be: „megláttam valamit az úton, ami talán egy aranyérme; jó lenne birtokolni; elhatároztam, hogy felveszem”.

¹⁰ A szerzők (Kamp és Bende-Farkas) a tanulmányuk 2.1. pontjában így fogalmaznak: „The formalism should be able to represent not just single attitudes (or the contents of single attitude reports), but also complex mental states made up of several attitudes of distinct attitudinal „modes” (like, say, a belief and a desire) but whose contents may nevertheless be „referentially connected” in the sense that they target one and the same object [as in (5a)]. (And, similarly, it should allow for the representation of natural language reports of several attitudes that may be connected to each other in this sense, for instance, through the use of anaphoric pronouns.)”

- c. A releváns \mathfrak{ReALIS} -beli λ -címkék egy változata:
 $iB_{+3}^n, iD_{+4}^n, iI_{+5}^n$

Érvként hozzuk fel a \mathfrak{ReALIS} megközelítés mellett a következtetés és a mentális attitűdök egységes reprezentálását; l. (4) és (5c). A horgonyzási reláció tekintetében való különbség a (4) és az (5c) címkék között éppen azt tudja megragadni, ami a különbség a „megfelelő későbbi esetekben” felhasználható következtetési szabály és a tényleges pillanatnyi mentális állapot összetevői között.

2.2. A \mathfrak{ReALIS} alapdefiníciója

A (6) pontban olyan definícióját adjuk a \mathfrak{ReALIS} ontológiájának, amely a 3–6. szakaszok témáját meghatározó tárgyalási céljainknak még éppen megfelelő, de – a tanulmánymeretből adódó követelményre tekintettel – jelentősen egyszerűsített változata Alberti (2011) definíciójának. Azt a feladatot sem vállalhatja ez a tanulmány, hogy érvelést kínáljon a definíció egyes összetevői mellett, mindenféle alternatívákkal szemben. Azt vállaljuk, hogy felvázoljuk, milyen folyamatokat kívánunk megragadni, és hogy azokban milyen attitűdökkel rendelkező kommunikáló ágensek vesznek részt.

- (6) $\mathfrak{R} = \langle T, U, O, \sigma, \alpha, \lambda, \kappa \rangle$ egy T időintervallumon és U univerzumon értelmezett *kommunikációs tevékenység élethossziglani és kölcsönös interpretációs rendszere*, amennyiben
- $T \subseteq \mathbf{R}$ egy *időintervallum* (ahol \mathbf{R} a valós számok halmaza)
 - az U *univerzum* egy megszámlálható halmaz, amelynek az elemeit *fogasoknak* nevezzük (Landman 1986)
 - $O \subset U$, az *orákulumok* halmaza
 - σ, α, λ és κ olyan függvények, amelyek közös értelmezési tartománya a T időintervallum egy részhalmaza, és az értelmezett t időpillanatok esetében ($t \in T$) a függvények értékére nézve az alábbiakat kötjük ki:
 - a σ *eventualitásfüggvényre* a $\sigma(t)$ egy címkézett (teljes) rendezés részhalmaza
 - az α *horgonyzófüggvényre* az $\alpha(t)$ egy címkézett ekvivalenciareláció részhalmaza
 - a λ *szintfüggvényre* a $\lambda(t)$ egy címkézett erős részbenrendezés

- h. a κ *kurzorra* a $\kappa(t)$ az U univerzum egy O-t tartalmazó A részalmazához, az *ágensekhez*, U különböző részalmazait rendeli, amelynek elemeit az adott ágenshez tartozó *aktív* referenseknek nevezzük.
- i. A $\lambda(t)$ egy *atomi címkéjének* a felépítése: $U \times \text{Att} \times U \times \Delta$ -beli elem, ahol az elemek sorban:
1. a címke *gazdája*; ami, ha ki van horgonyozva, akkor csakis A-beli elemhez lehet kihorgonyozva; jelölések: a feladóra, a címzettre, illetve további személyre általában i-vel, u-val és o-val utalunk (v.ö. *I, you, other*)
 2. az *attitűd*; egy pragmatikai szempontok alapján megadott lista valamely eleme; néhány alapattitűd: I (*intention* 'szándék'), B (*belief* 'vélekedés'), D (*desire* 'vágy (érdek)'), A (*authority* 'autoritás'), E (*experience* 'érzékszervi tapasztalat')
 3. az *időpecsét*; ami, ha ki van horgonyozva, akkor csakis T-beli elemhez lehet
 4. az *intenzitás*: egy eloszlásfüggvény a $[-1, 1]$ intervallumon.
- i'. A $\lambda(t)$ egy *címkéje*: a $\lambda(t)$ egy címkéjének a konkatenációja egy atomi címkével; így minden címke atomi címkék füzéréként áll elő, amelyeket a *szelvényeinek* nevezzük.

Mint a (3) példa szemléltette, akár egyetlen mondat információjának az interpretációs folyamatok szempontjából adekvát reprezentációja is a részinformációk szövevényesen hierarchizált elrendezését igényli. A (6e–g) pontokban rögzítettük e struktúra egy egyszerű relációs algebrai (a kampi logikai kiindulóponttól eltávolodó) matematikai megfogalmazását. Követjük továbbá az LDRT (Alberti 2000) kiindulópontját, miszerint e struktúra nemcsak a diskurzusok információtartalmának megragadására alkalmas, hanem a diskurzusokat kibocsátó és befogadó, egymással folyamatos kommunikációban álló elmék információ-tartalmáéra is. Az elmék közötti kommunikáció időbeli folyamat, ezért a példákban már szemléltetett eventualitás-építő σ , fogashorgonyzó α és információszintező λ időfüggvényekként definiálhatóak az elmereprezentációban (6d); és nyilván meg kell ragadni azt is (valamilyen *kurzor* koncepcióval), hogy az elmék gazdáinak figyelme éppen mire összpontosul (6h).

Az információáramlás iménti modellezésében éppen arról nem esett még szó, ami a formális szemantikának (Dowty–Wall–Peters 1981) és a klasszikus pragmatikának (S&V: 53) egyaránt kiindulópontja – gondoljunk az *extenzionális* interpretáció, illetve a szó és a világ közötti *illesztés* koncepciójára: a kommunikáló elméknek a külvilággal való információs kapcsolatáról. A definíciót úgy tudjuk a legegyszerűbb formában megtartani, ha a külvilág információtartalmát a „kommunikáló elmékhez” hasonló elméhez rendeljük, akinek a különleges szerepét az *orákulum* megnevezéssel jelezhetjük (6c,h). Úgy is felfoghatjuk az orákulum tudást, mint egy közösségben elfogadott – például vallásos, nemzeti vagy generációs – világképet; és mivel eltérő világképek lehetnek, érdemes több orákulumot feltételezni (6c).

A nyelvnek és a használatának a leírandó jelenségei határozták meg és fogják meghatározni, hogy (a múlt idő függvényében változó) $\sigma(t)$, $\alpha(t)$ és $\lambda(t)$ címkézett relációk címkéit hogyan specifikáljuk. A definíció általános sémáján belül a címkék

hivatottak a nyelv vagy egyes nyelvek specifikumainak a megragadására. Jelen tanulmány céljaira elégséges a címkék közül a λ szintfüggvényhez kapcsolódó címerendszert – a szintcímkéket – tárgyalni (6i-i’); míg például az azonosító-horgonyzó a címerendszerét Alberti–Kleiber (2023) tárgyalja.

A szintcímkék természetének a megértéséhez érdemes most az olvasónak a DRT vonzó vizuális információhierarchia-megjelenítési eszközét, a dobozstruktúrát felidézni (l. (2b), (3b), (5b)); a szintcímké végső soron azt árulja el, hogy az adott dobozba zárt információ milyen módon viszonyul a közvetlen befogadó doboz (intenzionális) karakteréhez. A $\mathfrak{R}EALIS$ -ben egy „dobozt” – vagyis világocskát – olyan ξ fogások alkotnak, amelyek egy rögzített x fogashoz képest megegyező címkével társított $\langle x, \xi \rangle$ párokat alkotnak. A lényeg ugyanaz: egy doboz/világocskát egy lehetséges világ (Dowty–Wall–Peters 1981) véges (tipikusan kicsiny) részstruktúrája. Ahogy az (5b) reprezentáció is sugallja az (5c)-ben szemléltetett atomi szintcímkékkel, a „lehetséges világok” bennünk vannak: a mi emberi alternatíváink – hipotéziseink, vágyaink, szándékaink, vagy akár éjszakai álmaink – a való világhoz képest (Alberti–Kleiber 2012). A 3. szakaszban arra fogunk rámutatni, hogy az illokúciós erő (S&V: 12–20, 36–48) lényegében a (6i) pontban definiált atomi szintcímkének feleltethető meg a leíró kapacitása tekintetében; a (6i’) pontban definiált rekurzió érdemi alkalmazását viszont az illokúciós logikában még nem célozták meg (l. 4. szakasz). Az intenzitás (6i)-ben említett felfogását eloszlásfüggvényként a most következő szemléltető részben (2.3. és 4.) tárgyaljuk, annyit előrebocsátva, hogy a szintcímkék összetevőjeként megjelenő egész számok ötödöket jelentenek (6i.4); iB^T_{+3} tehát például azt jelenti, hogy a feladó 60%-os valószínűséget ad valaminek. Az előjelnek is jelentősége van: uB^T_{-5} például azt jelenti, hogy a szóban forgó proposíció esetében abban biztos a címzett, hogy annak hamis az igazságértéke. Az intenzitást szoktuk értékadásként is megadni: pl. iB^T_{+3} , uB^T_{-5} . Az időpecsétet (6i.3) csak akkor tüntetjük fel, ha annak jelentősége van (tehát esetenként csak ennyit írunk: iB_{+3}).

2.3. Major mondattípusok

Mint a bevezető szakaszban említettük, mind a nyelvtipológusok (König–Siemund 2007: 283–284, 322–323), mind a pragmatikát formális szemantikai alapokra helyezni kívánók (Lauer 2013: 4–7) jó okokat látnak egyértelműen elkötelezni magukat a mellett, hogy három univerzális fő mondattípus van: a kijelentő, a felszólító és a kérdő. Mind a (6i’)-ben definiált címkerekurzió szemléltetése, mind a tervezett tárgyalása a bevezetőben említett „részleges megfeleltetési” problémának (míserint a fő mondattípusok és az illokúciós logikában meghatározott beszédaktustípusok közötti megfelelés alacsony szintű) azt diktálja, hogy ezek intenzionális jellemzésével folytassuk most a tárgyalást.

A három intenzionális profilt – a beszélő és a hallgató tudását és más modális attitűdjeit tekintve – egymással ellentétes, (ebből adódóan) egymást kiegészítő, egymással komponálódó jegyeket mutató alapsomagokként határozhatjuk meg; l. az 1. táblázatot, illetve szemléltetesképpen a (7a–c) példákat.¹¹ A *célorientált*

¹¹ Abban az értelemben beszélünk alapsomagokról, hogy a fő mondattípusok diskurzusjelölő nélküli profilját jellemezzük most, abból a hipotézisből kiindulva, hogy a diskurzusjelölők megváltoztatják az intenzionális profilt – az illokúciós erőt (S&V). Kifejezetten ez a szerepük;

mentalizáció a bal oldali oszlopban a komplex beszédaktuson belül a *propozicionális* aktusnak felel meg (Ş&V: 9): a beszédcselekvés azon összetevőjéről van szó, amelyben benne foglaltatik az e propozícióra adott hangalakkal való utalás, de még függetlenül a társított illokúciós erőőtől, vagyis hogy kijelentjük-e az e-t, vagy kérdésbe foglaljuk, vagy utasítást adunk a megvalósítására. Kiemelése azért hasznos, mert lehetőséget nyújt a fő mondattípusok közös profílelemeinek a rögzítésére.

- (7) A három fő mondattípus
- a. Lara megírta a cikket. [kijelentő]
 - b. Írd meg a cikket, Lara! [felszólító]
 - c. Megírta Lara a cikket? [kérdő]

ahogy Szeteli et al. (2018) jelzi már a tanulmány alcímében (*Basic and Fine-Tuned Intentional Profiles*): *finomhangolják* a gazdamondat által biztosított alapprofil. Az *ugye* például a (7c) azon változatában, miszerint *Ugye megírta Lara a cikket?* specifikálja, hogy a feladó pozitív választ valószínűsít. Sietünk ugyanakkor leszögezni, hogy a *finomhangolást* csak egyes diskurzusjelölők esetében használhatjuk abban a szigorú értelemben, hogy az alapprofilban meghatározott jellemzést monoton módon bővíti, vagyis csak hozzátesz elemeket, pontosít alulspecifikált összetevőket. A diskurzusjelölők hatásának általános definícióját függvényyszerű felfogásra kell építenünk, ahol a függvény értelmezési tartományában alapprofilok és módosított profilok állhatnak, és nincsen eleve kizárva, hogy a bemeneti profil egyes elemei törölődnek a függvényalkalmazás során.

Még egy megjegyzést szeretnénk tenni az „egymással ellentétes, (ebből adódóan) egymást kiegészítő, egymással komponálódó jegyeket mutató alapcsomagok”-ra vonatkozóan. A *ALIS*-keretben íródott munkák az elmúlt évtizedben sokféleképpen érveltek a konkrét profílelemek mellett; de nyilván nem fér bele ebbe a tanulmányba ezen argumentációk újratárgyalása. Az is nyilvánvaló, hogy a profílelem-alternatívák tipikusan olyan erős korrelációban állnak egymással, hogy a köztük való választást néha reménytelennek látszik empirikus adatokra alapozni. Talán nem is lehet; ahogy a szavakat is sikeresen használják az anyanyelvi beszélők, miközben nem is ismerik jelentésük pontos határait (mi az például, ami „még” ágynak mondható, és mi az, ami „már” nem, illetve mi a pontos különbség a heverő, a fekhely, a kanapé, a príccs, a szófa, a sezlony között), nyilván a mondattípusok és a diskurzusjelölők komplex profíljáról is hasonlóan elmosódó határokkal bír, és ebből adódóan egyéni különbségeket mutató és/vagy folyamatos generációs változásban lévő anyanyelvi tudásunk van. Ezért a profílelemek finom részleteinek a meghatározását egy metaelméleti szempont dominálja, amit a *rendszeryszerűség* elveként nevezhetünk meg; és a nyelvtudományban azzal is lehet érvelni a széleskörű alkalmazása mellett, hogy az anyanyelv-elsajátításban tényleges szerepet tulajdoníthatunk neki. A lényeg az, hogy az alternatív profílelemek közül preferáljuk azokat, amelyek egymással valamilyen módon rendszert alkotnak, amiből adódóan nem kell minden egyes profílelemet külön-külön megjegyezni – illetve a nyelvsajátító gyermeknek felismerni –, hanem elegendő olyan „generátorrendszereket” emlékezetbe vésni, amelyekből a teljes profírendszer többi összetevője már kiszámítható. Az 1. táblázatbeli görög betűk is valamiféle generátorparamétereket mutatnak, amelyek a profírendszer több pontján azonos értékkel jelennek meg.

Megjegyezzük végül, hogy a különböző érdeklődésű és/vagy háttértudású olvasókra tekintettel azt az elvet követjük, hogy a finom „technikai” részletek tárgyalását lábjegyzetbe helyezzük. Nem célja ennek a tanulmánynak a *ALIS*-formalizmus megtanítása.

Célorientált mentalizáció	Kijelentő	Felszólító	Eldöntendő kérdő
	Alap	Alap	Alap
e-re: iB	$K_1: iB=+5\alpha$	$F_1: iB=-5\gamma$	$Q_1: iB\epsilon"0"$
iBuB $\epsilon"$ +5	$K_1: iBuB\epsilon"0"$	$F_1: iBuB\epsilon"+5\gamma$	$Q_1: iBuBiB\epsilon"+5\bullet+5\bullet"0"$
e'-re, ...•W, reRC{i,u,o},	$W=uB\uparrow$	Default: e'=res _e	$W=iB\uparrow$
($\Sigma iBrD:iBrD$)/(5: R) $\epsilon"$ +5	$K_2: iBrDuB\uparrow\epsilon 5\beta$	$F_2: e'-re: iBrD$	$Q_2: iBrDiB\uparrow\epsilon\beta$
iBuA $\epsilon"$ +5•"+5	$K_3: iBuAuB\uparrow\epsilon\beta$	$F_3: e'-re: iBuA$	$Q_3: iBuAiB\uparrow\epsilon\beta$ döntő elem: $Q_3: iBuB=\xi\epsilon\beta$
e"-re: ilu $\uparrow\epsilon"$ +5••+5	$K_4: ilu\uparrow uB\uparrow=\alpha$	$F_4: e"=e-re: ilu\uparrow$	$Q_4: ilu\uparrow iB\uparrow=\xi$
iAilu $\uparrow\epsilon"$ +5	$K_3: iAilu\uparrow uB\uparrow=\alpha$ legitimál: $K_3: iE=\alpha$	$F_3: e"=e-re: iAilu\uparrow$	$Q_3: iAilu\uparrow iB\uparrow=\xi$

1. táblázat

A három fő mondatípus intenzionális profílja Alberti et al. (2019b) alapján¹²

A feladó szerepébe behelyezkedve és a (7) mondataira alkalmazva, sorról sorra lefelé haladva felvázoljuk a három profil lényegét.

Felszólító, a (7b) mondatra vonatkoztatva:¹³ F1: [*tudom*, hogy a cikk (még) nincs megírva]. F1': [rólad is feltételezem, hogy így *tudod*]. F2: [úgy vélem, *érdeke*

¹² Három egyszerűsítő módosítással közöljük itt az idézett 2019-es táblázatot.

1. Ott egy-egy levezetésből származtatjuk ezt a két címkét: iB $\epsilon"$ 0" („a feladói tudás 0 körüli, de semmiképpen nem az, hogy az adott propozicionális tartalom egyértelműen IGAZ vagy HAMIS”), illetve iBuBiB $\epsilon"$ +5•+5•0" („a feladó éppen azt feltételezi a címzett rá vonatkozó vélekedéséről, hogy a feladói tudás 0 körüli”). Majd a 4.2. pontban tárgyaljuk ennek a jelentőségét.

2. A másik egyszerűsítés formális: csak akkor húzzuk alá egy $w_1, w_2, \dots, w_K \in \xi_1, \dots, \xi_N$ címkeszelvény-értékelésben az egyenlőségjel jobb oldalán szereplő értékvektorhoz tartozó címkeszelvényeket, ha azok nem a w_{K-N+1}, \dots, w_K címkeszelvény-szuffixumot alkotják. Szemléltetés: az iBuB $\epsilon"$ +5•0" címkeszelvény-értékelés így írható fel szelvényenként: iBuB $\epsilon"$ +5 (a feladó tudásáról vagy vélekedéséről van szó) és iBuB $\epsilon"$ 0" (e vélekedés az, hogy a címzettnek nincs biztos tudása az adott propozícióra vonatkozóan).

3. További módosítás: a kimeneti/„későbbi” kommunikációs fázisra (a más funkcióban is használt plusz jel helyett) egy ' \uparrow ' utal.

¹³ A formalizmus néhány kérdését ebben a lábjegyzetben tárgyaljuk, a részletek iránt mélyebben érdeklődő olvasók kedvéért.

1. Az 'Alap' mindhárom oszlopban azt jelenti, hogy semmilyen diskurzusjelölőt nem tartalmaz az adott típusú mondat (beleértve ebbe a különleges intonációs mintázatokat is).

2. Mint a törzsszövegben is írtuk, a *célorientált mentalizáció* a komplex beszédaktuson belül a *propozicionális* aktusnak felel meg (S&V: 9): a beszédcselekvés azon összetevője, ami még „csak” az e propozícióra való utalás az adott hangalakkal, függetlenül a társított illokúciós erőttől.

3. A célorientált mentalizáció oszlopában a felső két sor arra utal, hogy a feladó gondol valamit az e igazságértékéről (hogy mit, az a mondatípuson múlik), illetve a címzett erről való tudásáról. Az iBuB címrészlet ezt az angol mondatsegmenst hivatott felidézni: *I believe that you believe that...* A "+5 egy eloszlást jelöl a (6i.4) alapján, amit egy haranggörbe bal feleként érdemes elképzelni, és így értelmezhetjük: „az adott feladói szerepet preferáltan olyan beszélő vegye fel, akinek biztos tudása az, amire éppen vonatkozik a címkeszelvény (6i'), de – csökkenő preferencia mellett – felveheti olyan beszélő is, akit +4 és +1 közötti ötöd-értékkel lehetne jellemezni (egy vonás tehát két ötödértékre utal).

valaki(k)nek, hogy te, Lara megírd]. F3: [*képes/jogosult* vagy megírni]. F4: [*szándékom* felébredteni benned az erre irányuló *szándékot*]. F3': [erre *jogosulnak, illetékesnek* tartom magamat].

Kijelentő, a (7a)-ra vonatkoztatva: K1: [*tudom*, hogy Lara megírta a cikket]. K1': [úgy vélem, te nem *tudod* ezt]. K2: [úgy vélem, *érdeke* valaki(k)nek, hogy megtudj]. K3: [meglátásom szerint *jogod* van megtudni]. K4: [*szándékom*, hogy *szándékodban* álljon a (7a)-t tényként elfogadni]. K3': [*illetékes* vagyok eme információ átadására]; K3'': [tekintettel arra, hogy személyesen is *megtapasztaltam*, hogy Lara írja a cikket].

Kérdő (7c)-re: Q1: [nem *tudom*, hogy Lara megírta-e a cikket]. Q1': [úgy vélem, hogy te ezt rólam *tudod*]. Q2: [úgy vélem, *érdeke* valaki(k)nek, hogy megtudjam]. Q3: [meglátásom szerint *képes* vagy biztos tudást közölni az ügyben]; Q3': [tekintettel arra, hogy biztos *tudásod* van a kérdésben]. Q4: [*szándékom*, hogy *rászánd* magad a felvilágosításomra]. Q3'': [*jogom* van megkísérelni téged erre rávenni].

2.4. Minor mondattípusok

E pontban a három fő mondattípusnak a viszonyát mutatjuk be olyan mondattípusokhoz, melyek a legtöbb nyelvben szintén előfordulnak. Ilyenek például a felkiáltások és óhajok, amelyeket Sadock–Zwicky (1985) minor típusoknak nevez. Címzett nélküli konvenciók formájában tartjuk ezeket számon (Alberti–Kleiber–Kárpáti 2017), azaz nem tulajdonítunk nekik *éleve* hozzájuk tartozó centrális szándékot (címzetre irányuló illokúciós célt), mivel lehetnek minden szándékot nélkülöző, címzettfelvétel nélküli, spontán érzelmi megnyilvánulások *is*; összhangban a Zaefferernél (2001) olvasható *nem akaratlagos* besorolásukkal.

- (8) Minor mondattípusok
a. Lara megírta a cikket!	[felkiáltó]
b. Bárcsak megírná Lara a cikket!	[óhajtó]
c. Vajon megírta Lara a cikket?	[vajon-kérdés]

4. Az F2/K2/Q2 pontban a beszédaktus sikerességében érdekeltek körére utalunk, ami adott szituációban korlátozódhat a feladóra és/vagy a címzetre, de kiterjedhet éppen további személyekre is (Alberti et al. 2021: 130).

5. A táblázat alsó három sora közül a középsőben lényegében azt fogalmazzuk meg, hogy a feladónak az a szándéka, hogy a címzettben felébressze a szándékot az adott mondattípusra jellemző hallgatói viselkedés követésére: ha utasítják, hajtja végre az utasítást, ha kérdezik, adjon információt, ha kijelentést hallott, fogadja el a nyújtott információt. A másik két sorban olyan autoritáskövetelmények fogalmazódnak meg, hogy az adott viselkedésre a címzett legyen képes és/vagy jogosult, illetve a kezdeményezésre pedig a feladónak legyen autoritása.

6. A proposícióra utaló e szimbólum mellett e'-re és e''-re is történik utalás a táblázatban. Ennek oka abban keresendő, amit a bevezetőben említettünk és majd a 6. szakaszban tárgyalunk: a mondat proposíciós tartalma úgy utal egy esetenként meglehetősen komplex eseményszerkezetre, hogy a különböző feladói attitűdök annak nem feltétlenül ugyanarra a szakaszára irányulnak (az e'=res_o például az eredményszakaszra utal).

7. A β generátorparaméter értékeként feltüntetett 5 olyan eloszlásfüggvényt jelöl, amelynek pozitív értékei a {-5,+5} értelmezési tartományhoz tartoznak. Tehát a B vélekedési attitűd-höz kapcsolódóan például egy igazságértékről való biztos tudásról van szó.

Impulzusészlelő tudatállapot	Felkiáltó	Óhajtó	Kérdő
$iX=+5_{\alpha}$, ahol $X=B$ vagy $X=D$	Hangsúlyos / <i>jé</i>	<i>bárcsak</i>	<i>vajon</i>
	$iB=+5_{\alpha}$	$iD=+5_{\alpha}$	$iDiB\uparrow\in 5_{\nu}$
	$iB\downarrow\in\alpha^*$	$iB\in\alpha^*$	$iBiB\rightarrow iB\in''0''$
	$iA\in 0''$	$iA\in 0''$	$iAiB\uparrow\in 0''\bullet\gamma$
	$iD\in'5 / iD\in 0'$		

2. táblázat

Három minor mondattípus intenzionális profilja,
Alberti–Kleiber–Kárpáti (2017) javaslatának továbbfejlesztéseképpen

Ahogy a 2. táblázat mutatja, jelesül annak bal szélső oszlopa, a spontaneitásból olyan rendező elv fakadhat – tekintetbe véve a világ és szó közti illesztési irányt is –, hogy vagy külső hatás lephet meg minket egy új információ érkezésével,¹⁴ vagy a bensőnkől fakad „információ”. Ez utóbbi vágyként fogható fel (iD_{+5}) az aktuális világállapot alternatívájára vonatkozóan (iB_{+5}), legalábbis a magyar óhajtó mondat-típusban.¹⁵

Amennyiben a felkiáltás és az óhajtás jó közelítéssel konvencionalizálódott szándék nélküli és meghatározott profilú címzett nélküli kijelentésként, illetve felszólításként illeszkedik bele a főbb mondattípusok rendszerébe, akkor felvetődik a kérdés, hogy a kérdő mondat típusnak van-e „konvencionalizálódott szándék nélküli és meghatározott profilú címzett nélküli” megfelelője. A (9) példabokor azt szemlélteti, hogy a *vajon* diskurzusjelölővel finomhangolt kérdés lehet ideális jelölt e szerepre.

Ahogy azt már Gyuris (2013) is kimutatta, a (9a–a') mondatok *vajon*-os változatai rosszul formáltak; amit annak lehet tulajdonítani, hogy a beszélő a felidézett esetekben nyilvánvalóan elvárhatja a választ. A (9b) párbeszéd harmadik mondatában viszont éppen azért nem hagyható el a *vajon*, mert az adott kérdés csakis „tűnődő” lehet, hiszen a felidézett kontextusban a beszédpartnerrel nem várható el a válasz (l. még Schirm 2011).

- (9) a. (*Vajon) jól vagy?
a'. (*Vajon) Önt Péternek hívják?
b. A: Hallottál mostanában Beáról valamit?
B: Sajnos nem.
A: *(Vajon) ott lesz majd Szegeden?
c. *(Vajon) befejezték már a sínfelújítást Pécs és Dombóvár között?

Az előző két minor profil komplex elemzése ezúttal is feloldhatóvá teszi azt az ellentétet, hogy a *vajon*-kérdés egyfelől tűnődő, hezitáló, reflexív – azaz címzett nélküli

¹⁴ A +5 igazságérték társul egy tartalomhoz (iB), amihez korábban ($iB\downarrow$) nem az társult (a csillag komplementumot képez, tehát a [-5, ..., +4] intervallumot jelöli az α^*).

¹⁵ Az autoritásra nézve az látszik általánoson irányadónak, amit Kas (2005) az óhajtó típusra mond ki: a teljes autoritás diszpreferált. *Bárcsak megírnám a cikket!* – ezt éppoly különös mondani, mint örömmel felkiáltani: *Megírtam a cikket!* Viszont *Bárcsak Lara megírta a cikket!* / *Lara megírta a cikket!* – ezek a változatok szignifikánsan természetesebbek. A D-dimenzióban a csak hangsúlyjelölt felkiáltó (valamilyen irányú) felindultsággal társul ($iD\in'5$); ugyanakkor a *jé* diskurzusjelölő beillesztésével éppen „bagatellizáljuk” a mondandót ($iD\in 0'$).

profilúnak, sőt hallgatót sem feltétlenül megkövetelőnek tűnik –, ugyanakkor azért általában profitál(hat) belőle egy hallgató. A (9b) *vajon*-os kérdő mondatából azt a profilelemet nyerheti ki a hallgató, hogy a kérdezőt érdeklő Bea esetleges szegedi megjelenése.¹⁶ Azonnali választ viszont nem vár(hat) – ezért nem alapkérdésről van szó (a választ majd a jövő adja meg). A (9c) megnyilatkozás pedig például olyan hallgatói csoport esetén követeli meg a *vajon*-t, ahol a csoport egyetlen konkrét tagjától sem várható el a magabiztos válasz – miközben lehetnek benne potenciális válaszadók. *Vajon* nélkül csak olyan hallgatóhoz intézhető, akitől elvárható a válasz. Visszatérve a *vajon*-os változatra: a hallgatóság ismét azt „profitálhatja” a megnyilatkozásból, hogy a beszélőt érdeklő a szóban forgó sínfelújítás állása. Ha a beszélő szerencsés, akkor az a hallgató, aki történetesen tudja a választ, éppen e tudása alapján felveheti egy valódi kérdés címzett szerepét (1. táblázat), és hozzáteheti a *vajon*-kérdés-profilhoz (2. táblázat) a valódikérdés-profil szándékkomponensét, amit egy szakszerű válasszal ki is elégíthet (pl. *Naná, hogy nem!*).

A *vajon*-kérdés strukturális pozícióját megerősíti az alábbi reláció, amit Searle (1969: 69) azon megfigyelésének továbbfejlesztéseként állíthatunk fel, miszerint a (valódi) kérdés nem más, mint felszólítás a beszélő részéről információállapotának módosítására, azaz (10b') lényegében ugyanazt az illokúciós erőt képviseli, mint a (10b). Ugyanez igaz (10a') és (10a) viszonylatában is; a párokban pedig egy címzett nélküli vágykifejezés egy címzettnek szóló kéréssel van társítva.

(10) Mondattípuspárok:

vajon-kérdés (a) : alapkérdéstípus (b) ~ óhajítás (a') : felszólítás (b')

a. Lara *vajon* megírta a cikket?

a'. Bárcsak (meg)tudnám, hogy Lara megírta-e a cikket! [óhaj tudásmódosulásra]

b. Lara megírta a cikket?

b'. Add tudtomra, hogy Lara megírta-e a cikket! [felszólítás tudásmódosításra]

3. I+BDA_{S&V}

A kommunikáció során a beszélőnek jellemzően legalább három különböző fajtájú aktus végrehajtását tulajdoníthatjuk. A beszélő egyrészt végrehajt egy megnyilatkozásaktust a szavak kimondásával, másrészt egy propozicionális aktust a referálás és predikálás révén. Az illokúciós aktussal pedig – ahogy Austin (1975 [1962]) óta nevezzük – állít, ígér, kér (Searle 1969: 35), parancsol vagy rimáncodik, közöl vagy egyenesen tanúsít valamit, összead párokat, berekeszt üléseket, vagy kiátkoz valakit egy egyházból (S&V: 9. fejezet).¹⁷ Az illokúciós aktus az emberi kommunikáció

¹⁶ Ezt megragadó profilelem: $u^*B\uparrow_{+s}i^*D_{+s}i^*B\uparrow_5$ – [megállapítom (u^* hallgatóként), hogy az a vágyad (neked, i^* -nak), hogy megtudd...]. A 2. táblázat D-dimenziójában a vastagon szedett világocskaszelvényt követő profilelem megfelelője látható ($iD_{+s}iB\uparrow_5$).

¹⁷ Említésre kerül a perlokúciós aktus is (S&V: 11) – az a cselekvés(-komponens), amelyet a hallgatóra irányuló hatásgyakorlásként ragadhatunk meg –, de az illokúciós logika 1985-ös változatában (már) nem nyer formális definíciót. Nem a humán kommunikációs folyamat önálló aktusaként tekintenek rá, hanem aktusok hatásaként; az Andor-riportban is ez a felfogás kerül megerősítésre (Andor 2011: 11–12).

minimális egysége (S&V: 1). Amikor egy beszélő kimond egy mondatot egy megfelelő kontextusban adott szándékkal, akkor (legalább) egy illokúciós aktust valósít meg, ami (alaphelyzetben) egy propozíció társítása valamilyen illokúciós erővel (S&V: 1), azaz beszédaktustípussal (S&V: 36).

Az illokúciós logika formális rendszerében hét összetevő határozza meg az illokúciós erőt (S&V: 12–20, 36–48). A következő két pontban ezeket tárgyaljuk, és rámutatunk, hogy a \Re ALIS rendszerében hol jelennek meg ugyanezek az összetevők, igazolva ezzel a (11) pontban megismételt (1) képlet első szegmensét:

(11) \Re ALIS = I+BDA_{S&V} + címkerekurzió + differenciálás + eseményszerkezet

3.1. Az illokúciós cél és elérésének a módja

1. *Illocutionary point.* Minden illokúciós aktusnak megvan a típusára jellemző célja. Az asszertív – állítástevő – típusban például az az *illokúciós cél*, hogy a beszélő elmondja, hogyan *vannak* a dolgok a világban, míg a direktív típusban azt mondja el, hogyan *legyenek*. Az adott beszédcselekvés sikere e cél elérésén áll vagy bukik. Azonos célú beszédaktusok eltérhetnek egymástól további paraméterek tekintetében; a kérés, a parancsolás és a rimánkodás például azonos célt szolgáló, de eltérő beszédaktustípusok; ahogyan az sem mindegy, hogy valaki egyszerűen tesz egy kijelentést, vagy tanúsít valamit.

2. *Degree of strength of the illocutionary point.* Eltérő *mértékű erővel* törekedhet a beszélő az adott *illokúciós cél* elérésére. Az iménti példákkal élve: nagyobb erő jellemzi a *tanúsítás* aktusát, mint az egyszerű *kijelentését*. Hasonlóképpen nagyobb erőt alkalmaz – bár eltérő módokon – az, aki *parancsol* vagy *rimánkodik*, mint aki *kér*. Ami az említett eltérő módokat illeti, a parancsoló a hatalmára támaszkodva nyer erőt, míg a rimánkodó a fokozott vágyát/szükségét jelezve.

3. *Mode of achievement.* Az egyes beszédaktustípusokhoz tehát jellegzetes *elérési módok* társulhatnak. Aki parancsol, az hatalmát deklarálva törekszik arra, hogy teljesüljön a célja, míg aki tanúsít valamit, az közvetlen érzékszervi tapasztalatára hivatkozva deklarálja fokozott jogosultságát arra, hogy egy kijelentést megtegyen. A rimánkodás hatásmechanizmusa valami módon éppen annak kellően „alázatos” elismerésén alapulhat, hogy a beszélő nem utasíthatja a hallgatót az adott propozíciós tartalom megvalósítására, hanem jóindulatára, könyörületességére apellál.

A \Re ALIS-ben a három fő mondatípus szándékprofileleme a célorientált mentalizáció oszlopában van megadva (1. táblázat): a beszélőnek azt a szándékot tulajdonítjuk, hogy megpróbálja rábírnival a hallgatót a mondatípusra jellemző illokúciós cél megvalósítására; I. (12a) (I. még 4.3.). Tekintse tehát a propozíciót a propozíciós aktusban (P), majd az illokúciós aktusban fogadja el igaznak (P.) / valósítsa meg a tartalmát (P!) / adja meg az igazságértékét (P?).

(12) Az illokúciós cél mint centrális szándék a \Re ALIS-ben (a), illetve az elérés módja autoritási mérték deklarációja révén (b–b')

a. $il_{+5}ul\uparrow_{+5}...$ [szándékom, hogy szándékom legyen...]

b. $il_{+5}ul\uparrow_{+5}uB_{+5}\uparrow(iB_{+5})iA_{\Phi}il_{+5}ul\uparrow_{+5}...$

b'. $...iA_{\Phi}... \in \Phi$, ahol Φ értékei: 0' (gyenge) / '+3' (közepes) / +5 (erős)

A S&V által szemléltetésre használt fenti illokúciós mátrixigék (a könyvük 9. fejezetében végignézett legtöbb illokúciós mátrixigével egyetemben) a (12b)-ben megadott címkesémával megragadható szándékprofilelemmel jellemezhetőek (6i-i'). A beszédaktustípusok explicitté tétele illokúciós ígékonstrukcióval a legtöbb esetben az átlagosnál erősebb szándékot kíván kifejezni,¹⁸ amihez – kiegészítő szándék-elemként – autoritási deklarációt társít. A rendkívül komplex címkesémát úgy kapjuk meg a fő intenzionális profilok rendszerében, hogy az autoritási profilelem elé ($iA_{\phi}il_{+5}ul_{+5}$) olyan címkeszelvényeket illesztünk, mint a kijelentés centrális szándékeleme esetében (12a): „szándékom, hogy tudd...” A (12b)-ben a zárójellel két variánst is megadtunk arra, hogy a beszélő mit is akar tudatni a hallgatónak (ezek erős korrelációban állnak, és preferáltan együttes megjelenésük mellett foglalunk állást): „(tisztában vagyok vele, hogy) ilyen-és-ilyen autoritással bírok”. A (12b') sorban kiemeltük az autoritás-címkeszelvényt, és háromféle értékadással specifikáltuk a címkesémát. A gyenge/közepes/erős hármasszemléltetésére kiválóan alkalmas a *rimánkodás/kérés/parancsolás*, a direktív típusban. Az asszertív típusban pedig az *(úgy) sejt / kijelent / tanúsít* hármasa.¹⁹ Ami a sikert illeti az illokúciós cél elérése tekintetében, a (valóban meglévő) erős autoritás nyilván hatékony eszköz, különösen egy autoriter világban. A másik két autoritási erőszint deklarálása azon a mechanizmuson keresztül lehet hatásos, hogy „megnyugtatja” a hallgatót: a beszélő nem vitatja, hogy az adott területen nem rendelkezik erős autoritással. A gyenge autoritás elismerése pedig akár hízogó is lehet, ami a hallgató jóindulatát, könyörületességét ébresztheti fel.

3.2. A beszédaktustípus alkalmazásának a feltételei

Mint a 3. szakasz bevezető részében írtuk, egy beszédaktusban a beszélő egy propozíciós tartalomnak egy illokúciós erővel való társítását hajtja végre.

4. *Propositional content conditions.* Az illokúciós erő megválasztását maga a *propozíciós tartalom* is korlátozza különféle *feltételekkel*. Például annak az időparamétere. *Beszámolni* a múltból lehet, *ígéretet* tenni viszont a jövőre vonatkozóan. Az angol *promise* ígéről azt állítják (S&V: 19), hogy erősen jelölt nem E/1 alanyú mondatokkal kifejezett propozícióval társítani a beszédaktustípusát.

5. *Preparatory conditions.* Ahogy a propozíciós tartalomra vonatkoznak *előfeltételek* (például a francia király kopaszságáról alkotott mondatok nem értelmezhetőek a jelenben, amikor nincsen királya Franciaországnak), ugyanúgy a társítható illokúciós erőre is vonatkoznak. A beszélő azt *ígerheti* meg például, ami fölött van autoritása – képes és/vagy jogosult rá –, illetve ami jó a hallgatónak – vágya és/vagy érdeke. Fenyegetőzni viszont olyasmivel lehet, ami rossz a hallgatónak.

6. *Sincerity conditions.* A beszédaktustípus megválasztásával a beszélő pszichológiai állapotának bizonyos elemeit is felfedi. Egy kijelentéssel például tudásról tesz tanúbizonyosságot, ígérettel szándékról, utasítással pedig vágyról. Azért nevezhetjük

¹⁸ A (12b)-ben a $i_{+5}ul_{+5}$ szuffixum erősebb a (12a)-ban megadottnál, ahol a "+5 eloszlásbázis gyengébb szándékintenzitást is megenged az adott illokúciós erőt választó beszélőnek.

¹⁹ A pontos eloszlások valamiféle teszteléssel való meghatározása jövőbeli kutatásokat igényel; az első ilyen lépésekről Szeteli (2021) számol be.

ezeket *őszinteségi feltételeknek*, mert az adott beszédaktus hibátlan (*non-defective*) végrehajtásához az az őszinteség is szükséges, hogy – rendre – valóban meglegyen a beszélőnek a megfelelő tudása (ne hazudjon vagy blöfföljön), csak azt ígérje meg, amit szándékában is áll megcsinálni, illetve csak akkor adjon valamire utasítást, ha annak végrehajtására valóban vágyik. A *defective* kifejezést annak megragadására használják az illokúciós logikában, hogy egy beszédaktus akkor is tekinthető sikeresnek – elért/teljesült célúnak –, ha az őszinteségi feltételek nem teljesülnek, de ezt a hallgató nem tudatosítja (S&V: 18). Elfogadja például igaznak azt a kijelentést, ami valójában hamis vagy blöffön alapul; épít az ígéretre vagy végrehajtja az utasítást/kérést, amit a beszélő nem is gondolt komolyan.

7. Degree of strength of the sincerity conditions. Ahogy az illokúciós célhoz, úgy az őszinteségi feltételekhez is társulhat eltérő *mértékű erő*. A rimánkodás például nagyobb beszélői vágyat sugall (azaz hogy az adott propozíciós tartalom teljesülése életbevágóan fontos a beszélő számára), mint egy egyszerű kérés.

A 2. szakaszban bemutatott 1. táblázat a fő mondatípusokkal és a 2. táblázat a nekik megfeleltethető minor mondatípusokkal a fentiekkel kézenfekvően összevethető *feltételeket* nyújt az adott mondatípust használni kívánó beszélő pszichológiai állapotára és autoritására vonatkozóan. Alberti et al. (2021) 4., illetve 3. szakasza alapos ismertetést ad minderről; ehelyütt a 11. lábjegyzetben tárgyalt rendszerűség szemléltetése végett vázoljuk fel a három fő mondatípus „munkamegosztását” a vélekedések, vágyak és autoritások területén, illetve egy-egy lábjegyzetben újdonságot is nyújtunk azoknak, akik az említett JENY-tanulmányt jól ismerik.

A vélekedések területén a feladónak és a címzettnek *kiegészítő* tudáseloszlást tulajdonítunk, legalábbis a kijelentés és a kérdés esetében. Az előbbi esetben (csak) a feladó birtokában van a propozíció igazságértéke (iB_{+5}), az utóbbi esetben (csak) a címzettében ($iBuB_5$; ahol ugye az előjel nélküli szám gyakorlatilag a $\{-5, +5\}$ számpárra utal). Ha sikeres az adott beszédaktus, akkor a különbség kiegyenlítődik: mindkét fél birtokolni fogja a kezdetben csak az egyik fél által birtokolt igazságértéket. A felszólítás úgy iktatható be ebbe a részrendszerbe, hogy ha a feladó és a címzett eleve ugyanolyan igazságértéket tulajdonított a propozíciónak, akkor vagy elégedetten hallgathatnak tartózkodva bármilyen beszédaktustól, vagy – a feladó által kezdeményezett beszédaktus hatására – ellentétére változtathatják a szóban forgó igazságértéket.

A vágyak/érdekek területén Alberti et al. (2021) a mellett érvel, hogy ha tekinthető is észszerű kiindulópontnak az, hogy a kijelentés a címzett érdekét hivatott szolgálni, míg a felszólítás és a kérdés a feladóét, valójában mindhárom fő intenzionális profil a feladó, a címzett és akár további szereplők valamelyikének vagy akár többüknek az örömet/érdekét is szolgálhatja.²⁰

²⁰ Alberti et al. (2021: 134) egy elemzését szeretnénk ezen a ponton továbbgondolni, felvetve egy módszertani problémát, amire megoldási javaslattal is élünk. A hivatkozott példa-diskurzusban a beszélő így szól: *Aranka, ma játszik a Liverpool.* A felvázolt szcenárióban Aranka nem kedveli a focit, és ezt a hozzá szóló kollégája is tudja, akinek amúgy nincsen semmilyen egyéni érdekeltsége Aranka felvilágosításában. Az 1. táblázat szummás képletében tehát nem lesz pozitív tag, így a "+5 mint átlag nem érhető el; ami egy olyan végkifejletet magyarázhat, amelyben Aranka visszautasítja a címzetti szerepet, imígyen szólva: *Utálom a focit! Hát ennyit*

Az autoritásra vonatkozóan két általános feltétel fogalmazódik meg a célorientált mentalizáció oszlopában: mind a címzettnek, mind a feladónak lehessen képességet és jogosultságot tulajdonítani a propozíciós tartalmat érintő releváns kérdésben: végrehajthatja-e a címzett az adott illokúciós célt, illetve szabad-e a feladónak igényt támasztania erre. Alberti et al. (2021) általánosítja és így végső soron egyesíti a két feltételt: egy hatásláncolatban akár több szereplő is releváns lehet, és minden „láncszemnél” meg kell legyen valamilyen minimális autoritás.²¹

Az éles szemű olvasó észrevehette, hogy a REALIS feltételrendszerének összetevőit nem kíséreltük meg elkülönítve megfeleltetni az illokúciós logika fenti 4–6. feltételének. Ennek elvi oka van. A propozíciós tartalomra vonatkozó feltételeket inkább a 6. szakaszban tárgyalandó eseményszerkezettel hozzuk kapcsolatba. A felkészülési és őszinteségi feltételeket pedig nem tartjuk elkülöníthető illokúcióserő-összetevőknek; inkább úgy tűnik, hogy ugyanazon összetevők sorolhatók a két

sem tudsz rólam, Tivadar?! Tárgyalásra kerül azonban egy „pozitív” végkifejlet is, amely szerint Aranka így reagál, vállalva a címzetti szerepet: Jó, megmondom az uramnak. A (6i.1) jelölésével a releváns címkét mondjuk így adhatjuk meg, még Tivadar mondatának Aranka általi „megfejtésével”, ahol Tivadar az 1. személy, i, az o pedig Aranka férjére utal): iB₊₅oD₊₃.

A lábjegyzet elején említett módszertani probléma az, hogy az utóbbi elemzésnek egy olyan változatát is felvethetjük, ami szerint Tivadar eleve Aranka érdekét kívánta szolgálni – azzal, hogy „jőpontot szerezh” az uránál a figyelmességgel, hogy emlékezteti egy foci-meccsre (iB₊₅uD₊₃, ahol az u Arankára utal). Sőt az iménti logikával akár azt is mondhatjuk, hogy Tivadar akar „jőpontot szerezni” Arankánál, hiszen a részéről is tekinthető figyelmességnek az emlékeztetés (iD₊₃, ahol az i Tivadarra utal). Egy kalkulációs eljárásokra épülő elméletben nyilván nem szerencsés a „helyes” kalkuláció körüli bizonytalanság; és a probléma nyilván rendszerszintű, hiszen a tárgyalt „érdekátvállalás” sokféle példatípusban megjelenhet. Ilyen még például a kínálás mint speciális felszólítás-típus (*Vegyél egy sütit!*), ahol mind a kínáló, mind a kínált személy érdeke lehet az adott e esemény megvalósulása (l. pl. [Condoravdi-Lauer 2012](#); [Lauer 2013](#); [Kleiber 2018](#); [Halm 2019](#)).

A megoldási javaslatunkat éppen a probléma rendszerszintű jellege sugallta; egészen pontosan az, hogy a három alternatív elemzés (akár olyanokkal kiegészítve, ahol többek érdekét is látjuk a figyelmességláncolatban) rendre megadják a kívánatos pozitív átlagértéket az érdekösszesítő képletben. Az tehát a javaslat, hogy a szóban forgó összesítés/átlagolás műveleti tagjait tekintsük alulspecifikáltnak, és a követelmény vonatkozzon közvetlenül az átlagértékre, akármilyen módon is jön az ki.

²¹ A 20. lábjegyzet elején említett módszertani probléma ezúttal is felmerül. *Írassa meg Lara a cikket a témavezetőjével!* – ezen a hortatív mondaton ([König-Siemund 2007](#)) szemléltetjük a kalkulációs bizonytalanságot (illetve alulspecifikáltságot). Az autoritási kérdések a következő láncolatban merülnek fel: 1. Képes-e/jogosult-e a témavezető megírni a cikket? 2. Kérheti-e ezt Lara a témavezetőjétől? 3. Kérhet-e a címzett Larától olyasmit, ami annak kellemetlen lehet? 4. Kérhet-e a feladó a címzettől olyasmit, ami annak kellemetlen lehet? Kalkulálhatunk úgy, hogy az 1. pontban merül fel autoritási deficit: mondjuk nem erkölcsös az, ha a témavezető írja meg a cikket. A láncolatban egyébként a felek olyan jó viszonyban vannak, hogy bármit kérhetnek egymástól (legfeljebb elutasító lesz az, aki jogosulatlanságot érez önmagánál). Kalkulálhatunk azonban úgy is, hogy a felelősség nem hárítható át a témavezetőre; hanem bármely ponton erkölcsstelen vagy legalábbis kellemetlen olyat kérni, ami végső soron problematikus.

A megoldás ezúttal is a műveleti tagok alulspecifikáltnak tekintésében rejlik, csak éppen a művelet nem összegzés, hanem minimumszámítás. Az autoritási láncolatban a leggyengébb láncszemhez tartozó autoritási értéket kell tekinteni mint feltételi küszöbértéket; és ez a problematikus érték lényegében megegyező lesz alternatív kalkulációkból.

feltételtípus hatókörébe a következő „temporális” nézőpont alapján. Amikor a potenciális beszélő egy proпозиіós tartalmat valamilyen illokúciós erővel készül társítani, akkor *felkészülési feltételként* funkcionálnak a különböző attitűdökre vonatkozó megszorítások. Ha ezeknek nem tesz eleget (a mentális vagy információ-állapota), akkor tartózkodnia kellene az adott beszédaktus alkalmazásától. A valóságban mégis alkalmazhatja azt, akár sikerrel is; abban a fent említett értelemben, hogy ha a – becsapott, megtévesztett, dezinformált – hallgató egyszer elfogadja a beszédaktust annak konvencionizálódott paramétereivel, akkor sikeres a beszédaktus. „Sikeresen” lezajlott, megvalósult. Az inkriminált illokúcióserő-összetevők pedig őszinteségi feltételként funkcionálnak, miközben defektivitásukat regisztráljuk. Felkészülési feltételként szerepelt például az ígélet esetében az, hogy a feladó a hallgató vágyának teljesülését, érdekének szolgálatát lássa a proпозиіós tartalom megvalósulásában. *Ígélet, hogy megírom helyetted a cikket* – mondhatja például egy beszélő. Megsérti a felkészülési feltételeket, amennyiben úgy gondolja, hogy rosszat tesz a hallgatóval, és maga a hallgató sem örül az „ígéletnek”. Tehát ezt a mondatot nem szabad kimondania. Ha mégis megteszi, becsaphatja a hallgatót, aki elhiszi, hogy a beszélő az ő érdekét kívánta szolgálni.

Nem ejtettünk még szót a 7. illokúcióserő-összetevőről, az őszinteségi feltételek erőmértékéről. Mint a \Re ALIS-ontológia releváns pontja mutatja (6i.4), a \Re ALIS-ben minden egyes atomi címkeszelvényhez (6i') intenzitásértéket, sőt ilyen értékek eloszlásfüggvényét rendeljük (6i.4) (ha ennek feltűntetésétől az egyszerűség vagy a lényeg kiemelésének a kedvéért időnként el is tekintünk). Az eddigi és a további tárgyalásban szereplő, \Re ALIS-keretben kidolgozott elemzések reményeink szerint meggyőzik az olvasót, hogy erre szükség is van, mert minden érintett ponton van valamilyen többé vagy kevésbé éles számszerűsíthető megszorítás (a módszertani problematikáról l. Alberti et al. (2021: 120–121) 22. lábjegyzetét).

4. Címkerekurzió a mentalizáció megragadására

Az előző szakaszokban bemutatott \Re ALIS-elemzések gazdagon szemléltették annak jelentőségét, hogy a feladói és a hallgatói attitűdöket – a kommunikációban és a társas kognícióban alapvető jelentőségű mentalizációs műveleteket (Wimmer–Perner 1983) – a maguk korlátlan komplexitásában tudjuk kezelni a \Re ALIS-ontológia (6i') pontjának köszönhetően. Ebben a szakaszban azt vesszük górcső alá, hogy $S\&V$ illokúciós logikájában vajon működik-e hasonló rekurzív mechanizmus, vagy azt hozzá kell tennünk a magasabb szintű leíró (és magyarázó) adekvátság elérése céljából:

(13) \Re ALIS = I+BDA_{S&V} + címkerekurzió + differenciálás + eseményszerkezet

4.1. A rekurzió megjelenése az illokúciós logikában: a konstruktibilitási hipotézis

Az illokúciós logikában is központi jelentőségű a *rekurzió*, mint azt mutatja a *konstruktibilitási* hipotézis (S&V: 49), ami a könyv 9. fejezetében gyakorlati alkalmazást is nyerő száz illokúciós mátrixige jellemzése során. A hipotézis azt mondja ki, hogy néhány primitív illokúciós erő bázishalmazából kiindulva definiálható egy nyelv valamennyi beszédaktustípusa.

Ez nem a szakasz bevezető részében említett, mentalizációs műveletek megragadását célzó rekurzió, amire a definíciója alapján címkerekurzióként utalunk. Ami a konstruktibilitási hipotézisnek megfelel a \mathfrak{reALIS} megközelítésben, az a fő(bb) mondatípusok intenzionális profiljaiból alkotott bázisra épülő *finomhangolási* mechanizmus, amiről a 11. lábjegyzetben tettünk említést. Ennek lényege az, hogy egy nyelv esetében a minimális szerkesztettségűnek tekinthető mondatformákhoz társítható intenzionális profilokból kell kiindulni (l. [Alberti et al. 2021: \(7\)](#)), majd feltárni, hogy hogyan bővítik ezeket (akár több lépésben) a különféle diskurzus-/pragmatikai jelölők ([Aijmer-Foolen-Simon-Vandenberg 2006](#); [Gyuris 2008](#); [2013](#); [Schirm 2011](#)); ahol az illokúciós logikában előszeretettel vizsgált, illokúciós mátrixigével alkotott konstrukciót is egyfajta diskurzusjelölőként foghatjuk fel (a szó vagy morféma által kifejezett, valamint a sajátos intonációs mintázatban tetten érhető diskurzusjelölők mellett). A (12) pontban javaslatot is tettünk az illokúciós ígés finomhangolás általános megragadására.

4.2. A címkerekurzió megjelenése az illokúciós logikában

A (14a) formula az *assure* 'szavatol/biztosít' illokúciós ígéhez kapcsolódó illokúciós célnak (ami az *assert* 'állít' primitív igéével egyezik meg) az elérési módját definiálja az illokúciós logikában (S&V: 184). A beszélő (a_i) azon szándékát (Int) írja le, miszerint olyan cselekvést hajt végre a világban (δa_i) (az nem világos, hogy pusztán az illokúciós ige erős autoritáson alapuló használatával, vagy további garancia-vállaló gesztusokkal), amelynek révén a hallgató (b_j) majd biztosnak gondolja (Bel) az adott P propozíció igaz voltát.²²

- (14) Az *assure*₁ 'szavatol' illokúciós mátrixige illokúciós céljának elérési módja (a) és intenzionális profiljának néhány eleme a \mathfrak{reALIS} -keretben (b–b")
- $\text{mode}(| | \text{assert} | |)(i, P) = \text{Int } a_i \delta a_i \text{ Bel } b_j P(w_i)$
 - $iB_{+5} uB_{-1}$
 - $b'. iI_{+5} uI_{+5} uB_{+5} \uparrow$
 - $b''. iI_{+5} uI_{+5} uB_{+5} \uparrow (iB_{+5}) iA_{+5} iI_{+5} uI_{+5} uB_{+5} \uparrow$

Mielőtt a (14a) képlet jelentőségét megvitátnánk, kommentáljuk a \mathfrak{reALIS} -ben leírt releváns intenzionálisprofil-elemeket (14b–b"), amelyekről az illokúciós logika rendszerében számot kívánnak adni (S&V: 184). A beszélői én szerepébe helyezkedve így szemléltethetjük a címkék tartalmát. (14b): „az a benyomásom, hogy nem vagy meggyőződve az adott propozíció igaz voltáról, sőt hamisnak gondolsz”. (14b'): „szándékom, hogy fogadd el, hogy P minden kétséget kizáróan igaz”. (14b''): ez a rendkívül komplex címke nem más, mint a (12) általános autoritásdeklaráció specifikálása erős autoritásmértékre (iA_{+5}) és az asszertív típusra ($\dots uB_{+5}$). Az erős autoritásnak a címzett figyelmébe ajánlásával az a feladó szándéka, hogy a címzett kétségei eloszoljanak az adott propozíció igazságértékét illetően.

²² „When one assures one tries to make the hearer *feel sure* [(14b')] normally because he already has some doubts [(14b)]. To assure is to assert with the perlocutionary intention of convincing the hearer [(14b'')] of the truth of the propositional content in the world of the utterance. This perlocutionary intention increases the degree of strength of the illocutionary point and determines the preparatory condition that the hearer has some doubts about the truth of the propositional content [(14b)]. Thus ... [(14a)]” (S&V: 184)

Visszatérve a (14a) pontban közölt formulára, annak legfőbb érdekessége abban áll, hogy a bő 200 oldalas könyvben kizárólag az *assure* ige változatai kapcsán (S&V: 184, 196) jelenik meg olyan formális reprezentáció, amelyben egy attitűd hatókörében megjelenik egy másik attitűd (Int>Bel) – ráadásul társulva a világban való beszélői cselekvés operátorával (δa_i) –; más leírásokban ilyen jellegű formulákat nem találunk, és az attitűdrekurzió olyan típusú definiálásával sem szolgálnak, mint amilyen a (6i–i') a »eALIS-ontológiában. Mindez azt mutatja, hogy az illokúciós logika szellemiségétől egyáltalán nem idegen a „mentalizációs rekurzió”, de annak megvalósítása az illokúciós logika sztenderd művébe nem épült be.

4.3. Az eldöntendő kérdés mint felszólítás kijelentés megtételére

Ebben a pontban azt szeretnénk szemléltetni, hogy a címkerekurzió nem pusztán arra jó, hogy magas komplexitású attitűdkombinációkat írjunk le egy formális nyelven, hanem arra is, hogy a kommunikáció során használt beszédaktustípusok rendszerekbe szerveződésére is fel tudjunk állítani hipotéziseket (l. 11. lábjegyzet). Az illokúciós logika azon téziséből indulunk most ki, hogy a kérdés olyan direktív illokúciós erő, amelyet a feladó arra használ, hogy egy őt érdeklő (nyilván igaznak remélt) kijelentés megtételére bírja rá a címzettet (S&V: 199). A kérdés tehát: felszólítás kijelentés megtételére – amivel kompozicionális kapcsolatrendszerbe kerül a három fő mondat típus intenzionális profilja; az 1. táblázat ezen a megközelítésen alapul. A táblázatból a szándékprofilelemek áttekintésével fogjuk most ezt szemléltetni, a (15) példabokorba kiemelve a releváns címkéket, és az eldöntendő kérdéstípusra szorítkozva; de l. Alberti et al. (2019b), ahol kimutatjuk, hogy a kiegészítő kérdéstípus működési mechanizmusa visszavezethető az eldöntendőére.

A (15a) sor a felszólításhoz tartozó centrálisszándék-címkét mutatja („szándékom, hogy szándékom legyen az adott proposíciós tartalom megvalósítása”), a (15b) pedig a kijelentését. Ez utóbbi profilelem egyébként az előbbi specifikálása – azon az alapon, hogy a hallgató az elméjével együtt a világ része (S&V: 31), így hát a kijelentés olyan felszólításként fogható fel, amely „történetesen” a világon belül a hallgatói elme módosítására irányul. Mielőtt azonban komponálnánk a felszólítás és a kijelentés szándékprofilját, a kijelentését a leendő válaszadó, azaz a kérdés hallgatója szempontjából kell formalizálni. Ezzel a szerepcserével állítottuk elő a (15b') kijelentés-profilelemet, illetve eltoltuk időben, hogy így készítsük elő a kompozíciós műveletre. A művelet alkalmazásával pedig megkaptuk a (15c) kérdés-profilelemet, ami valamivel bonyolultabb az 1. táblázatban láthatónál. A kérdező szempontjából így fogalmazhatjuk meg, amit kaptunk: „szándékom, hogy szándékom legyen egy megfelelő kijelentést tenni, kiváltani próbálva a szándékomat annak befogadására”.

- (15) A kérdés: felszólítás kijelentés megtételére – a szándék-profilelem levezetése
a. felszólítás:	ilul↑
b. kijelentés:	ilul↑uB↑
b'. kij. szerepcserével, időeltolással:	ul↑il↑↑iB↑↑
c. kérdés kompozicionálisan:	ilul↑il↑↑iB↑↑
c'. kérdés szimmetrikusan:	ilul↑iB↑ (vö. (b) kijelentés: ilul↑uB↑)
c". kijelentés és kérdés „nyersen”:	iluB↑ / iliB↑ (vö. (a) felszólítás: ilul↑)

A felszólító és a kijelentő szándékprofil komponálásával tehát három szándékszervényt tartalmazó címkét kaptunk (15c), míg a táblázatban egy egyszerűbb, két szándékszervényes címke szerepel (15c'). A kettő közötti különbség tisztázása végett érdemes egy harmadik változatot is bevonni a tárgyalásba, amit a (15c'') sor szemléltet.²³

A (15c'') mutatja a legegyszerűbb szándékfelfogást: a beszélő egy kijelentés révén a hallgatója információállapotát szándékozik gazdagítani, míg egy kérdéssel a sajátját, mindkét esetben speciális területen módosítva a világon, ahol maga a világon való módosítás általánosságban a felszólító profil feladata. Így alkot tehát egységet a (15c'')-ben közölt három szándékprofil. Nem intuícióellenes ez az egyszerű profilhármas, csak részleges, vagyis specifikusabb profilelemekkel való kiegészítésre szorul. A kérdés esetében azt az esetleges „korai” pillanatot ragadja meg, amikor valaki már tudja, hogy mire szeretne választ kapni, csak még nem döntötte el, hogy kitől.

A (15c') sorban már történik hivatkozás egy címzetre: tőle várja a feladó, hogy kérdése hatására majdan *szándékában* álljon (...ul↑...) a kívánatos eredmény, azaz a felvilágosítás (...iB↑). Azt is szemlélteti a (15c') sor, hogy így is elegáns szimmetria lép fel a kérdés és a kijelentés szándékprofiljában: információnyújtó, illetve -befogadó címzetti szándékot kíván kiváltani a feladó.

A (15c'') kérdésprofilelem nem szimmetrikus megfelelője a kijelentés megfelelő profilelemének, mivel még egy szándékszervényt generál a kompozicionális előállítás. Ennek is tulajdoníthatunk szerepet: a kérdező nem egyszerűen egy igazságértéket vár válaszként, hanem olyan választ, ami őt tényleg meg is akarja győzni, mint egy „rendes kijelentés”, ami ebben specifikusabb, mint a (15c'')-ben felvetett kijelentésprofil (iluB↑).²⁴

5. Differenciálás

Oishi (2014; 2016) több cikkében is bírálja Searle irányvonalát, ami a megítélése szerint Austin (1975 [1962]) eredeti koncepciójával ellentétes, ahol még elkülönült a beszélő és a hallgató – mint cselekvő ágensek – párosa a feladó és a címzett – mint nyelvi konvenciókban rögzült szereplőtípusok, sőt szerepek – párosától. A *ReALIS* megközelítésében ez a *differenciálás* szignifikánsan túllép a pusztán terminológiai tisztázáson, és az illokúciós logika központi jelentőségű *illesztési* kérdéskörébe (*direction of fit*) integrálódik (S&V: 92–98), az illesztésen keresztül pedig összekapcsolódik a Montague-féle formális szemantikai világ modell alapú mintaillesztő-igazságértékelő alapmechanizmusával:

(16) **ReALIS = I+BDA_{S&V} + címkerekurzió + differenciálás + eseményszerkezet**

²³ Ahogy a 11. lábjegyzetben írtuk, a három fő intenzionális profil rendszere: „egymással ellentétes, (ebből adódóan) egymást kiegészítő, egymással komponálódó jegyeket mutató alapsomagok” együttese. A (15c/c'/c'') alternatívák más-más módon, de mindhárman kompakt rendszert alkotnak egymással – ezt illusztrálja az itt kommentált szöveg.

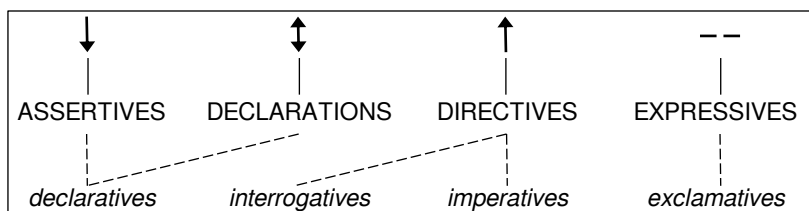
²⁴ Az iluB↑ profilelem-változat az egyes reklámokra jellemző információbecsempésző stratégiát ragadja meg, ahol előfeltevésbe csomagolják a becsempészendő információt. *Őn most soron kívül megrendelheti ezt a kivételesen csekély fogyasztású autót* – mondja a reklám; és miközben a címzett az állítmányba csomagolt információ elfogadását gondolja tovább („rendeljek, vagy ne rendeljek?”), észrevétlenül elfogadja, hogy az adott autó tényleg rendkívül csekély fogyasztású.

5.1. A négy illesztési irány szó és világ között – ami öt

A szó és a világ között ötféle illesztési irány képzelhető el, aminek a meghatározó jelentősége abban áll, hogy pontosan öt illokúciós célja lehet a beszédaktustípusoknak, se több, se kevesebb (S&V: 95). Ezek bemutatását egyből az univerzális mondatfajtákkal való összevetésben végezzük el, az 1. ábra alapján.

Word-to-world 'a-szó-a-világhoz (igazodjon!)'. Az illokúciós cél: ábrázolni a világot. Ez az *asszertív* 'állító' típus; az ábrán az ehhez tartozó nyilat úgy érthetjük, hogy a „világ” fölül van, és a beszélőre mutat a nyíl. A fő mondatfajták közül a kijelentő (*declarative*) társul kézenfekvő módon ehhez az illokúciós célhoz.

World-to-word 'világ-a-szóhoz.' Az illokúciós cél: megváltoztatni a világot az adott proposíciós tartalom megvalósítása révén. Ez a *direktív* 'utasító' típus; az ábrán az ehhez tartozó nyilat úgy érthetjük, hogy a megváltoztatandó világra mutat fölfelé. A fő mondatfajták közül a felszólító (*imperative*) társul kézenfekvő módon ehhez az illokúciós célhoz. A direktív típusban a hallgatóra hárul a világ megváltoztatásának a feladata, ki lehet azonban azt is fejezni, hogy maga a beszélő fogja megváltoztatni a világot. Ez a *kommisszív* 'elköteleződő' típus; lényegében az ígérről van szó. Az illokúciós logika cél alapú felfogásában ez a típus önfelszólítás-ként funkcionál a rendszerben, az lenne tehát a kézenfekvő, hogy a fő mondatfajták közül szintén a felszólítóval társul; e helyett azonban tipikusan kijelentő mondatformával társítjuk (pl. *Rendben, éjféltre otthon leszek.*). Gärtner (2012: 245–246) három alapvető meg nem felelésről (*mismatch*) beszél az illokúciós logikai és a nyelvtipológiai beszédaktus-típezés között; ez az egyik (amit olyan szintű anomáliának ítélt, hogy az ábrán meg sem jeleníti a kommisszív típust²⁵). A későbbiekben G_{comm} problémaként utalunk rá vissza, és a 6. szakaszban teszünk majd javaslatot az anomália feloldására.

1. ábra

Inkompatibilitás a szó és világ közötti illesztési irányok alapján meghatározott beszédaktustípusok (S&V: 92–98) és a nyelvtipológusok által (Sadock–Zwicky 1985; König–Siemund 2007) univerzálisnak talált mondatfajták között (Gärtner 2012: 245–246)

²⁵ „Commissives are per default carried out by using declaratives so adding them to [1. ábra] would result in a [...] mismatch [G_{comm}].” (Gärtner 2012: 245)

Az eddigi 1+2 illesztési irányhoz úgy járulhat további kettő, ha létezik olyan beszédaktus, amelynek a során az illesztés mindkét irányban megtörténik, illetve olyan, ahol egyik irányban sem történik meg.²⁶

A kétirányú illesztési opciót a *deklarációk* valósítják meg. *Ezennel berekesztem az ülést* – mondja például a levezető elnök, és miközben kimondja a szavakat, maguknak a szavaknak a kimondása révén megvalósultnak tekintendő az ülés berekesztése. A deklarációk tudománytörténeti jelentősége rendkívüli, hiszen ezek felfedezésével ébredt rá a nyelvhasználatot kutató közösség, hogy a szavakkal közvetlenül is cselekedhetünk (Austin 1975 [1962]). G_{decl} : anomáliának tekinthető, hogy a deklarációnak nem felel meg egy külön mondat-típus, hanem kijelentő mondatba helyezendő a deklarációt megvalósító performatív ige (Gärtner 2012: 246).

Itt említjük viszont a harmadik Gärtner (2012: 246) által számba vett anomáliát (G_{inter}): miközben több beszédaktustípushoz ugyanaz a mondat-típus társul, van egy univerzális mondat-típus, amihez nem társul önálló illokúciós cél: ez az *interrogatív* 'kérdő' típus. A 4.3. pontban messzemenően igazat adtunk az illokúciós logikai besorolásnak, miszerint a kérdés a direktív altípusa; a kézenfekvő párosítás tehát az lenne, ha felszólító mondatformával társulna. Ez azonban nem így van.

Erre az anomáliára ezen a ponton megadjuk a magyarázatunkat. Miközben a 4.3. pontban kompozicionális levezetését tudtuk adni az illokúciós logikai besorolásnak – miszerint a kérdés egy utasítás (kijelentésre) –, egyszersmind úgy állt be a kapott interrogatív profil a három fő intenzionális profil rendszerébe, hogy a kijelentővel áll szimmetrikus helyzetben, miközben ez a kettő elkülönül a felszólító profiltól; l. (15c',c"). Három alapvető profil alkotja tehát azt a rendszert, amit az illokúciós cél felől közelítve vezetünk le (nem formai alapokon!). Innen nézve pedig kézenfekvő, hogy akkor a három univerzális alaprofilhoz három – nyelvenként részben más-más eszköztárral elkülönített, mindamellett nyelvről nyelvre elkülönülő (König–Siemund 2007) – mondat-típus tartozik, vagyis a kérdő beszédaktushoz elkülönülő mondat-típus.

Végül tekintsük a világ és a szó között (semmilyen irányú) illesztést meg nem valósító beszédaktustípust. Ilyennek ítélik az illokúciós logikában az *expresszív* megnyilvánulásokat, a beszélői pszichológiai állapot egyes elemeinek a közlését. Teszik ezt azon az alapon, hogy e beszédaktusokat nem a külvilág váltja ki – a külvilág ábrázolásának a vágya, mint az asszertív típusban –, hanem a beszélő belső állapotáról tudósítanak. *Elme-a-világhoz* vagy *világ-az-elméhez*, ilyen illesztési irányokról tesznek említést (S&V: 94).²⁷ Ezek az irányok azonban az illokúciós logika formális rendszerében nem kapnak definíciót. Ami a megfeleltetési kérdést

²⁶ „... the fact that there are four and only four directions of fit, with two possible agents for achieving the world-to-word direction of fit, either speaker or hearer, provides us with a rationale for the view that there are five and only five illocutionary points.” (S&V: 95)

²⁷ „Nearly all of the words in English which name expressive illocutionary acts (e.g. apologize, congratulate, thank) name illocutions which are expressions of psychological states which have no direction of fit. In each case the psychological state contains a belief, and a desire; the belief has the mind-to-world direction of fit, and the desire has the world-to-mind direction of fit, but the point of the speech act is not to express that belief and desire but rather to express the state of sorrow, pleasure, gratitude, etc., which presupposes the truth of that belief and involves an expression of that desire.” (S&V: 94)

illeti, a felkiáltó mondatípus társítható kézenfekvően az expresszív illokúciós erőhöz, ahogy azt az 1. ábrán is láthatjuk.

Ezt a megfeleltetést azonban majd árnyalni fogjuk a következő pontokban, ahol a kommunikáció résztvevőinek a feladói és címzetti szerepektől való elkülönítése révén (amivel a szakaszt indítottuk) olyan új illesztési irányokat kapunk, amelyek a beszédaktusok végrehajtásának a sikeres és nem defektív módját (S&V: 22–23) pontosan definiálhatóvá teszik a *reALIS*-ontológiában (6) a perlokúciós hatásmechanizmus feltárásával egyetemben.

5.2. Van-e egyáltalán felkiáltó mondat?! – avagy az illokúciós logika paradoxona

Mint a minor mondatípusok *reALIS*-elemzése mutatja (2. táblázat), e tanulmány szerzői (is) úgy ítélik meg, hogy egyes mondatok intenzionális profiljában nincsen címzett. Ezzel együtt paradox helyzetnek látjuk azt, amit ismertettünk az 5.1. pontban, miszerint a mindent az illokúciós célra – vagyis a beszélői szándéokra – építő (3.1.) illokúciós logikai rendszerben az öt beszédaktustípus közül négynek a definíciójában csak a feladói szerepre történik utalás, a címzettire nem. Egyedül a direktív típus definíciójában van jelen a címzetti szerep. Így hát egyedül e típus esetében világos, hogy tulajdonképpen miért is szólal meg a beszélő (mással szeretne valamit elvégeztetni). A másik négy típus esetében mintha „pusztába kiáltott szó” lenne a lokúciós aktus. Miközben a bő száz illokúciós igét áttekintő fejezetből is (S&V: 9. fejezet) az derül ki, hogy csak elvétele akad olyan beszédaktustípus, amelynek a használata ne igényelne hallgatóságot.

Hogy miért így alakították ki az illokúciós logika rendszerét, arra a minor mondatípusokról szóló 2.4. pontban említett megfeleltetési hipotézis sugall egy lehetséges motivációt: ha a felkiáltó és óhajtó mondatípust a címzettnek szóló kijelentő, illetve felszólító mondatípus nem (feltétlenül) címzettnek szánt variánsának tekintjük (ami a nyelvtipológiától sem idegen gondolat, l. König–Siemund (2007: 316, 314)), akkor az illokúciós logika felfogásából azt a törekvést következtethetjük ki, hogy egységesen kívánják kezelni az egymás variánsának tekinthető mondatípusokat. Ebben a felfogásban a „közös nevező” valóban az, hogy a följöttes profilsémában nincsen címzetti szerep, hanem azt a séma egyes specifikált profilpéldányaiban kell definiálni. Az asszertív beszédaktustípus tehát együttesen tartozik a kijelentő és a felkiáltó mondatípushoz, mint ahogyan a direktív beszédaktustípus a felszólító és az óhajtó mondatípushoz. Rápillantva most az 1. ábrára, az előbbieken a felkiáltó mondatípust átsoroltuk az asszertív profilúakhoz; de egy újabb megfontolással arra juthatunk, hogy a szóban forgó négy kategória kapcsolata még szövevényesebb. Mind a (világról tudósító) asszertív, mind a (beszélői belső állapotról tudósító) expresszív beszédaktustípus kifejeződhet akár címzettnek szánt kijelentő mondatípussal, akár spontán kifakadásként, felkiáltó mondatípussal; majd az 3. táblázatban így ábrázoljuk a mondatípusok viszonyát az illokúciós logikai beszédaktustípusokhoz.

A felkiáltó mondatípust a sztenderdnek nevezhető nyelvtipológiai álláspont univerzálisnak tartja a világ nyelveiben, és a három fő mondatípus mögött a

legjelentősebb minor mondattípusnak.²⁸ Problémát jelent viszont, hogy az egyik altípusa esetében nem tudjuk jelenleg elvetni azt a hipotézist, hogy nem különíthető el formai jegyek alapján a kijelentőtől.²⁹ Az asszertív (17a) mondatot és az expresszív (17a'–a'") mondatokat egyaránt felfoghatjuk kijelentésként, amellyel egy hallgatót kíván tájékoztatni a beszélő, illetve felkiáltásként, úgy tekintve, hogy a beszélő a kimondás pillanatában jutott a propozíciós tartalom birtokába, ami érzelmileg felkavarta (ismét az olvasó figyelmébe ajánljuk a 28. lábjegyzetet).

- (17) A felkiáltó mondattípus
- a. [Egy üzenet láttán:] Elfogadták/Elutasították az előadásunkat!
 - a'. Megfájdult a fejem!
 - a". Sajnálom a tegnapi viselkedésemet!
 - b. Milyen bolond ez a Tivadar!
 - c. Úristen/Bassza_meg/??Jé, nem mentettem el a legfontosabb fájlt!
 - c'. Jé/??Úristen/'?Bassza_meg, az a felhő olyan, mint egy strucc!
 - d. $iB = +5$; $iB \downarrow \neq +5$; $iD = \Phi$ [„most tudtam meg!” (2. táblázat)]
 - d'. $uB \uparrow_{+5} \wedge [\dots]$ [profilelem-tudatosítás (Alberti et al. 2021: 6. fej.)]
 - d". $uB \uparrow_{\Phi} i \uparrow_{+5} uB \uparrow_{+5} \wedge [\dots]$ [gyanakvás (Alberti et al. 2021: 6. fej.)]

A (17a–a'") által szemléltetett típus létezése önmagában aligha lenne elegendő indok a felkiáltó mondattípus elkülönítése mellett; vannak azonban formai eszközökkel jól elkülöníthető felkiáltó-altípusok is. A (17b) altípusát például az jellemzi, hogy kérdőszó jelenik meg a mondatban, miközben a jelentés nem interrogatív: a (17b)-vel annyit közöl a beszélő, hogy Tivadar nagyon bolond.³⁰ Különféle diskurzusjelölők is jelezhetnek felkiáltó karaktert. Ahogy arra a 2. táblázat kommentálása során utaltunk, érdekes módon nemcsak olyan erős érzelmet jelezhet a diskurzusjelölő, mint a kétségbeesés (*Úristen, ...!*) vagy a düh (*Bassza meg, ...!*) – amit a (17d) sorban a $\Phi = -5$ (vagy $\Phi = -5'$) értékmegeadással írhatunk le –, hanem „bagatellizáló” diskurzusjelölő is van a magyarban, a *jé*. A 2. táblázatból ideidéztük a (17d) sorba a propozíciós tartalomhoz való érzelmi viszonyulás tárgyalt profilemén kívül a felkiáltóra (legalábbis egy meghatározó altípusára) jellemző „most tudtam meg”-effektus címkereprezentációját.

A (17d'–d'") sorokban a fent tárgyalt paradoxon egy újabb aspektusának tekinthető problémára adunk megoldási javaslatot, amit Königéknek a 28. lábjegyzetben olvasható megfogalmazásával vezethetünk fel: „a felkiáltás célja nem igazán (*not really*) az, hogy a hallgatót tájékoztassuk valamilyen helyzetről...” A kissé informális

²⁸ „Among the three major sentence types that can be distinguished across languages, in addition to the three major ones and their subtypes, exclamatives are the most prominent. ... But in contrast to assertions, the point of an exclamation is not really to inform the hearer(s) about some situation, but to express an affective response [(17d)] to what is taken to be a fact. More specifically, exclamations convey the speaker's surprise [(17d)] that some present situation is remarkable...” (König–Siemund 2007: 316)

²⁹ Varga (2016) magyarra kidolgozott kontúr alapú intonációs elméletében a (17a–a'") felkiáltó-altípusban nem tudunk más intonációs mintázatot rendelni az adott mondatokhoz, mint akkor, ha kijelentőnek fogjuk fel őket, még ha azt is diktálja az anyanyelvi intuíciónk, hogy „érzelemdúsabban” ejtjük a felkiáltó variánsokat (Varga, p.c.).

³⁰ Az amúgy indokolatlan mutató névmás megjelenése is (*ez a Tivadar*) a felkiáltó karakter jelzésének tekinthető.

megfogalmazás hátterében az a dilemma áll, hogy a felkiáltó mondat típus révén – és általában a minor mondat típusok révén – történik-e információátadás. Mint az őszinteségi feltételek tárgyalása során (3.2.) kiderülhetett, az illokúciós erő ilyen típusú (de tulajdonképpen bármilyen típusú) feltételbe kódolt összetevője információ gyanánt szolgálhat annak, aki történetesen meghallja a „pusztába kiáltott szót”, vagyis a lokúciós aktus eredményét. Ha a beszélő a (17a–c') mondatok valamelyikét pusztá érzelme kitörésből fakadóan mondja ki, a nélkül, hogy bárkinek is címezné, attól még az, aki történetesen meghallja, levonhat következtetéseket például arról, hogy a beszélő mit tud, mennyire friss az információja, milyen érzellemmel viseltetik a dolog iránt (17d).

A címkerekurzíós technika és a beszélő–feladó / hallgató–címezett differenciálás révén a REALIS precízen számot adhat a spontán információátadás módozatairól (Alberti et al., 2021: 6. fejezet). A lábjegyzetben felvázolunk a (17d'–d'') sorok kommentálására néhány alapesetet, amelynek révén a hallgató információszerezésre használhatja a spontán beszédaktusokat, vagy akár a beszélő is alkalmazhatja azokat ily módon.³¹ Mindezzel számot tudunk adni a minor mondat típusoknak az információátadásban való köztesnek érzett szerepéről. Egy elméleti jelentőségű megfigyelést is tehetünk, amelynek az 5.3. pontban vesszük majd hasznát. A spontán profilok működési mechanizmusát nem tárhatjuk fel az eredendő helyzetben, amikor „pusztába kiáltott szóként” nem találunk címzettre, csak abban a helyzetben ragadhatjuk meg a bennük rejlő potenciált, amit egy feltételezett hallgató címzettnek való hipotetikus megválasztásával szimulálhatunk.

³¹ A kiindulópont tehát az, hogy a beszélő spontán indítatásból lokúciós aktust hajt végre, olyan feladói szerepet választva, amelynek a profiljában nincsen meghatározva címzeti szerep.

1. Ha valaki hallja, és képes is értelmezni a hallottakat, akkor hallgatónak tekinthető, aki eldöntheti, hogy kreál-e magának címzeti szerepet. Ennek egyik opciója a (17d') sorban definiált profilelem-tudatosítás: a hallgató a hallott profil felismerése révén (persze nem tudatosan) annak bármely profilelemét tekintetbe veheti a beszélő gondolatvilágáról való értékes információ gyanánt. A (17a'') hallatán például egy hallgató levonhatja a következtetést, hogy a beszélő negatív érzellemmel viszonyul az előző napi viselkedéséhez.

2. A hallgató dönthet úgy is, hogy óvatosan viszonyul a hallottakhoz, hiszen a beszélő is tudatában lehet az 1. stratégiának, és lehet, hogy dezinformálni akarja a gyanútlan hallgatót. Aki ettől tartva gyanakvó hallgatóként kezd viselkedni. A (17d'') sorban az ezt magragadó címkeprefixumot adjuk meg: „úgy sejtem, hogy az a szándékom, hogy elhiggyem, hogy a feladói szereped részeként sugallt profilelem elméd tényleges tartalmával megegyezik”. Ismét a (17a'')-t választva szemléltetésre: a gyanakvó hallgató arra gondolhat, hogy a beszélő csak úgy tesz, mintha bánná az előző napi viselkedését.

3. Mivel a beszélő tudathatja, hogy egy hallgató címzeti szerepet definiálhat magának, tudatos információnyújtásra is megkísérelheti felhasználni az eredendő spontán beszédaktust. A (17a') álspontán kimondásától azt remélheti például, hogy valaki gyógyszerrel kínál neki, vagy felmenti valamilyen munkavégzés alól. Azzal, hogy nem közvetlenül jelöl ki valakit címzettnek, megóvja a hallgatóságát egy elvárás terhétől – ami udvarias lépés.

4. Ha a beszélő egy címzett nélküli profilt úgy alkalmaz, hogy közben például felveszi valakivel a szemkontaktust, akkor ezzel kéri, hogy a (17d'') stratégiával élve kreáljon egy címzeti szerepet. Ez kevésbé udvarias, mint a 3. stratégia, de udvariasabb, mint egy nyers felszólítás; ez azonban nyilván az adott közösség szokásain, elvárásain is múlik.

5.3. Kudarc vagy siker, csalással vagy tisztán

Az illokúciós logika beszédaktustípusai és a „formális nyelvészek” mondatfajtaik között azon keresztül tárjuk fel a kapcsolatot, hogy a beszédaktus *sikerességét* (⇒) és *defektusmentességét* (*successful and nondefective performance*; S&V: 21–23) vizsgáljuk, minden olyan mozzanatot figyelembe véve, ami a perlokúciós hatásmechanizmus (S&V: 11) mozzanatának tekinthető (3. táblázat).

Az információáramlás rendszerbe foglalását Szeteli–Dóla–Alberti (2019) azon rendszerére építjük, ami az evidencialitási tényezőket is számba veszi, részben Langacker (2017) kognitív szempontú evidencialitáselméletére építve. A *Misi szerint Ili otthon van* mondat információáramlási láncolatát így ábrázoljuk: 0→3→1→2. A számok láncolata úgy értendő, hogy a külvilágból (0) érkező információt, miszerint Ili otthon van, Misi (3) észlelte, a beszélő (1) Misitől tudja, és az adott megnyilatkozásként nyilvánvalóan továbbadja a hallgatónak (2). A számok azon a kézenfekvő módon jelölik a szereplőket, hogy a nyelvtani első, második és harmadik személyre utalnak, és akkor a külvilágbeli információ letéteményesének kijelölt orákulum számára a 'nulla' jelölés marad.

A (18) példabokorban kiemeltünk a 3. táblázatból három mondatfajta – kijelentő, felkiáltó, óhajtó – és az 5.2. pontban előadott érvelés szerint nekik megfeleltethető beszédaktustípust – asszertív, expresszív. Az illokúciós logikában a világ és a beszélő kapcsolatára figyelnek, és ebben a tekintetben az asszertív (18a) és az expresszív (18a') beszédaktustípus között tudnak különbséget kimutatni: az asszertív a világból származik az információ, az expresszívénél a beszélőből magából fakad, az ő pszichológiai állapotát ábrázolja. Ez a szembenállás a kijelentő–felkiáltó páros (18b,b') és az óhajtó (18b'') között áll fenn: az utóbbihoz kapcsolódik olyan információáramlás, ami egyértelműen a beszélőből indul; a kijelentő és a felkiáltó esetében a [013] forrás azt jelenti, hogy az információ kiindulópontja nem specifikus: a külvilág (0) éppúgy lehet, mint a beszélő maga (1), vagy egy evidenciaforrásként megjeleníthető 3. személy. Megfigyelhető azonban a mondatfajta körében egy másik szembenállás is: a címzettnek szóló major mondatfajta – a kijelentő (18b) – áll szemben a két minorral (18b',b''). A felkiáltó–kijelentő különbség ignorálása miatt (5.2.) az illokúciós logika nem ragadja meg ezt a különbséget.

(18) Információáramlás néhány alapesetben (a–b''), illetve defektivitási források (c–c'')

a. asszertív:	0	⇒	1	
a'. expresszív:			1	
b. kijelentő:	[013]	→	<u>1</u>	→ 1 ⇒ <u>2</u>
b'. felkiáltó:	[013]	→	<u>1</u>	→ 1 →
b''. óhajtó:			<u>1</u>	→ 1 →
c. kijelentő:	[013]	→ _{tévedés}	<u>1</u>	→ _{hazugság/blöff} 1 ⇒ _{félreértés} 2 → _{gyanakvás} <u>2</u>
c'. felkiáltó:	[013]	→ _{tévedés}	<u>1</u>	→ _{hazugság/blöff} 1 →
c''. óhajtó:			<u>1</u>	→ _{hazugság/blöff} 1 →

Az 5.1. pontban kifejtett Austin–Oishi-féle differenciálással az információáramlás még finomabb elemzésnek alávethető, ami a beszédaktusok sikerességén túli defektivitási forrásokat is feltárja (S&V: 21–23). Köszönhető mindez a globális

reALIS-ontológiának (6), ahol a beszélők elméjének óriási, élethossziglani DRS-eit (1, 2) igazságértékelő mintaillesztésben össze lehet vetni saját (kicsiny) feladói/címzetti DRS-eikkel (1, 2, 3), valamint a releváns külvilágbeli információt képviselő orákuluméval (0). Az illokúciós logikai illesztésiirány-vizsgálatot tehát megsokszorozva végezhetjük el. A nyilak közül a vastagabb típus az adott típusban kötelezőnek tekintett információátmeneti lépést jelöli.

A kijelentő mondatípussal megvalósított beszédaktus esetén a (18b) sorban megadott lánc alapján – mivel ebben a major mondatípusban címzettet feltételezünk (1. táblázat) – a sikeresség azon múlik, hogy a feladói profil részeként meghatározott címzetti profilt pontosan rekonstruálja-e a hallgató (1 \rightarrow 2); vagy *félreértés* történik, és más profilelemek hoz létre az elméjében. Alberti et al. (2021) ennek részleteit alaposan megtárgyalja, ezért ehelyütt a lánc további szakaszait vesszük górcső alá – ahol az információtorzulás defektivitásként értelmeződik az illokúciós logikában. Lényegében arról van szó, hogy a beszélőhöz (1) a külvilágból (vagy saját elméjéből vagy egy evidenciaforrástól) érkező információ hibátlanul eljut-e a hallgatói elmébe (2). Már ott torzulhat, hogy a beszélő tökéletlenül észlelheti ([013] \rightarrow 1), de az is megeshet, hogy a tökéletesen észlelt információ helyett annak egy variánsához társítja a feladói profilt (1 \rightarrow 1) – vagyis az illokúciós erőt –, vagy valójában nem is észlelt információt ad tovább. Az előbbi esetben *tévedés* történik, az utóbbi esetekben *hazudik*, illetve *blöfföl* a beszélő. A sikeresen lezajlott beszédaktust (1 \rightarrow 2) követően az utolsó akadály a, hogy a hosszú út végén az adott információ beépüljön a hallgatói elmébe (2) – egyszerűen megfogalmazva – a hallgatói *gyanakvás*. A hallgató éppen a tárgyalt dolgokra gyanakodhat: a tévedés és a hazugság/blöffölés előfordulására. Valójában persze többről van szó: a hallgatónak azon komplex információ alapján kell eldöntenie, hogy mit raktározzon el az elméjében az adott pozíció profiljaként, hogy egyrészt mit dekódolt a címzetti szerepében, másrészt milyen egyéb tudása van a dologról (az említett defektusokon kívül így érheti tetten a jelöletlen iróniát is).

Ha nincs címzett a tekintett profilban, akkor rövidebb információáramlási láncot kell szemügyre vennünk, i. (18b',b''). Egy felkiáltó mondat is alapulhat *tévedésen*. Megtörténhet például, hogy aki lelkesen felkiált (18b'), hogy megnyerte az ötös lottót (0 \rightarrow 1), az rosszul látta vagy hallotta a számokat. Hazudni vagy blöffölni elvileg nem lehetne címzett nélküli profilú mondatípussal, mint a felkiáltó vagy az óhajtó; a 32. lábjegyzetben leírtak alapján azonban mégis lehet. Egy gyilkos például szimulálhatja tette sötét helyszínén, hogy rajta és áldozatán kívül még valaki van ott (ilyeneket kiabálva: *Úristen, micsoda hosszú penge! Úgy félek! Bárcsak nálam is lenne fegyver!*). Olyan fültanúknak szánja ezt, akik reménye szerint hallgatóként kreálnak magukban címzetti szerepet; ezzel megvalósítva az 5.2. végén felvázolt szimulációs eljárást. Az eljárás révén arra juthatunk, hogy mind a felkiáltó, mind az óhajtó mondatípusban egy kijelentő mondat potenciálja rejlik (18b), amivel megtevéseztheti a gyanútlan hallgatót, tehát igenis hazudhat vagy blöffölhet; de ha a hallgató észnél van, akkor kellő gyanakvással is állhat az álszöveg információhoz, ugyanúgy, ahogyan azt a kijelentő típus tárgyalása során néztük.

	0-1	1-2	2-0	információáramlás	S&V típusai
kijelentő _{+felkiáltó*}	→	⇒		[013] → <u>1</u> → <u>1</u> ⇒ <u>2</u> → <u>2</u>	ass _{0⇒1} , exp _∅ ,
felkiáltó	→	(→)		[013] → <u>1</u> → <u>1</u>	com _{1⇒0} , dec _{1⇐⇒0}
óhajtó		(→)	(→)	<u>1</u> → <u>1</u>	exp _∅
vajon-kérdő _(-felsz.)		(←)	(←)	<u>1</u> → <u>1</u>	
felszólító _{+óhajtó*}		⇒	⇒	[∅3] → <u>1</u> → <u>1</u> ⇒ <u>2</u> → <u>2</u> ⇒ [03]	dir _{2⇒0}
kérdő _{+vajon-kérdő*}		⇐	⇐	<u>1</u> → <u>1</u> ⇒ <u>2</u> → <u>2</u> →... [023] → <u>2</u> → <u>2</u> ⇒ <u>1</u> → <u>1</u>	
kérdő-felszólító	⇐	⇐		<u>1</u> → <u>1</u> ⇒ <u>2</u> → <u>2</u> →... [∅3] → <u>2</u> → <u>2</u> ⇒ <u>1</u> → <u>1</u> ⇒ [03']	

3. táblázat

Információáramlás a mondat típusok és beszédakt típusok esetében

Maradva az óhajtó típusnál, abból nemcsak információt nyerhet a hallgató – címzetté átdefiniálva magát – a beszélő pszichológiai állapotára vonatkozóan (NB: ezt bármely mondat típus esetében megteheti bármely profilelemre vonatkozóan). A nyelvtipológusok a felszólító rokonságában tárgyalják (König-Siemund 2007: 314), mi is annak feleltettük meg a 2.4. pontban, és a 3. táblázatban is erre utalunk az óhajtó*-nak a felszólítóhoz való társításával. A csillag a profilnak a címzettel való kanonikus kiterjesztésére utal az alkalmazott szimulációs eljárásban.

A felszólítóhoz társítható információáramlás, ahogy a 3. táblázatban utalunk rá egy ∅ szimbólummal, a beszélő (magának vagy másnak tulajdonított) vágyából indul ki (1→1), vagy esetleg egy 3. személyéből (pl. *Ede szerint mihamarább kerjetez egybe!*, I. Szeteli-Dóla-Alberti (2019)), amit *félreérthet* a beszélő. A feladói szerep megválasztása során sincsen könnyű dolga, mert az udvariasság minden társadalomban bonyolult elvárásrendszerrel társít a direktív beszédakt típusokhoz. Az Andor-riportban például megjegyzi Searle (Andor 2011: 11), hogy az angolban az imperatívuszot már alig használják beszélői érdekvényesítést szolgáló utasításra, elkerülendő a hatalom fitogtatásának látszatát. Az aktus *sikere* azon múlik, hogy a feladó szerepet jól ismerje fel a hallgató, és jól „számítsa ki” abból a címzetti szerepét, ne legyen semmilyen *félreértés* ebben. A beszélői elvárást nem feltétlenül hajlandó a hallgató a magáévá tenni (2→2), *mérlegelheti*, hogy mit vállaljon el. Végül a teljes információáramlás áttekintéséhez hozzátartozik, hogy a hallgatónak sikerül-e *hibátlanul* végrehajtani az adott pozíciók tartalom megvalósítását (2→0) – az illokúciós logikában ezen illesztés alapján definiálják a direktív típust (dir_{2⇒0}) –, esetleg tovább tudja-e adni a teendőt egy 3 személynek, vagy kudarcot vall.³²

³² Ezen a ponton illeszthetjük be a NEALIS rendszerébe az *indirekt* beszédaktust; amiről az illokúciós logika ismertetése során csupán említés tétetik (S&V:10), a formalizált logikai rendszerben nem definiálják. A láncolatba egyfajta defektivitást előidézve illesztheti be a beszélő a „direkt” feladói szerep helyett az indirektet (1→1→...), arra apellálva, hogy a hallgató majd elvégzi az invertálás műveletét (...→2→2) – ami ismét egy defektív lépés, de a két defektív lépés éppen semlegesítheti egymást. Eme kooperatív játék megragadásához elengedhetetlen egy olyan típusú elmereprezentáló globális ontológia, amelyet a (6) pontban megadtunk. A két érdekelt elme gráfszerűen felépülő hálózatában (Alberti-Kleiber 2023) a direkt és az indirekt beszédaktushoz kapcsolódó, nem feltétlenül megegyező pozíciók tartalmaknak (egy definiált értelemben) „elérhető távolságban” kell lenniük egymástól, hogy a

A kérdő profilhoz kapcsolódó információáramlást az alapján a kompozicionális kapcsolat alapján tudjuk meghatározni, hogy a kérdés nem más, mint felszólítás kijelentés megtételére (4.3.). Ez alapján a 3. táblázatban a megfelelő mezőben két láncolatot látunk. A beszélő kezdeményezi az információáramlást ($1 \rightarrow 1$), elindítva egy felszólításra jellemző láncolatot, amelyhez ebből adódóan ugyanazok a buktatók járulhatnak, mint egy felszólítás esetében. A hibátlan sikeresség az, ha a hallgató pontosan megérti, hogy mi érdekli a beszélőt ($1 \rightarrow \dots \rightarrow 2$). A kijelentő láncolat az evidenciaforrástól indul ([023] $\rightarrow 2$), és tévedések, blöffök, hazugságok, félreértések akadályozhatják az információ ideális célba érését.

Egy kérdésre (pl. *Leoltsam a lámpát a hallban?*) felszólítás is lehet az elvárt válasz (*Oltsd le, kérlek!*), ami a második információáramlási láncolatot felszólító karakterűvé módosítja; ezért önálló mondatípusnak vettük fel a táblázatban a kérdő–felszólítót.

Végül a 2.4. pontban tárgyalt – címzett nélküli profilú – *vajon*-kérdő mondatípusról kell még említést tennünk. Eredendő formájában (így címzett nélkül) csökevényes az őt karakterizáló információáramlási láncolat, ami megkülönböztethetetlen az óhajtóétól, ahogyan azt a 3. táblázatban mutatjuk. Címzettsszimulálással tárható fel a karaktere; így a kérdő mondatípussal azonosul. Még a kérdő–felszólító típusnak is van minor megfelelője. *Vajon oltsam le a lámpát? Ezt kérné tőlem a házigazda, ha itt lenne?* – így hezitálhat egy beszélő; aki a szimuláció valóra válaszára kaphat is választ a hallgatóságából, például így: *Oltsd le! [A múltkor hasonló helyzetben pont ezt kérte tőlem.] / [Spóroljunk!]*

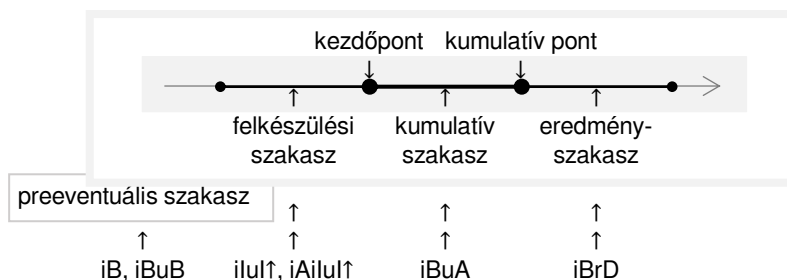
6. Eseményszerkezet

A kommisszív és a deklaratív beszédaktustípus 5.1.-ben említett *mismatch*-problémájának (G_{comm} , G_{decl}) a megoldásával vagyunk még adósak. (1. ábra; Gärtner (2012: 245–246)). A mondatípusok és a beszédaktustípusok közötti megfeleltetés szempontjából nem indokolható, hogy mindkét beszédaktustípus kijelentő mondat formájában szokott testet ölteni (3. táblázat); nincs tehát külön mondatípusuk, a kommisszív pedig az illokúciós logika rendszerében a direktív „közelében” kellene legyen afféle „önfelszólítás” gyanánt, aminek a felszólító mondatípus a megfelelője (S&V: 95). A megoldás kulcsa az utolsó eleme a tanulmány több lépésben szemléltetett alaptézisének (1):

(19) $\Re\text{ALIS} = I + \text{BDA}_{\text{S\&V}} + \text{címkerekurzió} + \text{differenciálás} + \text{eseményszerkezet}$

Ideidézünk Alberti et al. (2021: 132) releváns ábráját, majd egy példabokorban szemléltetjük az érintett beszédaktustípusokat:

felvázolt kódolást ($1 \rightarrow 1$) a beszélő, a dekódolást pedig ($2 \rightarrow 2$) a hallgató végre tudja hajtani. Ha egy beszélőközösségben ugyanazok a tartalmak gyakran kerülnek ilyen típusú alkalmazásra, indokolt a szóban forgó láncolat konvencionalizálódását feltételezni – amit követően a korábban egymást semlegesítő defektivitáspárnak tekintett lépéseket már nem is kell annak tekinteni, hanem egy profil konvencionális kifejezését láthatjuk benne.

2. ábra

A teljes eseményszerkezet egy modellje (Kamp–Genabith–Reyle 2011; Farkas–Ohnmacht 2012; Szeteli et al. 2022; 2023), illetve az eseményszerkezet és az intenzionális profil alapvető kapcsolata³³

- (20) A kommisszív és a deklaratív beszédaktustípus, ami – az asszertívval megegyező módon – kijelentő mondatfípussal fejezendő ki a világ nyelveiben
- (Ígérem, hogy) még márciusban megírom a cikket. [kommisszív]
 - Elnapolom az ülést. [deklaratív]
 - Most kedd van. És látod, Lara megírta a cikket. [asszertív]
 - Lara éppen [írja a cikket] / megy haza. [asszertív]
 - Lara megírja / [meg fogja írni] a cikket. [asszertív]

Az asszertív 'állítástevő' beszédaktus referenciaideje egy propozíciós tartalom által megjelenített eseményszerkezet mindhárom szakaszába eshet: az eredmény-szakaszba is (20c), a kumulatívba is (20c'), a felkészülési is (20c''). Ennek fényében a kommisszív 'elköteleződő' típusba tartozó mondat – elsődlegesen – nem „önfelszólítás”, hanem asszertív karakterű, azaz kijelentést tevő mondat, ami történetesen egy eseménynek a felkészülési szakaszára utal. Pontosabban arra, hogy a mondat Ágense, az ígérteendő, elszánta magát az adott cselekvésre. Az 5.3. pontban bemutatott információáramlási láncolatokhoz hasonlóan a megjelenített háromsztatú eseményszerkezet teljes spektrumát igazságértékelésnek kell alávetni; és egyfajta defektivitást jelent, ha nem valósult meg az eredményállapot a maga kanonikus módján. Ha a (20c'–c'') példákban említett cikk soha nem készül el, vagy Lara soha nem ér haza, mert otthonától másfél kilométerre elragadja egy csapat földönkívüli, attól még nem tekintendő egyik mondat sem a beszélő hamis/hazug állításának; mindamelllett a legtisztább, minden defektivitástól mentes helyzet az, ha a valóság úgy alakul, hogy Lara sikeresen megírja a cikket, illetve

³³ A háromsztatú eseményszerkezethez kapcsolódó profilelemek a fő mondatfípussok intenzióanalízis profiljait bemutató 1. táblázat kiegészítését (is) ellátják. A különböző attitűdök ugyanis tipikusan eltérő eseményszerkezeti szakaszokhoz kötődnek. A szándék például a felkészülési szakaszhoz tartozik – a beszélő annyit érhet el direktív beszédaktusával, hogy a hallgató megérlelje magában a szándékot a propozíciós tartalom megvalósítására. A vágy viszont alapvetően az eredményszakaszra irányul. *Írj erről egy cikket!* – mondja valaki; a szándéka nyilván arra irányul (közvetlenül), hogy a hallgató komoly elhatározással nekiüljön a munkának, a vágya viszont az, hogy a hallgató (és a világ) egy kiváló cikkel gazdagabb legyen.

hazaér. Ha kiderül, hogy nem így történik, azt preferált később szóvá tenni, hiszen a hallgató a sikeres cikkírást/hazaérést kell hogy alapnak tekintse. Amiből a kommisszív beszédaktus esetére vonatkozóan az következik, hogy az adott tekintetben minden defektivitástól mentes folyása a világnak az, ha a megígért esemény sikeresen eljut az eredményszakaszba. Vagyis a (20a) esetében a beszélő megírja a cikket. Ebben benne foglaltatik, hogy áthalad a kumulatív szakaszon, amit valóban tekinthetünk egyfajta önfelszólítás végrehajtásának. A kommisszív beszédaktustípus tehát valójában asszertív – nem egyenrangú típus, csupán altípus –, de történetesen olyan, amelynek defektivitásmentessége éppúgy sikeres cselekvést követel meg, mint a direktív típusban.

A deklaratív beszédaktustípusról is azt állítjuk, hogy nem egyenrangú alternatívája az asszertív típusnak, hanem altípusa annak. Az eseményszerkezet szempontjából az a különlegessége, hogy az adott mondat kimondása jelenti a kumulatív szakaszt, és kimondásával elő is áll az eredményszakasz. Az elnapolás eseményének például (20a) a kumulatív szakasza maga a megnyilatkozásaktus, ahogy a szavakat néhány tizedmásodperc alatt végigmondja a beszélő. Az információáramlási láncolat szempontjából pedig az a direktív altípus specifikuma, hogy az [1→1] átmenet során (3. táblázat) ki van zárva az egyébként defektivitással fenyegető blöffölés és hazugság esete.³⁴

Summa summarum, a mondatípusok rendszeréhez nem illeszkedő deklaratív és kommisszív beszédaktustípusok azért nem mutatnak más viselkedési mintázatot a szóban forgó megfeleltetés szempontjából, mint az asszertív típus, mert valójában annak az altípusai.

7. Összegzés

A tanulmány gondolatmenete két folyamatosan összefonódó szálon fut. Az egyik szál a beszédaktustípusok természetének (3. szakasz), illetőleg a mondatípusokhoz fűződő kapcsolatának (5.1. pont) az áttekintéséből indul ki. Az előbbi területen az illokúciós logika (S&V) funkcionalistának/pszichológistának nevezhető szempontrendszerét helyeztük figyelmünk középpontjába (3. szakasz). Az utóbbi területet (2.1.), ahol nyelvtipológiai (5.2.) és logikai–szemantikai szempontok mentén alakult ki a mondatípezálási és pragmatikai kategóriák rendszere, azzal jellemezhetjük, hogy a nyelvi forma szolgál a rendszerépítés kiindulópontjául (2.3–2.4.). A másik szálon újabb (Alberti et al. 2019b; 2021), az adott célnak alávetett bemutatását végezzük el a formális irányzatban gyökerező, *reALIS* nevű pragmaszemantikai megközelítésünknek (2.2–2.4.). A két szál ott fut össze, hogy azt állítjuk: a *reALIS*

³⁴ Amúgy lehetséges a szóban forgó átmenet során defektivitást előidézni: jogosulatlan deklarációval. Mind a tévedésnek, mind a blöffölésnek/hazugságnak megvan a megfelelője a deklaratív altípusban. A (20) példán bemutatva: a tévedés megfelelője az az eset, ha valaki szentül meg van róla győződve, hogy joga van elnapolni az ülést mondjuk annak összehívójaként, miközben a releváns alapszabályzat az elnapolást csak a társaság háromtagú elnökségének együttes támogatása esetén teszi lehetővé. A hazugság megfelelője: ha az ülés összehívója ismeri az imént említett szabályt, de úgy tesz, mintha nem ismerné. A blöffölés megfelelője pedig az lehet, ha az ülés összehívója úgy napolja el az ülést, hogy nem tudja, pontosan mit ír elő az alapszabályzat, de úgy tesz, mintha biztosan tudná, hogy az ülés összehívójaként joga van az elnapoláshoz.

– élethossziglani elmerepresentációvá kiteljesedő dinamikus megközelítéséből és globális ontológiájából (6) adódóan – kézenfekvően kínálja a pszichologista/funkcionalista megközelítés eredményeinek maradéktalan integrálását, miközben számot ad a funkcionalista beszédaktustípusok és a formalista mondattípusok kapcsolatrendszeréről (5.2., 5.3., 6.). Aprólékosan kimutatjuk, hogy $S\&V$ illokúciós aktusainak komponensei (amelyekre alább az $I+BDA_{S\&V}$ rövidítéssel utalunk) újraértelmezhetőek a logikai–szemantikai irányzat diskurzuszerepresentációs szintjeinek attitűdjelölőiként (3. szakasz). Ha pedig ehhez hozzáteszünk három olyan innovatív elemet, amelyek $S\&V$ illokúciós logikájának formális rendszerében nem kapnak szerepet, akkor éppen eljutunk a \Re ALIS elméletéhez:

(21) \Re ALIS = $I+BDA_{S\&V}$ + címkerekurzió + differenciálás + eseményszerkezet

A képlet azt fogalmazza meg, hogy a \Re ALIS nem szembenáll a klasszikus austini–searle-i pragmatikai világgal, hanem integrálja azt a formális irányzatba, és továbbfejleszti a funkcionalista rendszerben is jól megragadható pontokon. Az innovatív elemeket a 4–6. szakaszban ismertetjük, sorban.

A 4. szakaszban a mellett érvelünk, hogy a beszédaktustípusok halmazának definiálása során az illokúciós logikában is alkalmazott rekurziós technika (4.1.) az egyes attitűdök definiálása során is alkalmazandó: a tudatelméleti kutatások kiindulópontját jelentő mentalizáció (Wimmer–Perner 1983) megragadásához rekurzívan definiálható komplex attitűdcímkek szükségesek (4.2.).

Az 5. szakaszban felvázolunk egy olyan felfogást, ahol világos terminológiával elkülönítik a beszélő és a hallgató – mint cselekvő ágensek – párosát a feladó és a címzett – mint nyelvi konvenciókban rögzült szereplőtípusok – párosától (Oishi 2014, 2016). A \Re ALIS megközelítésében ez a differenciálás szignifikánsan túllép a pusztán terminológiai tisztázáson, és az illokúciós logika központi jelentőségű illesztési kérdéskörébe (5.1.) integrálódik, az illesztésen keresztül pedig összekapcsolódik a Montague-féle formális szemantikai világ modell alapú mintaillesztő-igazságértékelő alapmechanizmusával. Rámutatunk, hogy a megfeleltetés egyik sarkalatos pontja a felkiáltó mondat státuszának a tisztázása (5.2.). Ezt követően elhárul az utolsó akadály is az elől, hogy az illokúciós logika beszédaktustípusai és a „formális nyelvészek” mondattípusai között feltárjuk a kapcsolatot – azon keresztül, hogy a beszédaktus sikerességét és defektivitásmentességét aprólékosan kiértékeljük, minden olyan mozzanatot figyelembe véve, ami a perlokúciós hatásmechanizmus ($S\&V$: 11) mozzanatának tekinthető (5.3.); az ezt bemutató 3. táblázatot tekintjük a tanulmány csúcspontjának.

A 6. szakaszban felvázoljuk azt a megközelítést, amelyben háromszatú eseményszerkezetet rendelünk az igei jelentésekhez, ahol a szokásosan feltételezett kumulatív szakasz és eredményszakasz mellett (Kamp–Genabith–Reyle 2011) egy felkészülési szakaszt is tekintetbe vesznek (Farkas–Ohnmacht 2012). Erre alapozva igazoljuk, hogy a mondattípusok rendszeréhez nem illeszkedő deklaratív és kommisszív (ígérő/elköteleződő) beszédaktustípusok (Gärtner 2012: 245–246) azért nem mutatnak más viselkedési mintázatot a szóban forgó megfeleltetés szempontjából, mint az asszertív (állítástevő) típus (ugyanúgy kijelentő mondat-típussal fejezendők ki), mert valójában annak az altípusai.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönjük a tanulmány két korábbi változata bírálóinak az észrevételeit, külön kiemelve azt a javaslatot, hogy a *reALIS*-t a S&V-féle illokúciós logikával (Searle–Vanderveken 1985) vessük össze. Szeretnénk továbbá ezúton deklarálni a *reALIS* Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport nevében, hogy az e tanulmányból és két másik JENY-es tanulmányunkból (Alberti et al. 2019b; 2021) álló triádöt – hozzávéve még Szeteli–Gocsál–Alberti (2019) szintén *reALIS* bázisú JENY-es tanulmányát – úgy tekintjük, hogy együttesen egy olyan *reALIS*-könyvet alkotnak, ami a magyarországi jelentéstani és nyelvhasználati kutatások legjelentősebb, legkiválóbb, legelhivatottabb fórumán jelenhetett meg – amiért hatalmas köszönettel tartozunk a jelenlegi szerkesztőknek és Maleczki Mártának.

Hivatkozások

- Aijmer, Karin – Ad Foolen – Anne-Marie Simon-Vandenberg 2006. Pragmatic markers in translation: a methodological proposal. In Kerstin Fischer (szerk.) *Approaches to Discourse Particles*. (Studies in Pragmatics 1) Brill. 101–114. [doi:10.1163/9780080461588_007](https://doi.org/10.1163/9780080461588_007).
- Alberti, Gábor 2000. Lifelong discourse representation structures. *Gothenburg Papers in Computational Linguistics* 00–5:13–20.
- Alberti Gábor 2011. *reALIS. Interpretálók a világban, világok az interpretálóban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Alberti, Gábor – Kata Balogh – Judit Kleiber 2002. GeLexi Project: Prolog implementation of a totally lexicalist grammar. In Dick de Jongh – Henk Zeevat – Marie Niilsenova (szerk.) *Proceedings of the 3rd and 4th Tbilisi Symposium on Language, Logic and Computation*. Amsterdam – Tbilisi: ILLC – University of Tbilisi. <https://tinyurl.com/JENY-Alberti-et-al-2002>.
- Alberti, Gábor – Katalin Balogh – Judit Kleiber – Anita Visket 2003. Total lexicalism and GASGrammars: A direct way to semantics. In Alexander Gelbukh (szerk.) *Computational Linguistics and Intelligent Text Processing. CILING 2003*. (Lecture Notes in Computer Science 2588) Berlin, Heidelberg: Springer. 36–47. [doi:10.1007/3-540-36456-0_4](https://doi.org/10.1007/3-540-36456-0_4).
- Alberti, Gábor – Mónika Dóla – Eszter Kárpáti – Judit Kleiber – Anna Szeteli – Anita Visket 2019a. Towards a cognitively viable linguistic representation. *Argumentum* 15:62–80.
- Alberti Gábor – Dóla Mónika – Kárpáti Eszter – Kleiber Judit – Szeteli Anna – Visket Anita 2019b. Kérdésszerű világaink. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/2:11–35. [doi:10.14232/JENY.2019.2.3](https://doi.org/10.14232/JENY.2019.2.3).
- Alberti Gábor – Dóla Mónika – Kárpáti Eszter – Kleiber Judit – Visket Anita – Szeteli Anna 2021. Lehetséges lehetséges világaink. *Jelentés és Nyelvhasználat* 8/1:105–145. [doi:10.14232/JENY.2021.1.6](https://doi.org/10.14232/JENY.2021.1.6).
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2004. The GeLexi MT project. *Proceedings of the 9th EAMT Workshop: Broadening horizons of machine translation and its applications*. Malta: European Association for Machine Translation. 1–10.

- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2010. Grammar of $\mathfrak{Re}ALIS$ and the implementation of its dynamic interpretation. *Informatica* 34/1:103–110.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2012. Where are possible worlds? (Arguments for $\mathfrak{Re}ALIS$). *Acta Linguistica Hungarica* 59/1–2:3–26.
[doi:10.1556/ALing.59.2012.1-2.1](https://doi.org/10.1556/ALing.59.2012.1-2.1).
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2014. $\mathfrak{Re}ALIS$. Discourse representation with a radically new ontology. In Ludmila Veselovská – Markéta Janebová (szerk.) *Complex Visibles Out There. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: Language Use and Linguistic Structure*. (Olomouc Modern Language Monographs 4) Olomouc: Palacký University. 513–528.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2023. Lifelong (mind) representationalism in dynamic semantics. (Megjelenés alatt) *Acta Linguistica Academica*.
- Alberti Gábor – Kleiber Judit – Kárpáti Eszter 2017. Reális ($\mathfrak{Re}ALIS$) kép a másik elméjéről. In Márton Miklós – Molnár Gábor – Tózsér János (szerk.) *Más elmék*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 237–268.
- Andor, József 2011. Reflections on Speech Act Theory: An interview with John R. Searle. *International Review of Pragmatics* 3/1:113–134.
[doi:10.1163/187731011X563755](https://doi.org/10.1163/187731011X563755).
- Asher, Nicholas – Alex Lascarides 2003. *Logics of Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Austin, John Langshaw 1975 [1962]. *How to Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Condoravdi, Cleo – Sven Lauer 2012. Imperatives: Meaning and illocutionary force. In Christopher Piñón (szerk.) *Empirical Issues in Syntax and Semantics 9*. Paris: CSSP. 37–58.
- Dowty, David R. – Robert E. Wall – Stanley Peters 1981. *Introduction to Montague Semantics*. (Studies in Linguistics and Philosophy 11) Dordrecht: Reidel.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. (Cambridge Syntax Guides) Cambridge: Cambridge University Press. [doi:10.1017/CBO9780511755088](https://doi.org/10.1017/CBO9780511755088).
- Farkas, Judit – Magdolna Ohnmacht 2012. Aspect and eventuality structure in a representational dynamic semantics. In Gábor Alberti – Judit Farkas – Judit Kleiber (szerk.) *Vonzásban és változásban*. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája. 353–379.
- Farkas, Donka F. – Floris Roelofsen 2017. Division of labor in the interpretation of declaratives and interrogatives. *Journal of Semantics* 34/2:237–289.
[doi:10.1093/jos/ffw012](https://doi.org/10.1093/jos/ffw012).
- Gärtner, Hans-Martin 2012. Does Searle's challenge affect chances for approximating assertion and quotative modal wollen? In Andrea C. Schalley (szerk.) *Practical Theories and Empirical Practice: A linguistic perspective*. (Human Cognitive Processing) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 245–256. [doi:10.1075/hcp.40.09gar](https://doi.org/10.1075/hcp.40.09gar).
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof – Frank Veltman 1996. Coreference and modality. In Shalom Lappin (szerk.) *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Oxford: Blackwell. 179–213.

- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 639–682.
- Gyuris Beáta 2013. Megjegyzések a pragmatika tárgyáról és hasznáról. *Magyar Nyelv* 109/2:162–170.
- Halm, Tamás 2019. The semantics of weak imperatives revisited: Evidence from free-choice item licensing. *Acta Linguistica Academica* 66/4:445–489. doi:10.1556/2062.2019.66.4.1.
- Kamp, Hans – Ágnes Bende-Farkas 2019. Epistemic specificity from a communication-theoretic perspective. *Journal of Semantics* 36/1:1–51. doi:10.1093/jos/ffy005.
- Kamp, Hans – Josef van Genabith – Uwe Reyle 2011. Discourse Representation Theory. In Dov M. Gabbay – Franz Guenther (szerk.) *Handbook of Philosophical Logic*. Vol. 15. Berlin: Springer. 125–394. doi:10.1007/978-94-007-0485-5_3.
- Kamp, Hans – Uwe Reyle 1993. *From Discourse to Logic. Introduction to Modeltheoretic Semantics of Natural Language, Formal Logic and Discourse Representation Theory*. (Studies in Linguistics and Philosophy 42) Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. doi:10.1007/978-94-017-1616-1.
- Karttunen, Lauri 1976. Discourse referents. In James D. McCawley (szerk.) *Notes from the Linguistic Underground*. (Syntax and Semantics 7) New York: Academic Press. 363–385. doi:10.1163/9789004368859_021.
- Kas Bence 2005. Az óhajító mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények* 102:136–174.
- Kleiber, Judit 2018. Similar intentions with different underlying wishes: Intensional profiles of imperatives in Hungarian. *Jezikoslovlje* 19/3:365–391.
- König, Ekkehard – Peter Siemund 2007. Speech act distinctions in grammar. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. 276–324. doi:10.1017/CBO9780511619427.005.
- Landman, Fred 1986. *Towards a Theory of Information: The Status of Partial Objects in Semantics*. Dordrecht: De Gruyter. doi:10.1515/9783111715773.
- Langacker, Ronald W. 2017. Evidentiality in Cognitive Grammar. In Juana I. Marín Arrese – Gerda Haßler – Marta Carretero (szerk.) *Evidentiality Revisited: Cognitive Grammar, Functional and Discourse-Pragmatic Perspectives*. (Pragmatics & Beyond New Series 271) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 13–55. doi:10.1075/pbns.271.02lan.
- Lauer, Sven 2013. *Towards a Dynamic Pragmatics*. PhD disszertáció. Stanford: Stanford University.
- Leiss, Judit 2014. Modes of modality in an Un-Cartesian framework. In Sibilla Cantarini – Werner Abraham – Elisabeth Leiss (szerk.) *Certainty-uncertainty – and the Attitudinal Space in Between*. (Studies in Language Companion Series 165) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 47–62. doi:10.1075/slcs.165.03lei.
- Maier, Emar 2010. Presupposing acquaintance: A unified semantics for *de dicto*, *de re* and *de se* belief reports. *Linguistics and Philosophy* 32/5:429–474. doi:10.1007/s10988-010-9065-2.

- Maier, Emar 2016. Attitudes and mental files in Discourse Representation Theory. *Review of Philosophy and Psychology* 7/2:473–490. doi:10.1007/s13164-015-0296-6.
- Montague, Richard 1973. The proper treatment of quantification in ordinary English. In Jaakko Hintikka – Edith Moravcsik – Patrick Suppes (szerk.) *Approaches to Natural Language: Proceedings of the 1970 Stanford Workshop on Grammar and Semantics*. (Synthese Library 49) Dordrecht: Springer Netherlands. 221–242. doi:10.1007/978-94-010-2506-5_10.
- Montague, Richard 1974 [1970]. English as a formal language. In Richmond H. Thomason (szerk.) *Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague*. New Haven, London: Yale University Press. 188–221.
- Oishi, Etsuko 2014. Discursive functions of evidentials and epistemic modals. In Sibilla Cantarini – Werner Abraham – Elisabeth Leiss (szerk.) *Certainty-uncertainty – and the Attitudinal Space in Between*. (Studies in Language Companion Series 165) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 239–262. doi:10.1075/slcs.165.14ois.
- Oishi, Etsuko 2016. Austin’s speech acts and Mey’s pragmemes. In Keith Allan – Alessandro Capone – Istvan Kecskes (szerk.) *Pragmemes and Theories of Language Use*. (Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychology) Berlin: Springer. 335–350. doi:10.1007/978-3-319-43491-9_18.
- Partee, Barbara H. 1996. The development of formal semantics in linguistic theory. In Shalom Lappin (szerk.) *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Oxford: Blackwell. 11–38.
- Rácz Endre – Takács Etel 1987. *Kis magyar nyelvtan*. Budapest: Gondolat.
- Sadock, Jerrold – Arnold Zwicky 1985. Speech act distinctions in syntax. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description*. Cambridge: Cambridge University Press. 155–196.
- Schirm Anita 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. <https://tinyurl.com/jeny-schirm-2011>.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139173438.
- Searle, John R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5/1:1–23.
- [S&V] Searle, John R. – Daniel Vanderveken 1985. *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szeteli Anna 2021. Az inferencialitás és a közvetlen tapasztalat – Beszélői „visszaélések” a szerintem kifejezés tükrében. Előadás. XXXV. OTDK. Miskolc.
- Szeteli, Anna – Gábor Alberti – Judit Kleiber – Mónika Dóla 2018. The world is built with our words to each other. Basic and fine-tuned intensional profiles in Hungarian. In Veronika Vincze (szerk.) *XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. MSZNY 2018*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Intézet. 78–88.

- Szeteli, Anna – Mónika Dóla – Gábor Alberti 2019. Pragmasemantic analysis of the Hungarian inferential-evidential expression *szerint*. *Studies in Polish Linguistics* Special Issue 1:207–225. [doi:10.4467/23005920SPL.19.013.10993](https://doi.org/10.4467/23005920SPL.19.013.10993).
- Szeteli Anna – Gocsál Ákos – Alberti Gábor 2019. Szemafor hát! *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1:33–63. [doi:10.14232/jeny.2019.1.2](https://doi.org/10.14232/jeny.2019.1.2).
- Szeteli, Anna – Eszter Kárpáti 2021. Parancsolsz? *Mondattípus, illokúciós aktus, perlokúciós hatás*. Kézirat. PTE Nyelvtudományi Tanszék.
- Szeteli, Ádám – Attila Friedszám – Anna Szeteli – Laura Kárpáti – Judit Hagymási – Judit Kleiber – Gábor Alberti 2022. A kétrétegű dinamikus pragmatika implementációja. In Gábor Berend – Gábor Gosztolya – Veronika Vincze (szerk.) *XVIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. MSZNY 2022*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Intézet. 449–462.
- Szeteli, Ádám – Attila Friedszám – Anna Szeteli – Laura Kárpáti – Judit Hagymási – Judit Kleiber – Gábor Alberti 2023. Implementation of two-layered dynamic pragmatics. In Kohei Arai (szerk.) *Intelligent Systems and Applications*. (Lecture Notes in Networks and Systems 544) Cham: Springer International Publishing. 572–589. [doi:10.1007/978-3-031-16075-2_42](https://doi.org/10.1007/978-3-031-16075-2_42).
- Tulving, Endel 2005. Episodic memory and autonoesis: Uniquely human? In Herbert S. Terrace – Janet Metcalfe (szerk.) *The Missing Link in Cognition: Origins of Self-reflective Consciousness*. Oxford: Oxford University Press. 3–56. [doi:10.1093/acprof:oso/9780195161564.003.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195161564.003.0001).
- Varga, László 2016. The intonation of topic and comment in the Hungarian declarative sentence. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 5/2:46–77.
- Wimmer, Heinz – Josef Perner 1983. Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition* 13/1:103–128. [doi:10.1016/0010-0277\(83\)90004-5](https://doi.org/10.1016/0010-0277(83)90004-5).
- Zaefferer, Dietmar 2001. Deconstructing a classical classification: A typological look at Searle's concept of illocution type. *Revue Internationale de Philosophie* 55/216 (2):209–225.

A szerzőkről

Alberti Gábor (DSc) egyetemi tanár a Pécsi Tudományegyetemen, ahol a Nyelvtudományi Tanszéket és a »eALIS Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoportot vezet, amelynek valamennyi szerzőtárs a tagja. *Kárpáti Eszter* (dr. habil.) és *Kleiber Judit* (dr. habil.) egyetemi docensek ugyanezen a tanszéken. Alberti és Kleiber a logikai alapú formális pragmaszemantikai megközelítések kutatója. Kárpáti Eszter kutatásai a mentalizáció nyelvi vetületének leírására, diskurzusok »eALIS-modell szerinti elemzésére, illetőleg az orvos–beteg kommunikáció sajátosságaira irányulnak. *Szeteli Anna* jelenleg biológia–német tanár szakos pécsi egyetemi hallgató, aki több OTDK-díjjal jutalmazott pragmaszemantikai témájú dolgozat szerzőjeként 2021-ben Pro Scientia-díjban részesült.

Elérhetőségek:

{alberti.gabor, kleiber.judit}@pte.hu,

{karpati.eszter2, anna.szeteli}@gmail.com

[EMPTY]

A megszemélyesítés regiszterspecifikus mintázatai magyar nyelvű online sajtószövegekben

Simon Gábor

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Összefoglaló¹

A tanulmány a magyar nyelv megszemélyesítő szerkezeteinek korpuszvezérelt elemzését mutatja be, két online sajtóregiszter specifikus mintázatainak összehasonlításán keresztül. A megszemélyesítő jelentésképzést a kognitív nyelvészet keretein belül értelmezi, részletezve a megszemélyesítések metonimikus jellegét. Az elemzés elsősorban a megszemélyesítő kifejezések korpuszbeli azonosítására épül, amelyet egy nemzetközi módszer magyarrá adaptálásával és kiterjesztésével valósított meg a kutatás. A megszemélyesítések annotálása ebben az eljárásban kiterjed a perszonifikációban közreműködő szerkezettagok címkézésére, a köztük lévő szemantikai viszonyok jelölésére, valamint a megszemélyesítő jelentés lexikális szemantikai minőségének feltérképezésére. Az elemzés során magyar nyelvű online autótészték és külpolitikai kommentárok összevetése történik, amelynek legfőbb eredményei a következők: (i) a megszemélyesítő kifejezések hasonló relatív gyakorisággal jelennek meg mindkét regiszterben, ugyanakkor (ii) a kommentárszövegek megszemélyesítései idiomatikusabbnak bizonyulnak, valamint (iii) a lexikális minőségben is statisztikailag szignifikáns különbségek mutathatók ki a két mintában.

Kulcsszavak: megszemélyesítés, korpusz, annotálás, regiszter

1. Problémafelvetés

A megszemélyesítés közismert módja a nyelv figuratív használatának: legáltalánosabban olyan gondolatalakzatként tárgyalják, amely elvont fogalmakat, élettelen tárgyakat, illetve növényeket és állatokat élőként, illetve emberi jellemzőkön keresztül mutat be (Sájtér 2008). Közismertségével és látszólagos egyszerűségével azonban éles ellentétben áll összetett konceptuális szerveződése és nyelvi változatossága. Jelen tanulmány a második aspektusára összpontosít, ám érdemes azt is röviden megjegyezni, hogy a megszemélyesítő jelentés fogalmi struktúráként több alternatív, vagy még inkább egymást kiegészítő modellálást kapott a kognitív nyelvészetben (részletesen I. Simon (2022b) és Dorst (2011), további szakirodalmi hivatkozásokkal): fogalmi metaforaként is két általános elemzése ismert (az ember fogalmát forrástartományként alkalmazó ontológiai metafora, valamint az események cselekvések generikus metafora), emellett külön integrációként történő elemzésére is

¹ A tanulmány a Lancaster University Corpus Linguistics 2023 című konferenciáján 2023. július 3-án megtartott előadásom alapján készült. Ezúton köszönöm a tanulmány két lektorának, hogy javaslataikkal segítették a kutatás érthetőbb és világosabb bemutatását.

tettek javaslatot. Egyszerűnek tűnő, de korántsem egyöntetű a megszemélyesítő jelentés műveleti kibontakozása.²

Még kevesebbet tudunk ugyanakkor azokról a nyelvi szerkezetekről, amelyek az ilyen jelentéseket kezdeményezik. Alakzatként történő általános ismertetése ugyan kiter különböző grammatikai szerveződési mintákra (predikatív szerkezet, minőségjelzős szerkezet, értelmező jelzős szerkezet, birtokos jelzős szerkezet, főnév, határozó, megszólítás, l. Sájter (2008)), ezek a minták azonban nem alkotnak homológ sort a grammatikai tudásunk szempontjából (szófaji, szintaktikai, sőt, pragmatikai kategóriák is megjelennek a leírásban), és még kevésbé feltárt a szerkezeti minták gyakorisági megoszlása, azaz a tipikusság dimenziója a magyar megszemélyesítő nyelvhasználatban. (Kivételt képez ez alól Galac 2022-es vizsgálata (Galac 2022), amely korpuszbeli disztribúciót elemez, igaz egyetlen specifikus terület, az olfaktorális érzékelés nyelvi reprezentációja terén.) Egyetérthetünk tehát ma is Aletta G. Dorst 2011-ben tett megállapításával: „alig végeztek empirikus kutatást a megszemélyesítés különböző diskurzusbeli megvalósulásairól (Dorst 2011: 113–114).³

Ennek az ismeretlen területnek a feltérképezését tűzte ki célul „A magyar nyelv megszemélyesítő szerkezeteinek korpuszvezérelt vizsgálata” című kutatási projekt, amelynek legfőbb eredménye egy részletesen annotált és elemzési lehetőségeket kínáló kutatói korpusz. A PerSE (Personifying Structures Encoded) korpusz automatikusan előfeldolgozott és manuálisan annotált szövegeket tartalmazó adatbázis, amelyben a megszemélyesítő szerkezetek azonosítva és több szinten címkézve vannak (l. Simon 2022a). A korpusz ugyan még fejlesztés alatt áll, ám már a jelenlegi állapotában is lehetővé teszi különböző típusú szövegek összehasonlítását a bennük azonosítható megszemélyesítő szerkezetek mintázatai mentén.

Ilyen összehasonlításra vállalkozik jelen tanulmány, melyben azt vizsgálom, van-e mennyiségi és minőségi különbség a magyar nyelvű online autótesztek és külpolitikai elemzések megszemélyesítő nyelvhasználatában. E két sajtóregiszter kiválasztását a bennük lévő viszonylag nagy számú perszonifikáció motiválta: a kutatói korpusz pilot változatába eleve autótesztek kerültek arra az előzetes megfigyelésre alapozva, hogy azok gyakran személyesítik meg a bemutatott modelleket; a külpolitikai eseményekről (másként „államközi viszonyokról”, *interstate relations*, IR) folytatott angol nyelvű sajtódiskurzus megszemélyesítő nyelvhasználatáról pedig már végeztek korpuszelemzéseket éppen tíz évvel ezelőtt (Twardziś 2013), amelynek tanulságai összevethetők a magyar korpusz eredményeivel. A korpuszba emelt szövegek feldolgozásától tehát nem csupán a magyar nyelven belüli változatosság kirajzolódása várható, hanem hasonló műfajú, de különböző nyelvű szövegek nyelvspecifikus tendenciái is megfigyelhetők. (Noha ezt, mint látni fogjuk, némiképp korlátozzák a kétféle korpuszvizsgálat módszertani különbségei.)

² Mivel jelen tanulmány egy empirikus korpuszvizsgálat eredményeit ismerteti, nincs mód kitérni benne sem a megszemélyesítés összetett kognitív hátterére, sem a perszonifikáció, antropomorfizáció és animizáció viszonyára, jóllehet ezek fontos aspektusai a jelenségnek. Az előbbihez javasolható Bocharova (2016) gondolatmenete a megszemélyesítés viszonyáról a testben létesült elméhez. A megszemélyesítéssel érintkező további kategóriák tárgyalására l. Bernini (2023) és Simon (2021) argumentációját, amely kontinuumot tételez megelevenítés és megszemélyesítés között.

³ „[H]ardly any empirical work has been done on the different manifestations of personification in discourse.”

Mielőtt a vizsgálat fókuszában álló megszemélyesítésekre rátérnék, szükségesnek tűnik egy rövid terminológiai megjegyzés. Nem magától értetődő ugyanis az összehasonlítani kívánt szövegek besorolása, szövegtipológiai felcímkézése. Ha a szövegtípus kognitív nyelvészeti fogalmát vesszük alapul (Tolcsvai Nagy, 2001: 334–338 alapján), olyan sémaként értelmezhetjük, amely tipikus helyzetekben tipikus cselekvések mentén formálódó szövegek tipikus jellemzőit szervezi egybe, a sémászerűség elvontabb szintjén, prototípushatással. Mind az autótesztek, mind a külpolitikai elemzések az érvelő-magyarázó (kommentár típusú) sajtóműfajokhoz tartoznak (Jobst 2008: 130), hiszen bár a tárgyak eltérő, mindkét diskurzustípus meghaladja az olvasó puszta tájékoztatását, sokkal inkább az argumentatív meggyőzés a céljuk. Ha pedig a szövegtípussémák leírásának kognitív nyelvészeti szempontjait vesszük tekintetbe (a kifejtettség mértéke nagy, a nézőpont jelölve van, kommunikációs színterük a tudósítás, a kommentár és a kritika metszetében jelölhető ki, értelemszerkezetüket a bemutatott autómodell és a tárgyaló külpolitikai esemény(sor) határozza meg, általános szerkezetük sem mutat nagyfokú eltéréseket), akkor voltaképpen mindkét diskurzus az argumentatív online sajtóműfaj kategóriájába tehető. Mivel tehát nincs olyan mértékű eltérés közöttük, amely indokolná külön szövegtípusokba sorolásukat (amely természetesen nem jelenti a teljes azonosíthatóságukat sem), a téma (gépjárművek, illetve államközi, nemzetközi politikai viszonyok) mentén történő megkülönböztetés tűnik a leghatékonyabbnak jelen elemzésben: a vizsgált szövegeket a kommentár jellegű online sajtódiskurzus regisztereiként különböztetem meg (hivatkozva Solyom (2015) ugyancsak szaknyelvi nyelvhasználatra irányuló elemzéseire), a feltárt mintázatokat pedig regiszter-specifikus tendenciákként értelmezem (nem részletezve ezen a ponton a regiszter fogalmának tágas értelmezési tartományát, l. Tolcsvai Nagy (2012) és Simon (2012)).

A tanulmány először rögzíti a megszemélyesítés értelmezését és azonosításának elméleti, illetve módszertani kereteit (2.), majd bemutatja a PerSE korpusz kialakítását, felépítését, és a vizsgálat infrastruktúráját (3.). Ezt követően részletezi az eredményeket mind kvantitatív, mind kvalitatív szempontból (4.). A tanulmányt a legfőbb következtetések összefoglalása zárja (5.).

2. A megszemélyesítés kognitív korpusznyelvészeti elemzése: elméleti háttér és kutatási előzmények

A megszemélyesítés mibenléte, fogalmi szerveződése és nyelvi-szemantikai sémái tekintetében is összetett jelenség. A szűk értelemben vett perszoniifikáció (vagyis az emberi cselekvésekkel és viselkedési jellemzőkkel történő felruházás) mellett a fogalom tágabb hatókörébe tartozik az antropomorfizáció (tehát az emberi testet alapul vevő reprezentálás), sőt, az élettelen entitások élővé tétele, vagyis az animizáció (Sájtér 2008), más terminussal elanifikáció (Bernini 2023; Simon 2021) különböző esetei (zoomorfizáció, biomorfizáció). Sőt, a retorikai hagyomány a prozopoeia, vagyis a hangadás alakzatán keresztül nem élő vagy elvont entitások beszéltetését is a megszemélyesítés tárgykörébe utalja (l. Melion–Ramakers 2016; Blankfield 2022). Jelen kutatásban a megszemélyesítés szűk, azaz humáncentrikus értelmezését alkalmazom, mely szerint egy tárgyat emberi lényként, személyként

specifikálunk (Lakoff és Johnson alapján Dorst (2011: 114)), beleértve a humán ágencia és a humán fiziológia megjelenítésének különböző eseteit egyaránt.

A fogalmi szerveződés kérdései közül e tanulmány keretében nem a metaforikus modellálásra, hanem a megszemélyesítések potenciális metonimikusságára szeretném ráirányítani a figyelmet. Elsősorban azért, mert a metonimikusság kevésbé feltárt, ám annál gyakoribb tényezője a megszemélyesítéseknek. Lakoff és Johnson (1980) még egyértelműen megkülönbözteti a megszemélyesítést a metonimiától (a jól ismert példa kapcsán: *A sonkás szendvics a számlájára vár.*), amellet érvelve, hogy a metonímia egyértelműen a diskurzusvilág emberi szereplőjére utal, így a nem élő entitás megszemélyesítő olvasata nem bontakozik ki. Mások azonban (például MacKay vagy Low, idézi Dorst (2011: 115–116)) nem zárják ki a megszemélyesítés és a metonimikusság együttes vagy párhuzamos érvényesülését: „áruhás” megszemélyesítésekről, metaforikus és metonimikus interpretáció alternatív folyamatáról beszélnek, vagyis arról, hogy a metonimikus olvasat mellett (vagy akár arra épülve) a humán jellemzők tulajdonítása is megtörténhet a diskurzusvilágbeli entitás konstruálása során. Dorst, Mulder és Steen (2011: 178) a megszemélyesítés azonosítására kialakított eljárásukban külön kategóriaként tekintenek a metonimikus megszemélyesítésekre: ezek olyan perszoniifikációk, amelyeknél egy ige jelentésében elsődleges humán figura helyett a diskurzusban a humán figurához metonimikusan kapcsolódó nem humán entitás jelenik meg (például *Nem sokkal később a CNN és a New York Times is megerősítette az értesülést forrásaira hivatkozva.*).

Ezt az inkluzív megközelítést követve a korpuszelemzés során magam is fenntartottam a metonimikus megszemélyesítések kategóriáját. Fontos megjegyezni, hogy ez a döntés nem jelenti minden metonímia automatikus címkézését megszemélyesítésként. A metonimikus figyelmi transzfer egy folyamat emberi résztvevőjéről a folyamatban részes nem humán entításra elvezethet megszemélyesítő értelmezéshez.⁴ Ugyanakkor a metonímia kibontakozhat megszemélyesítő olvasat lehetősége nélkül is.⁵ Vagyis: a megszemélyesítés mint összetett figuratív konstruálási mód épülhet metonimikus konceptualizálásra (másként: a metonimikus fogalmiasítás elvezethet megszemélyesítő olvasatig), ám nem minden metonímia válik automatikusan megszemélyesítő jelentés kiindulópontjává.

Mint látni fogjuk, a döntésnek komoly szerepe van a regiszterspecifikus mintázatok körvonalazásában. Ez a másik motivációja annak, hogy a megszemélyesítő jelentés metonimikusságával kiemelten foglalkozom jelen tanulmányban, a metonimiák kezelése ugyanis a mai napig nem egységes a kognitív korpusznyelvészeti elemzésekben: Twardzisz (2013: 153) például metonímia és megszemélyesítés „elmosódó határaitól” beszél, és megjegyzi, hogy míg a klasszikus metonimiák

⁴ Például a *Rádió nyüzsgő* kifejezés (József Attila *Nyári délután* című versében: <http://mek.niif.hu/00700/00707/html/vs193401.htm>) esetében metonimikus kapcsolat tételezhető a rádió és a rádióval fogható műsor emberi szereplői között, vagyis a nyüzsgés értelmezhető metonimikusan a rádióban szereplő emberek nyüzsgéseként is, amely természetesen nem zárja ki a metaforikus értelmezést, miszerint a rádió hangjai emberi nyüzsgésre emlékeztetnek.

⁵ Ugyanezen vers következő szerkezete (*Szárnyak dongnak az üvegen*) olyan metonímia, amely a rovarokat szaliens testrészükön keresztül teszi elérhetővé, anélkül, hogy bármilyen megszemélyesítő olvasat lehetőségét fenntartaná.

esetében a célfogalom (a sonkás szendvics vásárlója) jól azonosítható, az államnevek metonimikus használatánál ez korántsem magától értetődő (Twardzisz 2013: 170). Így azokat az eseteket, amelyek feloldhatók metonímiaként is (miként az *Észak-Korea megtorpedózott egy dél-koreai hadihajót*. mondatban az első államnév metonimikusan vonatkozhat egy észak-koreai hadihajóra vagy tenger-alattjáróra is, l. Twardzisz (2013: 133)), ebben a korábbi vizsgálatban nem tekintették megszemélyesítő jellegűnek. A tisztán metonimikus és a megszemélyesítő jelentés megkülönböztetésére tehát nincs egységes eljárásrend és elméleti, illetve módszertani javaslat a kognitív nyelvészeti szakirodalomban, ugyanakkor a metonimikussággal, a megszemélyesítő jelentés kialakulásának potenciális forrásával mindenképpen számolni kell a jelenlegi és a jövőbeni kutatásokban.⁶

A megszemélyesítés nem csupán enciklopédikus hatókörét és fogalmi szerveződését tekintve tűnik összetett és kontinuos jelenségnek: lexikális szemantikai dimenziója is hasonlóan rétegzett. A magyar nyelv megszemélyesítő szerkezeiteinek korpuszvezérelt feltérképezéséhez olyan azonosítási protokollt adaptáltam, amely a megszemélyesítést (a MIPVU metaforaazonosító eljáráshoz hasonlóan, l. Steen et al. (2010)) egy humán alapjelentés és egy nem humán kontextuális jelentés viszonyában ragadja meg. Az alapjelentés humán jellegű (l. Dorst-Mulder-Steen 2011: 177), ha a szótárban megadott elsődleges jelentés leírása egyértelműen utal humán szereplőre, például a *vki, aki, ember, emberek* szavakkal, vagy a jelentés meghatározása implikálja a humán ágenst (például a *megszavaz* kifejezésnél a 'szavazással elfogad vagy felajánl vmit'⁷ egyértelműen utal arra, hogy a szóban forgó cselekvést emberi szereplők hajtják végre, akik képesek a szavazás, az elfogadás és a felajánlás mentális és verbális aktusára). Amennyiben a humán alapjelentésű kifejezés a vizsgált szövegben nem humán entitásra vonatkozik, megszemélyesítő használatként azonosítható az adott szöveghely. Azonban ennek is fokozatai vannak az adaptált protokoll alapján (l. Dorst-Mulder-Steen 2011: 177–178; Simon 2022a; 2022b): (i) a megszemélyesítő használat semmilyen módon nem része a szótári jelentésleírásnak, ekkor újszerű (novel) megszemélyesítésről beszélünk; (ii) a megszemélyesítő használat részét képezi számozott jelentésként a szótári jelentésleírásnak, ekkor konvencionális (conventional) megszemélyesítést azonosíthatunk; (iii) a megszemélyesítő használat azon alapul, hogy az alapjelentés prototipikusan humán szereplőre vonatkozik, bár nem humán élőlényekre is utalhatunk a kifejezéssel (mint például az *áll, fekszik, néz* igékkel), ekkor alapbeállítású (default) megszemélyesítésről van szó; (iv) végül a megszemélyesítő használat metonimikus kapcsolaton nyugszik (metonimikus megszemélyesítések). Ez a skála lehetővé teszi, hogy a megszemélyesítéseket ne csupán grammatikai szerkezeteként, hanem szemantikai minőségük mentén is kategorizáljuk, és a vizsgált online sajtóregiszterekben a megszemélyesítő nyelvhasználat több szempontú összehasonlítását végezhessük el.

⁶ Galac Ádám (2022: 179) például azt javasolja a korpuszelemzések eredményeinek összegzésében, hogy a metonimikusságot célszerű külön dimenzióként kezelni a megszemélyesítések elemzése során, az ugyanis közreműködhet a legkülönbözőbb megszemélyesítő jelentések kibontakozásában.

⁷ A szótári jelentésadásokat minden esetben az *ÉKSz.*² alapján közlöm.

Mielőtt az itt bemutatott korpuszelemzés módszertani keretét ismertetném, érdemes röviden bemutatni az egyes regiszterekre vonatkozó kutatási előzményeket. Az autómodellek megszemélyesítő konstruálásáról egyetlen korábbi nyelvészeti vizsgálat említhető: Basso (1967) adatokat közöl arról, hogy a nyugati apacs indiánok az autók részeire saját nyelvük emberi testrészeket megnevező szavait alkalmazzák, kiterjesztve azok jelentését az újonnan megismert technikai eszközökre.⁸ Ez a korai elemzés azonban a lexikális jelentéskiterjesztés fogalma köré szerveződik, és arra mutat rá, hogy azt lexémák rendszerében szükséges vizsgálni, nem pedig atomizált példákon. Így, noha értékes adatokkal szolgál gépek emberi testtel analóg feldolgozásáról, nem a megszemélyesítő konstruálás áll a tanulmány középpontjában. A gépjárművek antropomorf formatervezése kapcsán azonban érdekes adalékokkal szolgál DiSalvo–Gemperle (2003). Három fő motivációját nevezik meg az autók antropomorfizáló megjelenítésének (vagyis annak a jelenségnek, hogy a gépjármű bizonyos részei az emberi testet vagy annak egy részét idézik meg sematikusán): ez egyrészt reflektálttá teszi a jármű bizonyos tulajdonságait, másrészt kiveti a formába a jármű értékeit, harmadrészt hozzájárul a jármű új funkcióinak és technológiáinak bemutatásához. Egyszerűbben fogalmazva, „[a] kamionok fenyegetően néznek ki, mert fenyegetőek” (DiSalvo–Gemperle 2003: 70), utalva arra, hogy a járművek emberi testet, arcot idéző formai megoldásai egyúttal a járművekkel való interakciót is meghatározzák. Mindezek alapján a szerzők az autók antropomorfizálását elsősorban az érzelmi hatások kiváltásának céljával magyarázzák, amely az adott autót kedvelté teheti a használói körében. Másként fogalmazva, a megszemélyesített autók inkább csábítóak (seductive), mint racionálisan feldolgozhatók (fulfilling).

Ha az autók emberi alakot idéző megjelenítése bevett gyakorlat a formatervezésben, várhatóan az autókról szóló szakmai-ismeretterjesztő diskurzusban is gyakori lesz a megszemélyesítő nyelvhasználat. Erre az eredményre jutottam a PerSE korpusz pilot változatának elemzésével magam is. A több mint 10000 szövegszóból álló verzió manuális annotálása során a korpusz szavainak 7,81%-a kapott megszemélyesítésre vonatkozó címkét, azaz a tokenek közel 8%-a közreműködik valamilyen módon egy megszemélyesítő jelentés kialakulásában (Simon 2022a; 2022b). Emellett az elemzett autótesztekben dominálnak az újszerű megszemélyesítések: az azonosított perszónifikációk közel 60%-a került ebbe a kategóriába, míg a konvencionális megszemélyesítések aránya nem éri el a teljes minta negyedét (24,68%), az alapbeállítású és a metonimikus megszemélyesítések aránya pedig 10% alatt marad (8,57% és 7,79%). A megszemélyesítő jelentést kezdeményező tokenek elsősorban igék (48,83%) és melléknevek (23,12%), míg a megszemélyesítésben közreműködő argumentumok között a főnevek dominálnak (56,09%), a névmásokat (17,19%) és a tulajdonneveket (12,38%) megelőzve.⁹ A megszemélyesítések tehát jellemzően újszerűek, igei vagy melléknévi jellegűek, és kiterjedtek, azaz több szóból álló kifejezések a vizsgált autótesztekben. Visszatérő szerkezeti

⁸ Hálával tartozom a tanulmány egyik lektorának, hogy felhívta a figyelmemet erre a korai kutatásra.

⁹ A szófaji címkézést az e-magyar digitális nyelvelemző eszközzel végeztem (l. 3.), amelyben a tulajdonnevek külön címkét kapnak, ezért az eredményeknél is megtartottam ezt a megkülönböztetést.

mintázatként az ige köré szerveződő argumentumszerkezet, a melléknévi vagy adverbális elem és egy nominális argumentum kapcsolata, valamint a nominális megszemélyesítés (elsősorban birtokos szerkezetben) vált azonosíthatóvá.

Az államközi kapcsolatokat tárgyaló diskurzus esetében részletes kutatási előzményeket találunk a nemzetközi nyelvészetben. Piotr Twardzisz ugyanis szisztematikusan feltérképezte két angol nyelvű hetilap (Newsweek, The Economist) 2010-es évfolyamában, milyen arányban jellemző az államnevek megszemélyesítő használata (Twardzisz 2013). Abból indult ugyanis ki, hogy a kognitív nyelvészeti szakirodalom axiómaként kezeli az államok emberi személyként történő metaforizálását, a kutatás alapkérdése pedig az volt, hogy a nagyléptékű elemzés adatai mennyiben igazolják vissza ezt az alaptételt. Az elemzés módszere a következő volt: első lépésként három hetilap 1997 és 2010 közötti, online elérhető anyagában felmérték az összes előforduló államnév gyakoriságát, ennek alapján 5 csoportba sorolták azokat (az egy számjegyű gyakoriságtól az öt számjegyű gyakoriságig, vagyis az egyestől a tízezres nagyságrendig). Majd a 2010-es évfolyam esetében csoportonként megnézték az államnevek összes előfordulását, mégpedig öt célkonstrukcióban: (i) az államnév alany egy aktív mondatban, (ii) az államnév alany egy passzív mondatban, (iii) az államnév tárgy egy aktív mondatban, (iv) az államnév bővítmény egy passzív mondatban (*by* kötőszóval), végül (v) az államnév szász genitívuszi konstrukcióban jelenik meg. A harmadik lépésben a célkonstrukciók előfordulásaiban különítették el a „lehetséges megszemélyesítéseket” a nem megszemélyesítő használatától az alapján, hogy mennyiben konceptualizálódik az államnév jelölte entitás valóban humán résztvevőként. Azokat az eseteket, amelyeknél a metonimikus értelmezés is lehetséges volt (l. korábban az észak-koreai példát), nem tekintették lehetséges megszemélyesítésnek. Összességében tehát a korpuszalapú kutatás releváns adatokat szolgáltatott mind az államnevek konstrukciós gyakoriságáról, mind a megszemélyesítő használatukról, azonban csupán az államnevekre fókuszált az elemzés (tehát nem általában véve a megszemélyesítő nyelvhasználatot vizsgálta az IR-diskurzusban), csak bizonyos konstrukciókat vett figyelembe, és kizárta a metonimikus olvasattal interferáló potenciális megszemélyesítéseket.

Az eredmények nem igazolták vissza a kognitív nyelvészet teoretikus axiómáját, meglehetősen alacsony volt ugyanis a megszemélyesítő használat aránya az egyes csoportokban: 2,11%-tól 5,7%-ig terjedt az egyes gyakorisági csoportok mentén. (A pontos adatokra l. Twardzisz (2013: 149).) A vizsgálat azt is kimutatta, hogy az összes 192 államnév figuratív alkalmazása nem homogén: a nemzetközi politikában kevésbé jelentős államok jó része egyáltalán nem személyesül meg a diskurzusban, miközben bizonyos államnevekre jellemző a megszemélyesítő konstruálás.

Noha eltérő mélységű és jellegű adatok állnak tehát a rendelkezésünkre autómódellak és államok megszemélyesítése kapcsán, az előzetes kutatások alapján relevánsnak tűnik a kutatási kérdés: milyen tendenciózus különbségek lesznek kimutathatók az autókról és a nemzetközi politikáról szóló online sajtódiskurzusban a megszemélyesítő nyelvhasználat mintázatát illetően? Az ugyanis feltételezhető, hogy lesznek eltérések, hiszen az eddigi mérések az autótesztek viszonylagos perszonalifikáló jellegét mutatták, míg a nemzetközi párhuzam az államneveknek relatíve gyenge megszemélyesítő potenciált tulajdonított. A kutatás hipotézisei tehát

a következők: (i) lesz különbség a két vizsgált regiszterhez kapcsolódó szövegek megszemélyesítéseinek mintázatában, továbbá (ii) az autótesztek gyakrabban és innovatívabban élnek majd a megszemélyesítés nyelvi lehetőségével. Fontos végül azt is megjegyezni, hogy jelen kutatás nem törekszik a korábbi vizsgálatok reprodukálására, tehát sem a formatervezés-kutatás, sem az államközi kapcsolatokra irányuló korpuszalapú elemzés elméleti és módszertani keretét nem veszi át, csupán inspirálódik azokból, különösen a megszemélyesítő nyelvhasználat motiváltságát, körülhatárolását és konstrukciós megközelítését tekintve.

3. A vizsgálat anyaga és módszere: A PerSE korpusz bemutatása

A kutatási kérdés megválaszolásához egy kisléptékű kutatói korpusz feldolgozását végeztem el két fázisban. Elsőként a korpusz pilot verzióján teszteltem az adaptált és kiterjesztett annotálási eljárást. A korpusz első változata regiszter szempontjából még homogén volt, csak magyar nyelvű online autóteszteket tartalmazott: hat szöveget a *totalcar.hu* honlapról (2021-ből), összesen 10468 szövegszó terjedelemben. (A pilot verzió annotálásának és elemzésének eredményeit Simon (2022a; 2022b) foglalja össze.) Ezt követően került sor a kutatási kérdés mentén a korpusz kiegészítésére: a *telex.hu* online híroldal¹⁰ *Külföld* című rovatából vételeztem öt külpolitikai kommentár műfajú szöveget 2022–2023-ból, változatos tematikával (olasz választás és hatásai a nemzetközi politikai folyamatokra, az orosz–ukrán háború aktuális elemzése, Macron és Scholz politikáján keresztül a német–francia viszony alakulása, a brit választások és hatásuk értékelése nemzetközi kontextusban, a Donald Trump ellen indított jogi eljárások elemzése). A mintavétel egyetlen kritériuma (a külpolitikai témán túl) a terjedelem volt: a kiválasztott szövegeknek legalább 10 bekezdésből kellett állniuk, és szakaszokra bontott elemző gondolatmenetet kellett bemutatniuk. (Ezzel szerettem volna elkerülni, hogy a hír és a kommentár műfaja közötti átmenetek bekerüljenek a korpuszba.) A külpolitikai alkorpusz terjedelme 7983 szövegszó.

A korpuszba beválogatott szövegek egységes automatizált előfeldolgozáson estek át az e-magyar Digitális Nyelvfeldolgozó Rendszerben (Indig et al. 2019), amely tokenizálásra, lemmatizálásra és morfológiai elemzésre, szófaji címkézésre, valamint függőségi mondatelemzésre terjedt ki. A kimenet egységesen CoNLL-U

¹⁰ Az aktuális közösségmérési adatok alapján a *telex.hu* híroldal nincs a leglátogatottabb weboldalak között általánosságban, ám a 18–19 és a 30–39 éves korosztályra vetítve a 8., illetve a 9. legolvasottabb weblap (https://nmhh.hu/cikk/238466/Internetes_kozonsegmeresi_adatok_2023_I_negyedev). A felsőfokú végzettségűek körében a 6. leginkább látogatott oldal. Összességében a 7. legtöbb interakciót elérő oldal volt az év első negyedévében. Mindezek alapján nem a legnépszerűbb, „legkattintottabb” online platform, kiválasztását az indokolta, hogy a hírek közlésén túl háttéremeléseket is közöl napi szinten, és sem a bulvárosodás, sem a kormány média túlsúlya nem tűnik jellemzőnek rá. Az autótesztek terén a TotalCar 2018-ban a második leglátogatottabb autós weboldal volt (https://alapjarat.blog.hu/2019/05/25/magyar_autos_weboldalak_a_vezeto_autos_hirportal_a_vezess_hu), 2023 májusában pedig csak a *hasznaltauto.hu* és a *vezess.hu* előzte meg a témában (<https://bpdigital.hu/seoszemponthol-legertekesebb-magyar-weboldalak/>), jöllehet az előbbi nem tesztekre, hanem üzletkötésre specializálódott.

formátum volt, amelyhez a manuális annotálás is hozzáadható. Ez utóbbit az INCEpTION annotálási felületen (Klie et al. 2018) végeztem, amely alkalmas az előfeldolgozás eredményeinek átvételére, illetve többszintű kézi címkézésre.

A megszemélyesítések annotálásához az angol nyelvű megszemélyesítések azonosítására kidolgozott protokollt (Dorst 2011; Dorst–Mulder–Steen 2011) adaptáltam, valamint terjesztettem ki a projekt céljai mentén.¹¹ A módszer lényegében egy szótáralapú jelentéségyértelműsítő eljárás, amely a potenciális megszemélyesítő jelentéshez kapcsolódó szavakat, kifejezéseket azonosítja az alapján, hogy a humán alapjelentés mennyiben vonatkozik nem humán entitásra a vizsgált kontextusban. Mind az alapjelentés humán jellegének megállapításához, mind a kontextuális jelentés meghatározásához a Magyar értelmező kéziszótár második kiadását (ÉKSz.²) használtam.

Amennyiben az egyértelműsítés során potenciálisan megszemélyesítő használatú szövegszóra vagy kifejezésre (például többemléű tulajdonnév, igealak – igeikötő sorrendű szerkezet) találtam, a címkézés két szinten történt. Azonosítottam egyrészt az adott kifejezés szerkezeti státusát: (i) kezdeményezi a megszemélyesítést (megszemélyesítéshez kapcsolódó szó, PRW rövidítéssel), (ii) argumentumként kapcsolódik egy megszemélyesítő szerkezethez (PRA rövidítéssel), (iii) kezdeményez egy idiomatizálódott megszemélyesítő jelentést (PRWid rövidítéssel), (iv) argumentuma egy idiomatizálódott megszemélyesítő szerkezetnek (PRAid), végül (v) koreferens kapcsolaton keresztül előre- vagy visszaul egy már megszemélyesített entitásra a szövegben (implicit megszemélyesítéshez kapcsolódó szó, PRWimp rövidítéssel). Az idiomatikusság megállapítását a kifejezés kollokálódási tendenciáinak feltérképezésére alapoztam: a Magyar Nemzeti Szövegtárban (v2.0.5, Oravecz–Váradi–Sass 2014) kértem az adott kifejezésre mint csomóponton kollokálódási adatokat, a logDice asszociációs mutató (Rychlý 2008) alapján (4:4-es kollokációs ablakban) 6-os érték felett kollokálódó kifejezéseknél jelöltem idiomatikusságot a korpuszban.

Emellett a megszemélyesítő használat szemantikai minőségét, konvencionálódottságának fokát is meghatároztam a szótár alapján, a már bemutatott eredeti kategóriák átvételével: (i) újszerű megszemélyesítés (pnov): [a gépjármű] *prűszköl és fűjtat* (ahol az ige megszemélyesítő használata nincs adatolva a szótárban); (ii) konvencionális megszemélyesítés (pconv): *háttul üvölt a kipufogó* (ahol az ige szótári leírásában szerepel a nem emberi jelentés is: 'természeti jelenség) rendkívül erősen, félelmetesen zúg'); (iii) alapbeállítású megszemélyesítés (pdef): *két kipufogóév bújjik meg a négy cső mögött* (ahol a megbújjik elsődleges jelentése ('rejték helyen meghúzódik, meglapul') nem egyértelműen humán jellegű, de alapbeállításban emberi ágenst feltételezünk); (iv) megszemélyesítés (pmet): *Erre a Mercedes [...] fogja és megcsinálja a világ legforróbb ferdehátúját* (ahol a megszemélyesítés alapja a cég és a cégben dolgozók metonimikus kapcsolata). Az annotálás utolsó lépéseként kiegészítettem a szerkezeti komponensek és a szemantikai minőség jelölését egy további dimenzióval: többszavas kifejezések esetében jelöltem a komponensek közötti szemantikai viszonyt is, általános, illetve kognitív nyelvtani (Langacker 2013) kategóriákkal: (i) trajektor (tr), azaz egy folyamat vagy viszony

¹¹ Miként az eredeti eljárás is a MIPVU metaforaazonosító módszeren alapul, a magyarra adaptált protokoll kiindulópontja is a MIPVU-alapú magyar metaforaazonosító eljárás, a MetaID-módszer (l. Simon et al. 2020).

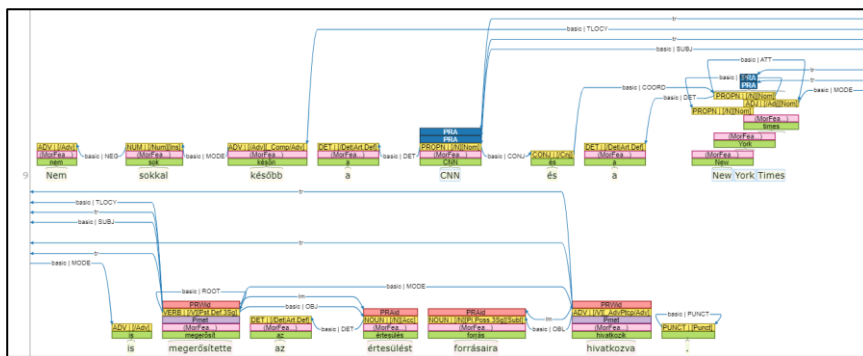
elsődlegesen prominens résztvevője (tipikusan ágens, l. a sajtótermékek alanyi szerepkörét az (1) példában); (ii) landmark (lm), azaz egy folyamat vagy viszony másodlagosan prominens résztvevője (jellemzően páciens, experiens, körülmény, l. a *forrása* komponenszt az (1) példában a *hivatkozik* ige megszemélyesítő használatánál); (iii) birtokviszony (poss); (iv) nem specifikált szemantikai viszony (r), amely egymástól elváló, akár távolabb kerülő szerkezettagok összekapcsolására használt technikai jelölő.

Ez a kétszintű, három annotálási címkekészletet alkalmazó folyamat egy példán keresztül így szemléltethető.

- (1) Nem sokkal később a CNN és a New York Times is megerősítette az értesülést forrásaira hivatkozva.

A *megerősít* igei lemma alapjelentése 'bizonyossá, hitelessé tesz', amely így humán alapjelentésként nem humán entitásra (*CNN* és *New York Times*) vonatkozik. A *megerősítette* igealak 6,810 logDice értékkel kollokálódik az *értesülést* nominállal, az idiomatizáltság lehetősége tehát felvethető. Továbbá a *hivatkozik* igei lemma ugyancsak humán alapjelentésű ('~ik vkire, vmire: bizonyosság, igazolásul említ'), amely így szintén potenciális megszemélyesítés. A *forrása*ra nominális 6,271 logDice értékkel kollokálódik a *hivatkozva* igenévi alakkal, tehát az idiomatizálódás lehetősége ugyancsak fennáll. Mindezek alapján a következő szerkezetek annotálhatók a fenti példamondatban:

- (2) a. megerősítette (PRWid) –[tr]– CNN (PRA), New York Times (PRA)
 b. megerősítette (PRWid) –[lm]– értesülést (PRAid)
- (3) a. hivatkozva (PRWid) –[tr]– CNN (PRA), New York Times (PRA)
 b. hivatkozva –[lm]– forrása (PRAid)

1. ábra

Egy mondat megszemélyesítéseinek annotálása az INCEPTION felületen

Mindezt szemléletesebben az 1. ábra mutatja az annotálás felületén. Az ábrán láthatóak a manuálisan kiosztott címkék mellett a morfológiai és szintaktikai elemzés eredményei is.

Az annotálás két fázisa között sor került az eljárás megbízhatóságának tesztelésére is: jelen tanulmány szerzője és egy betanított annotátor függetlenül, párhuzamosan annotálta a külpolitikai alkorpusz egyik szövegének egy részletét (az első 15 mondatot) a WebAnno online kollaboratív annotálási felületen (Eckart de Castilho et al. 2016), amely az annotátorközi egyezést is automatikusan kalkulálja. Mivel két annotátor dolgozott a kijelölt szövegrészen, a Cohen-féle Kappa érték kiszámítása ad képet a módszer reliabilitásáról (l. Artstein–Poesio 2008: 559–562). A kapott érték értelmezéséről megoszlanak a vélemények a korpusznyelvészeti szakirodalomban (l. Artstein–Poesio 2008: 576), ugyanakkor konszenzuálisnak tűnik, hogy 0,8 K érték felett tökéletes a megbízhatóság, 0,6 és 0,8 között pedig létező, valós megbízhatóságról beszélhetünk (amely természetesen javítható a módszer finomításával). A PerSE korpusznál alkalmazott protokoll a következő K értékeket érte el az annotálás dimenziói mentén: a szerkezettagoknál 0,79, a szemantikai viszonyoknál 1, a szemantikai minőségnél pedig 0,68 lett az eredmény. Ezen adatok alapján a módszer megbízhatónak bizonyult: a megszemélyesítő kifejezések komponenseinek azonosítása és a köztük lévő szemantikai kapcsolat megállapítása közel tökéletes egyezést mutat, míg a szemantikai minőség címkézése esetében az egyetértés szintje jóval alacsonyabb, de az elfogadható határon belül van. Következésképpen a szótárra épített egyértelműsítés az a pont, ahol az eljárás további finomításra szorul a magasabb szintű megbízhatóság érdekében.

A korpuszelemzésen túl kvantitatív mérést is végeztem, hogy a kétféle regisztert képviselő szövegek centrális tendenciáit összehasonlíthassam a megszemélyesítésekre vetítve. Mivel a két szöveget független mintának tekinthetjük, és mivel arra vagyunk kíváncsiak, szignifikánsan magasabb-e a megszemélyesítések, illetve bizonyos címkék megjelenése az egyik, illetve a másik mintában (vagyis hogy jellemzően több adatot produkál-e az egyik, illetve a másik regiszter a megszemélyesítések különböző kategóriáiban), független kétmintás T-próbát alkalmaztam a statisztikai teszteléshez. A tesztet a Ms Excel adatelemző moduljával és egy független online statisztikai elemző platformmal (www.statskingdom.com) is elvégeztem.

4. Eredmények és diszkusszió

A két alkorpuszban a korábbi mérésekből következő várakozásokkal ellentétben nem volt megfigyelhető eltérés a megszemélyesítő szerkezetek gyakoriságát tekintve. Az annotálás eredményét az 1. táblázat mutatja áttekinthető jelleggel.

	<i>Totalcar</i>	<i>Telex</i>
Terjedelem	10468	7983
Összes címke	778	735
Relatív gyakoriság (/millió szó)	8,14	5,87
Megszemélyesítő kifejezések	350	289
Relatív gyakoriság (/szöveg)	58,33	57,8
Relatív gyakoriság (/terjedelem)	3,34%	3,62%

1. táblázat

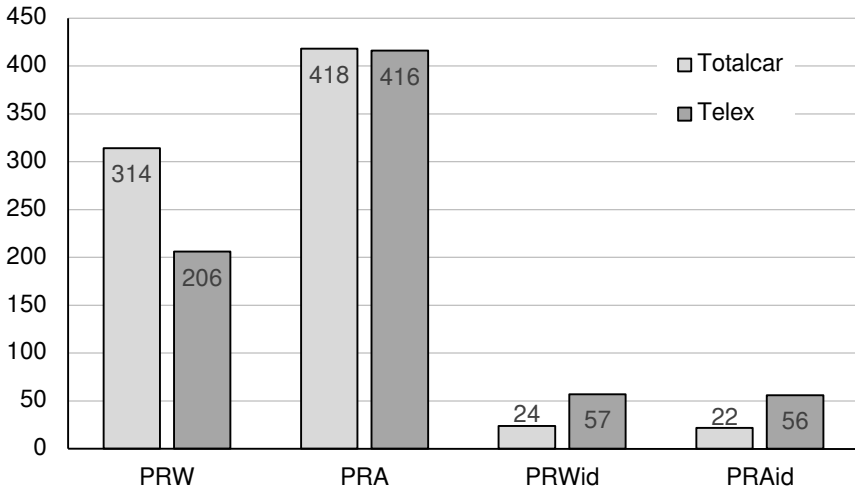
A megszemélyesítő szerkezetek megoszlása a két vizsgált regiszter szövegeiben

Az adatokból kiderül, hogy az autótesztek alkorpuszában valamivel több címke került kiosztásra, mint a külpolitikai kommentárokból, így a megszemélyesítő címkék normalizált relatív gyakorisága (egymillió szóra vetített gyakorisága) nagyobb az előbbi regiszternél. Az annotálási eljárásból eredően azonban – miként azt az (1) példa esetében is láttuk – egy szövegszó több címkét is kaphat, ha több megszemélyesítő szerkezet komponense. További példát mutat erre a jelenségre a (4) szövegrészlet az autótesztek gyűjteményéből. (Az *automatát* nominális argumentuma a *rángat* és az *el tud gurulni* megszemélyesítő igei szerkezeteknek egyaránt.) Ezért az összes kiosztott címke száma nem egyezik az összes annotált szövegszó számával, és nem következtethetünk belőle alapvető különbségre. Megbízhatóbb összevetési alaprak tűnik a megszemélyesítő kifejezések száma, amit úgy kapunk meg, ha összeszámoljuk a megszemélyesítés szemantikai minőségére vonatkozó alokált címkéket a két alkorpuszban. Mivel ilyen címkét a protokoll szerint a megszemélyesítő jelentést kezdeményező komponensnél lehet csak kiosztani (tehát (4)-ben a *rángat* kaphat szemantikai minősítést, míg az *automatát* hozzá tartozó nominális argumentum nem, mert akkor redundánsan címkéznénk a teljes kifejezést), minden megszemélyesítő kifejezést egyszer veszünk csak számításba, függetlenül attól, hogy mennyire kiterjedt és hány összetevője van. (A (4)-ben az *automatát* [...] *rángat* szerkezet alkot például többszavas megszemélyesítést, amely ugyanakkor egy megszemélyesítő kifejezésnek számít a korpuszban.) És bár az összesítés alapján több megszemélyesítő kifejezés adatolható az autótesztekben, mint a külpolitikai kommentárokból (l. az 1. táblázat negyedik sorát), az előbbi alkorpusz terjedelme is nagyobb. Így, ha arányosítjuk a kapott adatokat az elemzett szövegek számával, az eltérés már nem számottevő. Ha pedig az egyes alkorpuszok terjedelméhez arányosítjuk a bennük előforduló megszemélyesítő kifejezések számát, kiderül, hogy a külpolitikai kommentárokat valamivel magasabb gyakoriságú megszemélyesítő nyelvhasználat jellemzi, mint az autótesztekét.

- (4) szóval tettek mellé egy faszipántos duplakuplungos automatát, ami városban sem rángat, autópályán, 8-asban kis fogyasztással el tud gurulni

Az a várakozás tehát, hogy a nemzetközi politikai viszonyokról szóló diskurzusban nem jellemző, de legalábbis nem jelentős arányú a perszonalifikáció, nem igazolódott, hiszen a vizsgált szövegekhez mérten arányaiban még gyakoribb is, mint az autótesztekben. Természetesen fontos azt is megjegyezni ismételt, hogy jelen vizsgálatban nem csupán államnevekre irányult az annotálás, és nem előzte meg kijelölt célkonstrukciók mintavételezése, hanem minden potenciális szerkezet bekerült az azonosított potenciális megszemélyesítések közé. Mindazonáltal, ha szűkítjük az elemzést az államnevekre, akkor sem igazolható vissza Twardzisz (2013) következtetése a megszemélyesítő nyelvhasználat alacsony gyakoriságáról: a Telex-alkorpuszban megjelenő 27 különböző államnév összes előfordulásának (115 adat) 59,13%-a (68 adat) kapott valamilyen megszemélyesítő címkét (80,88%-ban trajektor szerepű argumentumként, azaz főleg aktív mondat alanyként vagy jelzős szerkezet elsődleges figurájaként). Összességében tehát a magyar külpolitikai online sajtódiskurzust nagyobb arányban jellemzi a megszemélyesítő nyelvhasználat, mint a korábbi angol nyelvű szövegeket. Ennek hátterében azonban az is állhat, hogy a korábbi vizsgálattal ellentétben ezúttal a metonimikus szerkezetek nem kerültek kizárásra a potenciális megszemélyesítések köréből.

A nemzetközi politikát tematizáló online sajtó tehát sem az angol megfelelőjéhez, sem az autótesztekhez viszonyítva nem tűnik kevésbé megszemélyesítőnek, sőt, a perszónifikáció némiképp még felül is reprezentált ebben a regiszterben a korpusz adatai alapján. Ám ha az egyes címkék megoszlását tekintjük, az összkép árnyalódik. Az alábbi grafikonok a kiosztott címkék alkorpuszbeli gyakoriságát szemléltetik, az annotálás rétegei mentén haladva.

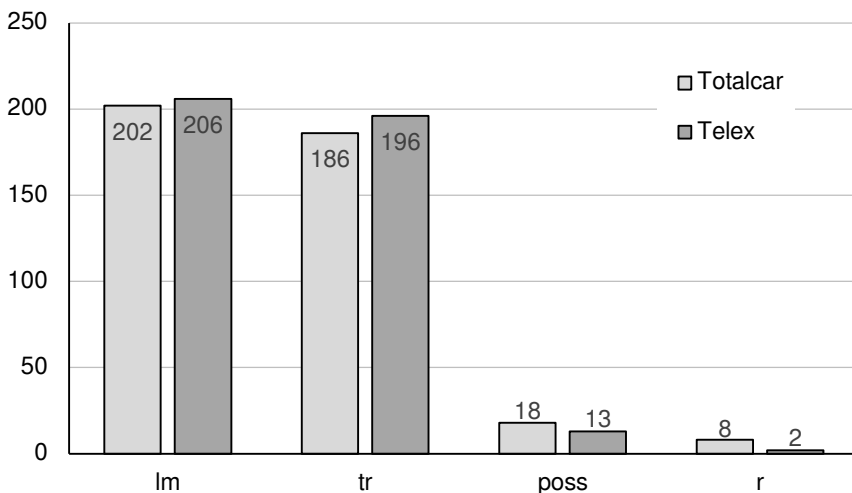
2. ábra

A megszemélyesítő kifejezések szerkezeti összetevőinek megoszlása a két alkorpuszban

Miként a 2. ábra mutatja, az autótesztek több megszemélyesítést kezdeményező szövegszót tartalmaznak (PRW oszlop), ám az argumentumok száma kiegyenlített a két alkorpuszban (PRA oszlop), vagyis bár a külpolitikai kommentárokból kevesebb a megszemélyesítő jelentést kezdeményező szó, de azokhoz átlagban több argumentum kapcsolódik (1,90 az egy PRW-címkére eső átlagos argumentumok száma, szemben a Totalcar-alkorpuszra jellemző 1,41 átlagos argumentummal). Az idiomatikus szerkezetek (PRWid és PRAid) terén pedig megfordul a mérleg: a Telex-szövegekben több idiomatikus megszemélyesítés azonosítható (például *a Forza Italia nem volt hajlandó megszavazni a szenátus elnökének kinevezését* vagy *ha a NASAMS megérkezik, jó ideig nem fog kifogni belőle a szufli*).

A szemantikai viszonyok terén ugyanakkor nincs megfigyelhető különbség a két regiszter szövegei között (l. 3. ábra): a trajektor (a folyamat elsődleges figurája, tr) és a landmark (a folyamat másodlagos résztvevője, lm) címkék száma enyhén magasabb a kommentárokból (de ez magyarázható az egy kifejezésre eső több argumentummal), de összességében mindkét gyűjteményben megfigyelhető, hogy a folyamatok elsődleges figurái (tipikusan a megszemélyesített entitások) csaknem olyan arányban kapnak nyelvi kidolgozást, mint a folyamat további (a megszemélyesítésben közreműködő, de általában nem a megszemélyesített entitásra referáló

argumentumok). A (4) példát felidézve: az *automata* rángatása kap nyelvi kidolgozást, ám az, hogy a rángatás mire irányul, már nem; vagy a szerkezetet a szerző képesnek tartja *elgurulni*, ám hogy hová, meddig stb., az nem válik nyelvileg kifejtetté. Ezen felül az autótésztékben gyakoribbnak tűnnek az egymástól eltávolodó komponensek (amelyeket az *r* viszonycímkevel jelöltem az annotálás során), ez azonban érdemben nem járul hozzá egy regiszterspecifikus megszemélyesítés-profil kialakításához.

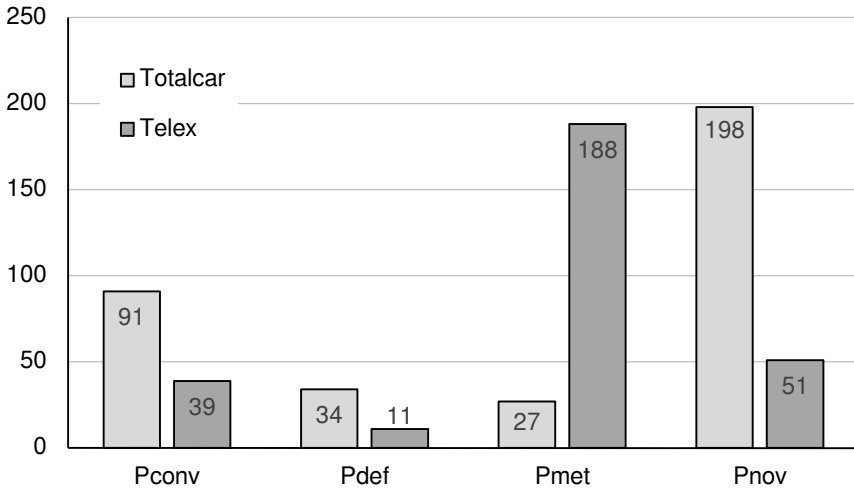

3. ábra

A megszemélyesítő kifejezések szemantikai viszonyainak megoszlása a két alkorpuszban

Sokkal árulkodóbb a szemantikai minőségek megoszlása a két alkorpuszban, amelyet a 4. ábra szemléltet. Mind a négy kategóriában különbség figyelhető meg a két alkorpusz között, az újszerű és a metonimikus megszemélyesítéseknél az eltérés pedig jelentőssé válik. Az adatok alapján az autótészték megszemélyesítéseinek mintázata kettős képet mutat: egyfelől sokkal inkább újszerűek a perszoniifikációk ebben a regiszterben (pnov címkék gyakorisága), másrészt valamivel gyakoribbak a konvencionális (pconv) és az alapbeállítású (pdef) megszemélyesítések. Ezzel szemben a külpolitikai kommentárokból a metonimikusság dominál a megszemélyesítő jelentés kialakításában (l. a pmet oszlopokat). A konkrét kifejezésekre vetítve mindezt, arra következtethetünk, hogy az autótészték szerzői előszeretettel élnek az innovatív, feltűnő megszemélyesítésekkel (az újszerű perszoniifikációk feltűnő jellegéről l. Dorst–Mulder–Steen (2011)), másrészt gyakran alkalmaznak olyan fordulatokat, amelyeknél a humán alapjelentés mellett már lexikalizálódott a megszemélyesítő használat is, tehát konvencionális a megszemélyesítés (pl. *erős motor*, *haragos V8*, (az autó) *karaktere*), vagy amelyeknél az alapjelentés nem kizárólagosan humán jellegű, vagyis legfeljebb default/alapbeállítású megszemélyesítésről

beszélhetünk (pl. *fut, megbújik, követi, kommunikál*). A Telex-alkorpuszban ehhez képest dominálnak a metonimikus megszemélyesítések (pl. *Párizs és Berlin [...] igyekszik egyeztetni álláspontját, néppártosodni próbáló Olasz Testvérek (Fratelli D'Italia), a helyzetet végül a brit jegybanknak kellett stabilizálnia, Oroszország jelentős mennyiségű helikoptert veszített*).

4. ábra

A megszemélyesítő kifejezések szemantikai minőségének megoszlása a két alkorpuszban

Hogy a szabad szemmel is megfigyelhető különbségek valóban regiszterspecifikus megszemélyesítő nyelvhasználatot mutatnak-e, további statisztikai próbák elvégzését tette szükségessé. Nem meglepő módon a t-teszt nem mutatott semmilyen szignifikáns eltérést a szemantikai viszonyok terén. A megszemélyesítő kifejezések komponenseinek szerkezetcímkéi közül is egyedül az idiomatikus argumentumok (PRAid) Telex-beli gyakorisága bizonyult szignifikánsan magasabbnak ($p < 0,05$, $t = 2,492984$), ami azt mutatja, hogy a külpolitikai kommentárok megszemélyesítései valóban idiomatikusabbak, legalábbis kiterjedtebb és nagyobb arányban kollokálódó kifejezéseknek mutatkoznak. A perszoniifikáció szemantikai minőségére vonatkozó négy címkéből három esetében bizonyult statisztikailag szignifikánsnak az eltérés: a konvencionális megszemélyesítésekénél ($p < 0,05$, $t = -2,38755$), az újszerű megszemélyesítésekénél ($p < 0,05$, $t = -5,9634$), illetve a metonimikus megszemélyesítésekénél ($p < 0,05$, $t = 3,85381$). Következésképpen az autótesztek megszemélyesítései bizonyíthatóan inkább újszerűek egyfelől, illetve inkább konvencionálisak másfelől, míg a külpolitikai kommentárookra egyértelműen sokkal jellemzőbb a metonimikus megszemélyesítések használata.

A két regiszter megszemélyesítéseinak összehasonlításához kvalitatív elemzési szempontot is alkalmaztam: megvizsgáltam, milyen arányban jellemzőek az

„összetett megszemélyesítések” a két alkorpuszban. Ebbe a kategóriába soroltam azokat az adatokat, amelyeknél egy megszemélyesítő csomóponthoz több argumentum tartozik, vagy amelyeknél egy token több címkét is kap (vagy mert több kifejezés argumentuma egyszerre, vagy mert egyszerre argumentuma és csomópontja is egy-egy megszemélyesítésnek). Az összetett megszemélyesítések első alkategóriája a „kiterjesztett megszemélyesítés”, amelynél a megszemélyesítő jelentés egynél több argumentumra terjed ki. Mint láttuk, az egy csomópontra eső átlagos argumentumszám magasabb a kommentárok alkorpuszában, így ezekre a szövegekre inkább jellemző a kiterjedt megszemélyesítő szerkezetek alkalmazása, mint amilyen az (5) is, ahol a *ráborította* igealakhoz az *asztalt*, a *barátságra* és a *háború* nominálisok kapcsolódnak.

- (5) Ráborította az asztalt a német-francia barátságra az ukrajnai háború

A második alkategóriának a „kumulatív megszemélyesítés” nevet adtam: ezeknél a kifejezéseknél egy argumentum egyszerre több csomóponthoz is tartozik, vagyis az egyes megszemélyesítések osztoznak egy közös argumentumon, amelynél mintegy „felhalmozódik” a megszemélyesítő jelentés. A (6) példában az *irány* egyszerre *NATO-barát* (ahol az utótag egyértelműen az emberi viszonyok területére utal alapjelentésében) és *megnyugtat*, azaz két külön annotálható megszemélyesítés kapcsolódik egyetlen argumentumhoz. Az ilyen szerkezetek előfordulási aránya a Telex : Totalcar alkorpuszokban 47:29, vagyis a külpolitikai kommentárok megszemélyesítései nem csupán kiterjedtebbek, hanem gyakrabban is halmozódnak egy-egy megszemélyesített entitás köré.

- (6) A látszólag erősen Nyugat- és NATO-barát irány egyébiránt azokat a vezetőket is megnyugtathatja, akik aggóva figyelik az európai kormányok Nagy-Britanniától Bulgáriáig terjedő instabilitását.

Végül külön alkategóriába soroltam a grammatikailag összetett megszemélyesítéseket, amelyeknél egyazon token egyszerre argumentuma egy megszemélyesítő kifejezésnek, és önmagában is megszemélyesítést kezdeményez. A (7) példában a *ránccfelvarrás* olyan folyamatot szimbolizál főnévként, amelyen át lehet esni (azaz '(bajon, nehézségen) keresztülmegy, túljut'), tehát egy kiterjesztett megszemélyesítés egyik argumentuma, miközben önmagában is felidézi az emberi test forrás-tartományát egy autómódelldre utalva. Ebben az alkategóriában gyakori az emberi testre való utalás, amely sok esetben birtokos szerkezetben valósul meg (az autó egyik része emberi testrészként konceptualizálódik, és vesz részt valamilyen cselekvésként reprezentált eseményben).

- (7) A Kona nemrég esett át ránccfelvarráson [...].

- (8) Azt mondta [Meloni], hogy a koalíciója nem akarja lassítani vagy szabotálni az európai integrációt.

A grammatikailag komplex megszemélyesítések másik típusát mutatja a (8), melyben mind a segédige (*akarja*), mind az ahhoz kapcsolódó főnévi igenevek (*lassítani*, *szabotálni*) megszemélyesítést kezdeményeznek. Míg a testhez kapcsolódó grammatikailag komplex adatok jellemzően az autótésztékben fordultak elő (14:3 arányban), addig a segédigés kifejezések dominálnak a külpolitikai kommentárokból (22:9 arányban).

Összességében megállapítható, hogy bár a megszemélyesítések pusztán előfordulási számait tekintve nincs érdemi különbség a vizsgált regiszterek szövegeiben, azok minősége lényegesen eltér, mind a szemantikai minőség, mind a lexikogrammatikai összetettség tekintetében. Jóllehet mindkét alkorpuszban jellemzőek a többszavas megszemélyesítések, az autótesztekénél ezek a kifejezések kevésbé összetettek, és leginkább az emberi testet megjelenítő adatok, ezzel szemben a külpolitikai kommentárokra nagyobb fokú kiterjesztettség és a megszemélyesítések nagyobb mértékű összekapcsolódása (egy argumentum köré), továbbá más jellegű grammatikai összetettség jellemző.

5. Következtetések

Az itt bemutatott elemzéssel arra szerettem volna rávilágítani, hogy a megszemélyesítés összetett, sokarcú jelensége a figuratív nyelvhasználatnak, amely méltán érdemel kutatói figyelmet. Fogalmi komplexitásának ezúttal csupán egy jelensége, a metonimikusság kapott részletesebb kifejtést, mert ez tűnik a legkevésbé ismert aspektusának, ugyanakkor ebben mutatkozik meg elsősorban regiszterspecifikus mintázatokba rendeződése a külpolitikai kommentárokból. A metonimikus jelentés természetesen nem minden esetben válik megszemélyesítővé, például a következő mondatban: *A Scholz-kormány gázársapkát tervez kivetni a lakosság és az ipari felhasználók számára.* A *kivet* alapjelentése '(hatóság) fizetési kötelezettséget kiró, kiszab'. Az alapjelentés tehát eleve metonimikus, vagyis nincs kimutatható (nem metonimikus) humán kiinduló jelentés, így bár a metonímia esete fennáll, megszemélyesítés nem annotálható. Ezért a jövőben mindenképpen fontos lépés lesz metonimikusság és megszemélyesítés árnyalt megkülönböztetése (de nem merev elválasztása), és a módszer finomítása úgy, hogy e különbségtétel szerepet kapjon az azonosításban, ugyanis a metonimikusság kontrollálatlan beemelése az annotálásba valóban parttalanná tenné a megszemélyesítés kategóriáját. Ugyanakkor fontos eredmény, hogy a PerSE korpusz módszertani keretében végzett elemzésnek köszönhetően sikerül kimutatni: a két vizsgált regiszter hasonló gyakorisággal él a megszemélyesítés eszközével, és nem igazolható a megszemélyesítő jelentés elhanyagolható jelentősége az államközi kapcsolatokról szóló diskurzusban.

A vizsgálat rámutatott mind a megszemélyesítés skaláris szemantikai jellegére, mind pedig eltérő mintázataira a két vizsgált regiszter szövegeiben. Mindkét alkorpusz egy-egy internetes forrásból (tehát egy-egy szerkesztőségi műhelyből) származó szövegeket foglal magába, ez természetesen korlátozza az eredmények általánosíthatóságát. Ha azonban az elemzett szövegeket az adott regisztert tipikusan megvalósító példányoknak tekintjük, akkor megállapítható, hogy az autóteszteket újszerűbb és ugyanakkor konvencionálisabb megszemélyesítő nyelvhasználat jellemzi egyszerre. Vagyis ezeknek a szövegeknek a stílusa nagyban támaszkodik a magyar nyelvben erősen konvencionális szemantikai kiterjesztésekre, amelyekkel elsődlegesen humánspecifikus entitások és folyamatok reprezentációit alkalmazzuk nem humán, nem élő dolgokra. Eközben azonban a szövegek törekednek a kreatív, újszerű jelentésképzés kezdeményezésére is. Tehát egyszerre lesznek ismerősek, megszokottak, ugyanakkor meglepőek és feltűnőek. Mindez magyarázható a szövegek céljával (a bemutatott, tesztelt autók iránti pozitív attitűd kialakítása), valamint az antropomorfizálás design-kutatásból eredő funkcióival: a

könnyen érthető, konvencionális megoldások segítik az új technológiák ismertetését, miközben az újszerű nyelvhasználat felkeltheti az érdeklődést, és személyes viszonyulást válthat ki. Hogy ezek alapján a megszemélyesítésekben bővelkedő autótesztek valóban a csábítás (seduction) tartományában aktualizálják-e a befogadói attitűdöt, az további vizsgálattal tárható fel a jövőben.

A külpolitikai kommentárok perszónifikációs profilja más jellegű: az ezekben a szövegekben azonosított megszemélyesítések nagyobb mértékben idiomatikusak, sokkal inkább metonimikus jellegűek, és a kiterjesztettség, illetve a lexikogrammatikai komplexitás jobban jellemzi ezeket a szerkezeteket. Egyetérthetünk Twardzisz (2013: 174–175) érvelésével, amely szerint az államnevek metonimikus használatát a nyelvi gazdaságosság és az egyszerűségekre való törekvés motiválhatja: egyszerűbb és bevettebb az állam nevét használni egy bonyolult döntéshozó intézményrendszer pontos megnevezése helyett, különösen olyan diskurzusban, amelynek terjedelme korlátozott. Mindazonáltal kísérleti mérésekből (Dorst–Mulder–Steen 2011: 190) azt is tudjuk, hogy a metonimikus megszemélyesítések nem különböznek szignifikánsan az újszerűektől feltűnőségüket tekintve, így az államnevek és egyéb politikai intézmények (pártok, kormányok, hatóságok) gyakori metonimikusan megszemélyesítő használata vélhetően a stílus szaliens jellegéhez is hozzájárul. Ez, valamint a lexikogrammatikai összetettség és az idiomatikuság arra enged következtetni, hogy a megszemélyesítések mintázata az adott regiszter nyelvi szofisztikáltságát és retorizáltságát hivatott jelezni.

Az elemzés tehát empirikus evidenciákat sorakoztatott fel a megszemélyesítés regiszterspecifikus mintázatokba rendeződése mellett. Mindezek alapján célszerű lesz további regisztereket és szövegtípusokat beemlíteni a korpuszvezérelt kutatásba: a tudományos-értekező szövegek és a narratív próza perszónifikációinak feltérképezése is ígéretes vállalkozásnak tűnik jelen eredmények fényében. A kutatás pedig hosszabb távon a megszemélyesítés konceptuális-szemantikai modellálását is hatékonyabbá teheti, kiszabadítva azt a másodrendűség, a származtatottság és a metaforának (vagy éppen a metonímiának) való alárendelődés csapdájából.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-5 Új Nemzeti Tehetségprogramja támogatta a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból.

Hivatkozások

Artstein, Ron – Massimo Poesio 2008. Inter-coder agreement for computational linguistics. *Computational Linguistics* 34/4:555–596.

[doi:10.1162/coli.07-034-R2](https://doi.org/10.1162/coli.07-034-R2).

Basso, Keith H. 1967. Semantic aspects of linguistic acculturation. *American Anthropologist* 69/5:471–477. [doi:10.1525/aa.1967.69.5.02a00030](https://doi.org/10.1525/aa.1967.69.5.02a00030).

Bernini, Marco 2023. Personification as *Élanification*. In Stephan Besser – Flora Lysen (szerk.) *Worlding the Brain. Neurocentrism, Cognition and the Challenge of the Arts and Humanities*. (Experimental Practices 3) Leiden: Brill. 113–128. [doi:10.1163/9789004681293_009](https://doi.org/10.1163/9789004681293_009).

- Blankfield, Bryan 2022. The rhetoric of *prosopopoeia*. Persuading in others' voice. In Jeanne Fahnestock – Randy Allen Harris (szerk.) *The Routledge Handbook of Language and Persuasion*. (Routledge Handbooks in Linguistics) New York: Routledge. 246–260.
- Bocharova, Jean 2016. Personification allegory and embodied cognition. In Walter Melion – Bart Ramakers (szerk.) *Personification. Embodying Meaning and Emotion*. (Intersections 41) Leiden: Brill. 41–69.
[doi:10.1163/9789004310438_003](https://doi.org/10.1163/9789004310438_003).
- DiSalvo, Carl – Francine Gemperle 2003. From seduction to fulfillment: The use of anthropomorphic form in design. *Proceedings of the 2003 international conference on Designing pleasurable products and interfaces*. Pittsburgh: ACM. 67–72.
- Dorst, Aletta G. 2011. Personification in discourse: Linguistic forms, conceptual structures and communicative functions. *Language and Literature. International Journal of Stylistics* 20/2:113–135.
[doi:10.1177/0963947010395522](https://doi.org/10.1177/0963947010395522).
- Dorst, Aletta G. – Gerben Mulder – Gerard J. Steen 2011. Recognition of personifications in fiction by non-expert readers. *Metaphor and the Social World* 1/2:174–200. [doi:10.1075/msw.1.2.04dor](https://doi.org/10.1075/msw.1.2.04dor).
- Eckart de Castilho, Richard – Éva Mújdricza-Maydt – Seid Muhie Yimam – Silvana Hartmann – Iryna Gurevych – Anette Frank – Chris Biemann 2016. A web-based tool for the integrated annotation of semantic and syntactic structures. *Proceedings of the Workshop on Language Technology Resources and Tools for Digital Humanities (LT4DH)*. Osaka: The COLING 2016 Organizing Committee. 76–84.
- Galac Ádám 2022. Megszemélyesítő konceptualizációk a látás, hallás és szaglás fogalmi tartományában: Egy kontrasztív empirikus vizsgálat eredményei. *Jelentés és Nyelvhasználat* 9/1:155–183. [doi:10.14232/jeny.2022.1.7](https://doi.org/10.14232/jeny.2022.1.7).
- Indig, Balázs – Bálint Sass – Eszter Simon – Iván Mittelholcz – Noémi Vadász – Márton Makrai 2019. One format to rule them all – The emtsv pipeline for Hungarian. *Proceedings of the 13th Linguistic Annotation Workshop*. Florence: Association for Computational Linguistics. 155–165.
- Jobst Ágnes 2008. Szövegtipológiai szempontok a sajtóműfajok leírásában. A kommentárformák szövegtani sajátosságai. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 126–134.
- Klie, Jan-Christoph – Michael Bugert – Beto Boullosa – Richard Eckart de Castilho – Iryna Gurevych 2018. The INCEpTION Platform: Machine-assisted and knowledge-oriented interactive annotation. In Dongyan Zhao (szerk.) *Proceedings of the 27th International Conference on Computational Linguistics: System Demonstrations*. Santa Fe.: Association for Computational Linguistics. 5–9. <https://aclanthology.org/C18-2002>.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 2013. *Essentials of Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.

- Melion, Walter – Bart Ramakers (szerk.) 2016. *Personification. Embodying Meaning and Emotion*. (Intersections 41) Leiden: Brill.
- Oravecz, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In Nicoletta Calzolari – Khalid Choukri – Thierry Declerck – Hrafn Loftsson – Bente Maegaard – Joseph Mariani – Asuncion Moreno – Jan Odijk – Stelios Piperidis (szerk.) *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14)*. Reykjavik: European Language Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- [ÉKSz.²] Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. 2.*, átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rychlý, Pavel 2008. A lexicographer-friendly association score. In Petr Sojka – Aleš Horák (szerk.) *RASLAN 2008: Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*. Brno: Masaryk University. 6–9.
- Sájtér Laura 2008. Megszemélyesítés. In Szathmári István (szerk.) *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. (A magyar nyelv kézikönyvei 15) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 383–388.
- Simon Gábor 2012. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelv* 108/1:18–39.
- Simon, Gábor 2021. The event structure of personification in the poetry of Attila József. In József Tóth – László V. Szabó (szerk.) *Ereignis in Sprache, Literatur und Kultur. Event in Language, Literature and Culture. Beiträge der interdisziplinären Tagung an der Pannonischen Universität Veszprém vom 4. bis 6. Oktober 2018*. Berlin: Peter Lang. 67–80.
- Simon, Gábor 2022a. Identification and analysis of personification in Hungarian: The PerSECorp project. In Nicoletta Calzolari – Frédéric Béchet – Philippe Blache – Khalid Choukri – Christopher Cieri – Thierry Declerck – Sara Goggi – et al. (szerk.) *Proceedings of the Thirteenth Language Resources and Evaluation Conference*. Marseille: European Language Resources Association. 2730–2738.
- Simon, Gábor 2022b. A megszemélyesítés korpuszvezérelt vizsgálata a magyarban. Egy pilot korpusz elemzésének tanulságai. *Digitális Bölcsészettudomány* 6:3–22. [doi:10.31400/dh-hun.2022.6.4409](https://doi.org/10.31400/dh-hun.2022.6.4409).
- Simon Gábor – Bajzát Tímea – Ballagó Júlia – Hauer Kitti – Havasi Zsuzsanna – Szlávich Eszter 2020. Az igealak köré szerveződő metaforák szerkezeti sajátosságai. In Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 245–270.
- Sólyom Réka 2015. Szaknyelvi nyelvhasználat és kommentelés: Egy internetes szakmai honlap cikkeinek és fórumszövegeinek szemantikai-pragmatikai jellemzői. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2/1:45–61. [doi:10.14232/jeny.2015.1.3](https://doi.org/10.14232/jeny.2015.1.3).
- Steen, Gerard J. – Aletta G. Dorst – J. Berenike Herrmann – Anna Kaal – Tina Krennmayr – Trijntje Pasma 2010. *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. (Converging Evidence in Language and Communication Research 14) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. [doi:10.1075/ceclr.14](https://doi.org/10.1075/ceclr.14).
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 19–49.

Twardzisz, Piotr 2013. *The Language of Interstate Relations. In Search of Personification*. London: Palgrave Macmillan. [doi:10.1057/9781137332707](https://doi.org/10.1057/9781137332707).

A szerzőről

Simon Gábor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszékének adjunktusa, a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ kutatója, a MetaID kutatócsoport vezetője. Kutatási területe a kognitív korpusznyelvészet (elsősorban a figuratív nyelvhasználat elemzése), illetve a kognitív poétika (elsősorban lírapoétikai jelenségek).

Elérhetősége: simon.gabor@btk.elte.hu

[EMPTY]

Az udvariasság fokozatai

Kérésstratégiák egy 16. századi levelezésben

Bácsi Enikő

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Összefoglaló

A tanulmány az egyes, mai nyelvre megalkotott udvariasságelméletek alkalmazhatóságát vizsgálja meg történeti anyagon: középmagyar kori misszilisekben megjelenő kéréseket elemez az udvariasság szempontjából. A forrás a Történeti magánéleti korpuszban található 16. századi házastársi levelezés, Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya 184 misszilise. Az anyagban 170 kérés fordul elő, amelyeket három különböző elmélet és szempontrendszer segítségével tanulmányozok: a Blum-Kulka, House és Kasper-féle csoportosítás (Blum-Kulka-House-Kasper 1989), a Locher és Watts szerzőpáros kapcsolati munka fogalma (Locher-Watts 2005), valamint Spencer-Oatey (2002; 2008) kapcsolatkezelési modellje alapján. A házaspár eltérő mintázatai kapcsán jelentős szempontnak bizonyult a felek közötti hierarchikus viszony, valamint a nagy korkülönbség. Kiemelendő, hogy minél fontosabb volt a kérés fél számára a kérés, annál udvariasabb módon formálta azt meg. A kérés tárgya és a „súlya” befolyásoló tényezőnek számított, a megszólítások pedig sok esetben árnyalták a kéréseket. Ugyanazt a jelenséget vizsgáltam meg különböző elméletek keretében, és így az eltérő modellek alkalmazása révén új eredmények születtek, a téma több irányból vált ismertté. Bár Blum-Kulka, House és Kasper (1989) keretrendszere csupán kiindulási alapot adott az udvariasság meghatározásához, a másik két koncepció – Locher és Watts (2005), valamint Spencer-Oatey (2002; 2008) modelljei – által árnyaltabb kép bontakozott ki a vizsgált adatokról.

Kulcsszavak: udvariasságelméletek, történeti sociopragmatika, történeti udvariasságkutatás, középmagyar kor, levelezés, Történeti magánéleti korpusz, kérések, Nádasdy Tamás, Kanizsai Orsolya

1. Bevezetés

A történeti szövegek vizsgálatakor, különösen pragmatikai szempontú kutatás során, gyakran felmerül a kérdés, hogy a kommunikáló felek hogyan értettek bizonyos megnyilatkozásokat, az általuk alkalmazott nyelvi formulák udvariasak vagy udvariatlanok voltak-e a korban, mi számított helyénvalónak akkoriban. A leíró udvariasságelméletek használata a történeti anyagon segítséget jelenthet e kérdések megválaszolásában.

Jelen tanulmány saját kutatás alapján vizsgálja meg, hogy az egyes, mai nyelvre kidolgozott udvariasságelméletek hogyan és milyen sikerrel alkalmazhatók középmagyar kori misszilisekben megjelenő kérések elemzésénél. Forrásul a Történeti magánéleti korpuszból (TMK) elérhető 16. századi házastársi levelezés, Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya misszilisei szolgáltak (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018). A jelen írás először az udvariasságkutatás alakulástörténetét ismerteti

röviden, bemutatva a legfontosabb, a vizsgálathoz alkalmazott modelleket. A cikk szól az egyes elméletek felhasználhatóságának lehetőségeiről és esetleges hátrányairól. Ezt követi a történeti udvariasságkutatás leírása és hazai előzményeinek szemléltetése. Majd a különböző elméleti kereteket működtető esettanulmányok nyomán a középmagyar kori kérések udvariasságáról tesz megállapításokat a dolgozat, végül pedig az összegzés olvasható.

2. Az udvariasság fogalma és a kutatáshoz alkalmazott udvariasságelméletek

Az udvariasság definiálása nem egyszerű feladat, ezt bizonyítja a leírására eddig megalkotott számos meghatározás. Legtöbbjüknek a közös vonása a következő értelmezésekben érhető tetten: „az udvariasság szociálpszichológiai jelenség, amely leképeződik a nyelvhasználatban” (Nemesi 2011: 368), valamint az „udvariasság az egymás iránti figyelmesség megnyilvánulása” (Tátrai 2017: 917). Részletes definíció szerepel Kádár és Haugh-nál¹ (Kádár–Haugh 2013: 1), amelyet Sárosi Zsófia magyarul is ismertet: udvariasságnak tartanak „minden olyan emberek közötti magatartásformát, amelynek révén úgy tudjuk érvényesíteni saját személyünket és fenntartani a másokkal kialakított interperszonális kapcsolatainkat, hogy mindeközben figyelembe vesszük mások érzéseit abban a tekintetben, hogy az illetők mit várnak el a velük való érintkezés terén” (Sárosi 2015a: 159).

Az udvariasságkutatásnak mint önálló diszciplínának a kialakulását az 1970-es évekre helyezik az udvariasságelméletek alakulástörténetét összefoglaló írások (Culpeper 2011; Kádár 2017; Haugh 2018; magyarul: Sárosi 2015a; 2015b; Németh 2021). A kezdetektől napjainkig az elméleteknek három csoportját különítik el. Mivel jelen kutatáshoz az első két irányzat elgondolásait alkalmazom, így ezeket ismertetem részletesebben.

Az **első hullám** az 1970-es évektől az 1990-es évek végéig tartó időszakban született „klasszikus udvariasságmodelleket” foglalja magában (részletes leírásuk magyarul: Szili 2007; Nemesi 2011; Sárosi 2015a; 2015b; 2016; Németh 2021). Az első elméletek létrejötté Goffman (1990 [1967]) arculatfogalmához és Grice (1997 [1975]) együttműködési elvéhez kötődik. Ezek az udvariasságelméletek az udvariasságot a beszélői szándék felől határozzák meg (Eelen 2001: 107), Grice (1997 [1975]: 213–227) elgondolását alapul véve úgy vélik, hogy az emberek normál esetben együttműködésre törekszenek a diskurzus során. Az első hullám elméleti közül kiemelendők Lakoff (1973) és Leech (1983) koncepciói, amelyekben az udvariasságot társalgási maximák mentén definiálják. Lakoffnál az udvariasság a konfliktusok elkerülésére irányuló viselkedés (Lakoff 1973: 297), míg Leechnél az együttműködési alapelv mellett az udvariasság figyelembevétele is fontos szempont (Leech 1983: 81). Máig meghatározó a Brown és Levinson szerzőpáros nevéhez fűződő udvariasságelmélet (Brown–Levinson 1987: 58–65), amely Goffman (1990 [1967]) szociálpszichológiai megalapozottságú arculatfogalmát veszi alapul, és a konfliktus elkerülését szolgáló udvariasságot arculatvédő tevékenységnek tekinti.

¹ „all types of interpersonal behaviour through which we take into account the feelings of others as to how they think they should be treated in working out and maintaining our sense of personhood as well as our interpersonal relationships with others.” (Kádár–Haugh 2013: 1)

Ebben a modellben a nyelvhasználókról két univerzális tulajdonságot feltételeznek: a racionalitást és az arcukat. Megkülönböztetnek közelítő (pozitív) és távolító (negatív) arcukat, ezeknek megfelelően pedig közelítő (pozitív) és távolító (negatív) udvariasságról is írnak. Az előbbi a beszédpartnerrel való közösséget, szolidaritást emeli ki, míg az utóbbi az elkerülésen alapuló, a partner távolító arcukatát tiszteletben tartó udvariasságot jelenti. Bár ez a modell nagy hatással van a későbbi udvariasságelméletekre is, számos kritikát is megfogalmaztak vele szemben. Az egyik ilyen problémát az arcukat nyugatban individualista, túlságosan absztrakt és kulturális sajátosságokat kevésbé mutató jellege jelenti (Szili 2007: 12). Ehhez kötődően a másik kivételként a szerzőpárosnak az udvariasság kapcsán tett univerzális igényű megállapításai adják, amelyek csak bizonyos típusú, az individuum tiszteletére építő társadalmakra helytállóak, azon belül is csak bizonyos társadalmi csoportjaira igazak (Kádár 2017).

Az első hullám udvariasságelméletei a nyelvet a nyelvhasználatától függetlenül kezelik, az is előfordul, hogy értelmezéseiket a kutatók által létrehozott, fiktív példákkal szemléltetik (Kádár 2017; Haugh 2018: 612).

A klasszikus udvariasságmodellekre válaszul megjelent a korábbi elméletekkel kritikus „diszkurzív fordulat”, amely az udvariasságkutatás **második hullámát** jelenti (Kádár–Haugh 2013; Kádár 2017; Haugh 2018; magyarul: Sárosi 2015a; 2015b; Németh 2021). A 2000-es évek elején megszülető művek nem komplex elméletet hoznak létre, hanem elsősorban az első hullámbeli koncepciók kritikáját fogalmazzák meg, valamint új szempontokat vezetnek be. Az udvariasságot nem magától értetődő, természetes dolognak vélik, hanem az adott beszédhelyzetben, társadalmilag konstruálódó jelenségnek tartják (Kádár–Haugh 2013: 57–80). Az udvarias viselkedés megítélésénél már nem csak a beszélői szándékból indulnak ki, hanem a megnyilatkozásnak a hallgatóra tett hatását, a hallgatói értékelést is számításba veszik (Eelen 2001: 109). Fontos újdonság továbbá, hogy az első hullámban alkalmazott eljárással szemben, valódi interakciókból származó példákat használnak fel kutatásaik során. Az udvariasság fogalmának összetettségére is felhívják a figyelmet, ugyanis kétféle különböztetnek meg: az elsődleges (first-order politeness) és a másodlagos (second-order politeness) udvariasságot. Az előbbi a laikus, míg az utóbbi a tudományos céllal létrehozott udvariasságkoncepció (Watts 2003).

A mindennapi beszédhelyzetek megítéléséhez már nem az udvariasság (politeness) – udvariatlanság (impoliteness) dichotómiát alkalmazzák, hanem a helyénvaló, megfelelő viselkedés (politic behaviour) – udvariasság (politeness) – udvariatlanság (impoliteness) hármasságával árnyalják azt. A semlegesnek számító helyénvaló viselkedés ugyanis nem azonosítható az udvariasság fogalmával. Ha a helyénvaló, megfelelő viselkedéstől szándékosan negatív irányba mozdul el a beszélő, vagy a hallgató ekként értékeli a megnyilatkozást, akkor udvariatlanság tanúi lehetünk, míg pozitív irányú eltérés alkalmával udvariasság jelentkezik. A Locher és Watts szerzőpáros így az udvariasságot és az udvariatlanságot társadalmilag jelölt viselkedésnek tartja, és egy tágabb keretben, a minden interakcióban jelen lévő kapcsolati munka részeként elemzi (Watts 2003; Locher–Watts 2005: 17). A kapcsolati munkát úgy definiálják, mint amelyet „az egyének fektetnek a másokkal való kapcsolataikról való egyezkedésbe, azaz a kapcsolati munka számukra a személyközi viszonyokról és jelentésekről való egyezkedés eszköze és színtere” (Szalai 2009: 179; Locher–Watts 2005: 10).

Más szerzőknél is megtalálhatók a helyénvaló viselkedéshez hasonló tartalmú fogalmak, ilyenek például a tiszteletadás (deference, [Jucker 2012](#)), a helyénvaló udvariasság (discernment politeness, [Jucker 2012](#)) vagy a közömbös viselkedés ([Tátrai 2017](#): 919). A második hullámba sorolható tanulmányok arra is kitérnek, hogy a tiszteletadás vagy a helyénvaló viselkedés általában a megszólítások általánosan alkalmazott formáival zajlik, de gyakori ezeknek a megszólításoknak stratégiai céllal történő udvarias használata is (vö. az udvarias viselkedés normatív és stratégiai megközelítésével, ahol az előbbi az udvariasság közösségi, míg az utóbbi az egyéni jellemzőit hangsúlyozza; a normatív és stratégiai udvariasságról l. Szili ([2007](#): 13–14) és Tátrai ([2017](#): 919)). Mindez már Brown és Levinson leírásában is szerepel ([Brown–Levinson 1987](#): 182–183; [Kádár–Culpeper 2010](#): 24–25).

Az udvariasság és az udvariatlanság funkcióinak elemzéséhez egyaránt eredményesen alkalmazható keretrendszer a Spencer-Oatey ([2002](#); [2008](#): 12–16) által megalkotott kapcsolatkezelési modell (rapport management – magyarul részletesen l. Tóth ([2016](#): 503–506; [2020](#): 33–39)). Ez a szociálpszichológiai és kommunikációelméleti alapokon nyugvó elmélet a goffmani arculat fogalmából indul ki. A modell központi fogalma az arculat, az arculatkezelés helyett mégis a kapcsolatkezelés terminus szerepel a nevében, ugyanis az utóbbi kifejezés szélesebb perspektívát foglal magában, hiszen a szociális jogok és kötelezettségek kezelését is tartalmazza. Az elmélet szerint a társas interakciók sikere vagy bukása három tényezőről múlik: az arculat érzékenységén, a partnerek viselkedéssel kapcsolatos elvárásain és interakciós céljain. Az arculat a személyes, a kapcsolati és a szociális értékekkel áll összefüggésben. A viselkedési elvárások alapja, hogy az interakció résztvevői az adott beszédhelyzetben milyen viselkedést tartanak helyénvalónak a szociális normák és konvenciók mentén. Hatással lehet a partnerek kapcsolatfelfogására az is, hogy milyen célok (kapcsolati vagy tranzakciós) eléréséért lépnek a másik féllel diskurzusba. A modell öt kategóriából áll, amelyek a következők ([Spencer-Oatey 2002](#); [2008](#): 12–16; magyarul: [Tóth 2016](#): 503–506; [2020](#): 33–39):

1. Minőségi arculat (quality face): azon alapvető vágyunk, hogy mások az általunk pozitívnak tartott tulajdonságaink szerint ítéljenek meg minket (például kompetenciáink, magabiztosságunk, külső megjelenésünk alapján). Ez a fogalom összefüggésben van az önértékelésünkkel;
2. Szociális identitás arculat (social identity face): azokat az igényeinket jelenti, hogy mások elfogadják és elismerjék a társas-társadalmi helyzetünket vagy szerepünket (például egy bizonyos helyzetben csoportvezetőként, ügyfélként vagy közeli barátként bánjanak velünk). Ez az arculat párhuzamba állítható a nyilvános énképünkkel;
3. Kapcsolati arculat (relational face): a résztvevők közötti kapcsolatot (például távolság–közelség, egyenlőség–egyenlőtlenység) és azokat az eljárásmodokat tartalmazza, amelyekkel a kapcsolatot fenntartják vagy egyeztetik egymással. Az egyének közötti egyedi viszonyokban játszik szerepet ez az arculat;
4. Méltányossági jogok (equity rights): azt a hitet jelöli, hogy jogunk van a másoktól származó figyelmességre és tisztességes bánásmódra;
5. Társulási jogok (association rights): az a meggyőződésünk, hogy jogunk van társulni másokkal.

Az ismertetett osztályok közül a jelenleg vizsgált levélírók kéréseiben a kapcsolati arculat (egyenlőség–egyenlőtlenség) és a méltányossági jogok mutathatók ki.

A második hullámban született koncepciók több új nézőponttal szolgáltak az udvariasság kutatásában, de olyan elmélet, amely komplex módon, makroszinten írja le az udvariasságot, nem keletkezett ebben az időszakban. Erre tesz kísérletet a 2010-es évektől kibontakozó **harmadik hullám**, az ún. „posztdiszkurzív” hullám (Culpeper 2011; Kádár–Haugh 2013; Kádár 2017; magyarul: Sárosi 2015a; 2015b; 2016; Németh–Kádár–Haugh 2015–2016; Tóth 2020; Németh 2021), amelynek képviselői az udvariasságra úgy tekintenek, mint a beszédpartnerek között kinyilvánított attitűdre, az értékelés kiemelt szerepet tölt be náluk (Culpeper 2011: 313). Ezt az elgondolást támogatja Kádár és Haugh könyve (Kádár–Haugh 2013) is azáltal, hogy a szerzőpáros az udvariasságértelmezések többféleségéről számol be. Az általuk megalkotott keretrendszerben az udvariasság és az udvariatlanság fogalma a nyelvészet határán túlmutat, kutatásukhoz a multidiszciplináris megközelítést szorgalmazzák. A modell segítségével egyidejűleg több perspektívából is értelmezhetővé válik ugyanaz az udvariasságot értékelő pillanat. Jelen tanulmányban nem mutatom be részletesebben ezt a koncepciót, mert a harmadik hullám elméleteit nem veszem igénybe a jelenleg vizsgált anyagom elemzéséhez. Ennek az az oka, hogy ennek az összetett megközelítésnek a szerepeltetése egy következő lépése lesz a kutatásomnak.

3. A történeti udvariasságkutatás

A történeti udvariasságkutatás a mai nyelvet elemző udvariassági elméletek elgondolásait veszi alapul, és így a kutatásait a pragmatikából és a szociálpszichológiából származó elméleti keretben végzi (Kádár–Culpeper 2010: 9–11; Bax–Kádár 2012). Ennek a kutatási területnek a célja az udvariasság és az udvariatlanság leírása és összehasonlítása történeti kontextusban; az udvariasságban és az udvariatlanságban létrejövő változásoknak a meghatározása és okainak tanulmányozása; valamint a történeti udvariasságkutatás számára a meglévő elméletek és keretek módosítása és újak megalkotása (Kádár–Culpeper 2010: 13; magyarul: Sárosi 2015a: 163). A kutatás tárgyát képezik az udvarias és az udvariatlan nyelvi cselekedetek, az udvariassági gyakorlat, emellett az időben, térben, kulturálisan és társadalmilag folyamatosan alakuló udvariasság fogalma, az udvariasságkoncepció (Sárosi 2015a: 163).

A történeti adatok gyűjtésekor és feldolgozásakor a kutató több nehézséggel talál(hat)ja szemben magát. Az egyik ilyen, hogy az elemzésre váró anyagok száma véges, illetve ezek a szövegek hiányosak, töredékesek lehetnek a ma gyűjthetővel összevetve. Fennállhat emellett annak is a veszélye, hogy az elemző a saját kompetenciája alapján próbálja meg megítélni és értékelni a bennük található egyes történeti jelenségeket (Kádár–Culpeper 2010: 19–21; magyarul: Sárosi 2015a: 163). A Fairclough-féle háromdimenziós modell ebben is segítséget nyújthat, ugyanis ez az elmélet azon a koncepción alapul, hogy szoros szövegelemzést ne önmagában végezzünk, hanem legyünk tekintettel a vizsgált közösség diszkurzív és társadalmi gyakorlatára is (Fairclough 1992: 72; magyarul: Sárosi 2014: 128). A korabeli, eredeti beszélői szándék és befogadói értelmezés szerinti jelentések megadásához érdemes tanulmányozni a szövegben lévő metaudvariassági, metapragmatikai

megjegyzéseket (példa erre a boszorkányperekben megfigyelhető *salva venia* 'engedelemmel legyen mondva' kifejezés), valamint az is irányt mutathat, ha fennmarad a hallgató értékelése az adott megnyilatkozásról, emellett a hallgatónak a beszélő kijelentésére adott válaszából is jellegzetességek állapíthatók meg a beszélő által létrehozott megnyilatkozásról (például a levelezéseknél megőrződő válaszlévél is segítséget jelenthet). Amennyiben ezek közül egyik lehetőség sem vehető igénybe, akkor a Kádár–Culpeper-féle korpuszmódszer (corpus method) használható, amely esetben az udvarias vagy udvariatlan viselkedés rekonstruálásához hasonló típusú, de más beszédp partnerektől származó szövegeket hasonlít össze a kutató (Kádár–Culpeper 2010: 19–21; magyarul: Sárosi 2015a: 163). A 16. század történelmi, társadalmi kontextusának (hierarchia, nők helyzete stb.), valamint a nyelvi kontextusnak (például a megszólítások megléte – meg nem léte és milyensége a kérések mellett) a figyelembevétele elengedhetetlen fontosságú volt a jelenlegi kutatásnál is.

A nyelvi udvariasság és udvariatlanság kérdése már a pragmatikai szemléletmódnak a nyelvtörténetben való megjelenése előtt is érdekelt a magyar nyelvtörténészeket. Ezt bizonyítja, hogy jelent meg történeti tanulmány megszólításokról (Kertész 1932; Sárosi 1985; 1988; Pusztai 1992; Balázs 1995; 2006; Bíró–Kalcso 2004), káromkodásokról (Galgóczi 1988; 2003; 2008; Czigány 1992), valamint metapragmatikai és metaudvariassági megjegyzésekről is (Pusztai 2005; Gallasy 2006). A leíró nyelvészetben a kutatók az udvariasságelméleteket már régóta alkalmazzák elemzéseik során, több írás is született a témában (Szili 2007; Mászlainé Nagy 2010; Nemesi 2011; Maróti 2013; Somodi 2014; Tóth 2016; 2020 stb.), a történetiségben ellenben csak a legutóbbi időkben láttak napvilágot ilyen pragmatikai kiindulású kutatások (például Németh 2014; 2015; 2016a; 2016b; 2020; 2021; Mohay 2015; Sárosi 2015a; 2015b; 2016; 2017; Varga 2017; Dér 2020; Bácsi 2022; 2023; 2024). Jelen tanulmány is az utóbb felsorolt történeti témájú publikációk sorát kívánja gyarapítani.

4. Középmagyar kori kérések udvariassága az elméletek tükrében: anyag és módszer

A dolgozatban egy esettanulmány alapján mutatom be, hogy a középmagyar kori kérések udvariasságának megállapításában miként segíthetnek a mai nyelv vizsgálatára megalkotott különböző udvariasságelméletek. A kutatás során a TMK-ban található házastársi levelezést, Nádasy Tamás és Kanizsay Orsolya missziliseit elemeztem, amelyek 1536-tól íródtak. Összesen 184 levelet tanulmányoztam: ezek 58%-át (106 db) a férj küldte, míg a misszilisek 42%-át (78 db) a feleség vetette papírra. A leveleknek körülbelül 60%-a (61,96%, 114 db) tartalmazott valamilyen kérést. Az anyagban 170 kérés fordult elő, amelyeknek 71,76%-át (122 db) a férfi, 28,24%-át (48 db) a nő formálta meg. Az adatokból is látható, hogy Nádasy Tamás jóval több levelet és kérést írt, mint Kanizsay Orsolya a férjének. Ez a kettejük közötti jelentős különbség a felek speciális helyzetével magyarázható. Nádasy Tamás a Magyarország területén lévő állandó harcok és az országban betöltött rangos tisztségei miatt sokszor tartózkodott távol otthonától, így Kanizsay Orsolyára hárult a családi birtokok ügyeinek az intézése, a gazdaság irányítása,

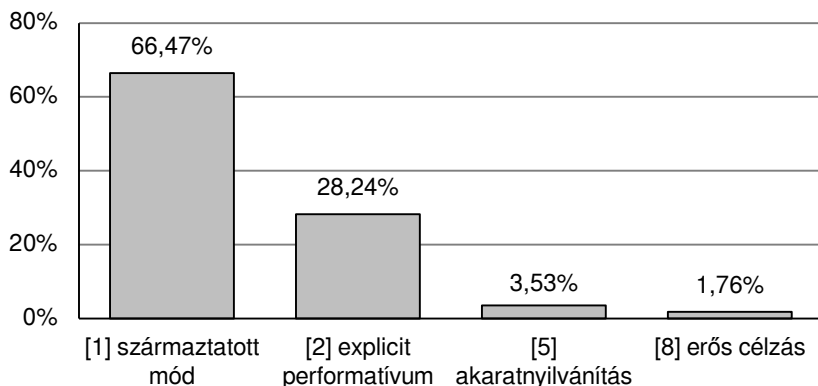
valamely tárgynak a férj részére elküldése, hiszen neki lehetősége adódott e teendők ellátására. A felmerülő nehézségek megoldásáról levelekben értekeztek, a férfi ilyen módon kérte orvoslásukat, az asszony elsősorban abban az esetben buzdította férjét intézkedésre, ha csak az úr tudta az adott tevékenységet elvégezni, valamint szükségese is volt megítéle.

Kéréseiknek udvarias voltát három különböző elmélet segítségével figyeltem meg: a Blum-Kulka, House és Kasper-féle csoportosítás (1989), a Locher és Watts szerzőpáros kapcsolati munka fogalma (Locher–Watts 2005), valamint Spencer-Oatey (2002; 2008) kapcsolatkezelési modellje nyomán vettem szemügyre őket.

5. Egy korábbi kutatás eredménye a Nádasy-levelezés kéréseiről

Egy korábbi vizsgálatban (Bácsi 2015) ugyanebben a levelezésben elemeztem a felek által alkalmazott kérési stratégiákat: a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármias osztályozásába soroltam be a házastársak kéréseit, amely kategorizáció a kérési szándék megjelenítési módjának a legdirektebbtől a legközvetettebbig haladva kilenc típusát különítette el (Blum-Kulka–House–Kasper 1989: 278–280). A kérések megformálásakor legtöbbször a legközvetlenebb formákat választották a levélírók, ez látható az 1. diagramon is. Domináns volt a származtatott módú [1] kérés, amelynél az illokúciós erő jelölése grammatikai móddal, elsősorban egyszerű felszólító móddal történt, például: *azért **vüselj** gondot tikfira és ludfira és egyéb szükségekre* (Nád. p. 3, 1550).² Nagy számban fordult elő az előző típushoz képest közvetettebb, de még így is direkt stratégiának számító explicit performatívum [2]. Ebben az esetben a beszélő szándéka explicit módon, az illokúciót megjelenítő igével, a *kér* performatív igével fejeződött ki, például: *Továbbá **kérem** Kdet, mint szerelmes uramat, hogy küldjő meg az én szoknyámnak való posztót és az gereznát* (Nád. p. 72, 1541). Csupán néhány adat jelentkezett a további, indirekt(ebb) csoportokba tartozó kérésekre: az akaratnyilvánításra [5], amely alkalmakkor a levélíró azt tűzte ki célul, hogy a propozícióban lévő esemény végbe menjen [***Akarnám** értenem, mit végeztél*] (Nád. p. 15–16, 1556)]; és az erős célzásra [8], ilyen esetben a kérési szándék nem volt megállapítható közvetlenül a lokúcióból, de a mondatban mégis szerepeltek olyan tartalmi elemek, amelyekből világossá vált, hogy a misszilis szerzője kért valamit a másik féltől [*Ha máttól fogva egy hétig semmi leveledet nem vehetem, nem tűrhetem tovább, egy emberemet hozzád bocsátom, hogy meglássa, mint vagy és bizony hírt hozzon felőled, mert soha nem tudom mire vélnem, hogy ennyi ideig nem írál*] (Nád. p. 4–5, 1551)].

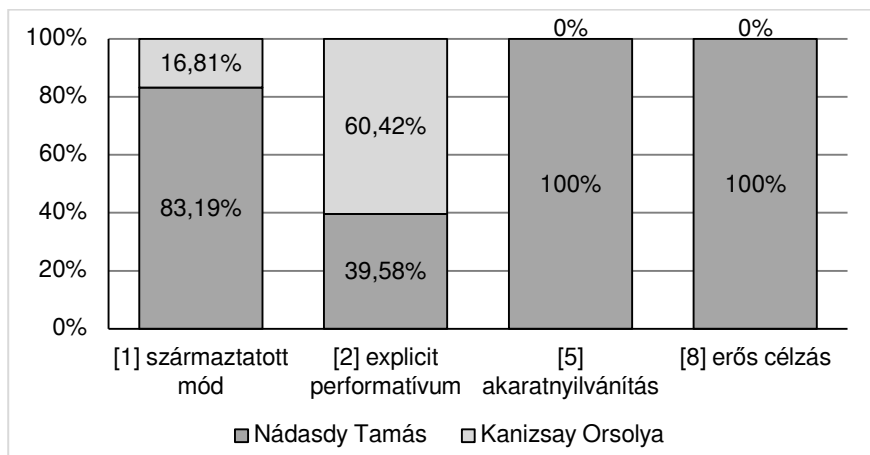
² Az adatokat betűhűen közlöm, a hivatkozás a kötet Történeti magánéleti korpuszban alkalmazott rövidítése, a levél oldalszáma és az év alapján történik.

1. ábra

A kérések megoszlása a kérési szándék megjelenítési módjai alapján

Különbség mutatkozott Nádasy Tamás és Kanizsai Orsolya kéréseinek a megformálásában. A férj leggyakrabban a legközvetlenebb típust, a származtatott módot [1] alkalmazta, csak nehezebben teljesíthető kérések esetében élt a kevésbé direkt *kérlek* formulát tartalmazó explicit performatívummal [2]. A feleség kéréseinél ennek éppen az ellentéte jelentkezett: legnagyobb arányban az explicit performatívumos [2] kérések szerepeltek nála, megadva ezáltal a férjének járó tiszteletet, és csak azokban az esetekben formálta meg a kéréseit egyszerű felszólító móddal [1], ha úgy érezte, hogy kérése megalapozott (Bácsi 2015: 83–84). A pontos eredményeket a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra

Nádasy Tamás és Kanizsai Orsolya kéréseinek megoszlása a kérési szándék megjelenítési módjai alapján

A kérések szerkezetét e modell alapján több különböző nyelvben, eltérő időszakokban és szövegtípusokban is vizsgálták a szakemberek. Blum-Kulka és Olshtain nemzetközi összevető kutatása nyomán a legelterjedtebb formának a közvetlen kérés bizonyult (Blum-Kulka-Olshtain 1984: 200–205), az egyes stratégiák eloszlása azonban nyelvenként, korszakonként és műfajonként eltérő eredményt hozott. Figyelemre méltó például, hogy bár a kutatók a korábbi angol kultúrában a ma gyakran használatos indirekt formákkal szemben a direktebb kategóriák meglétét mutatták ki (Culpeper-Archer 2008; Kohnen 2008), az explicit performatívum [2] a magyar történeti eredményekhez képest a 17–18. századi angol bírósági tárgyalások és színdarabok szövegeiben csekélyebb arányban jelentkezett, amelyet az *I demand to know, I charge you tell me* alakokkal fejeztek ki (Culpeper-Archer 2008: 76–80).

Felmerül a kérdés, hogy vajon ezek a kapott eredmények az udvariasság szempontjából miről tanúskodnak. Vajon a most elemzett, Nádasy Tamás és Kanizsai Orsolya által legtöbbször alkalmazott direkt kérési módok helyénvalónak, udvariasnak vagy udvariatlannak számítottak-e?

6. A kérések udvariassága Blum-Kulka, House és Kasper modellje alapján

Bár a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármás csoportosítása elsősorban nem az udvariasság vizsgálatára lett kifejlesztve, és nem is történeti a megközelítése, a keretrendszer ad néhány támpontot ennek meghatározására is (Blum-Kulka-House-Kasper 1989). A kérés beszédaktusát a különböző nyelvekben tanulmányozó diákon szemléletű publikációk igazolják (például az angol nyelv kapcsán: Culpeper-Archer 2008; Kohnen 2008; a magyar nyelvet elemzők: Krepesz 2015; Bácsi 2015; 2019a; 2019b; 2020; 2021; 2022; 2023; 2024; Hegedűs 2017), hogy e kategorizáció hasznosítható történeti szövegek esetében is, közülük néhány írás a kérések udvariasságára is tesz utalásokat (Kohlen 2008; Bácsi 2022; 2023; 2024 stb.), így e modell ilyen szempontú alkalmazhatóságának kipróbálása mindenképpen fontos kiindulása ennek az udvariasságra fókuszáló tanulmánynak. A szövegek kutatása során azonban elengedhetetlen, hogy az elemzett korra és nyelvre jellemző sajátosságokra is tekintettel legyünk (erről l. még Bácsi 2021).

A szerzőhármás elgondolása szerint (melynek háttere saját koruk szinkrón nyelvi állapota), minél közvettebb egy kérés megformálása, annál udvariasabbnak tekinthető (Blum-Kulka-House-Kasper 1989: 278–280). Az osztályozás alapján a házaspár direkt kérései nem sorolhatók az udvarias típusú kérések közé, és mivel a férj leginkább a legközvetlenebb, egyszerű felszólító módot [1] tartalmazókkal fordul feleségéhez, az asszony pedig általában a kevésbé direkt, *kér* igés formulával [2] fogalmazza meg őket, így elmondható, hogy a nő kérései alapvetően udvariasabbak, mint férjéé. Lehetséges, hogy élesnek tűnhet az elkülönítés az első és a második kategória értékelése között, hiszen a szerzők besorolásában az első öt stratégia mindegyike a közvetlen kivető osztályban kap helyet, ám a modellben az egyes típusok között adathalmozható árnyalatbeli eltérés, az egyes változatok nem cserélhetők fel egymással. Érdemes azonban szem előtt tartani azt is, hogy ami ma, meghatározott társadalmi csoportokban udvarias, helyénvaló vagy udvariatlan,

nem feltétlenül számított a 16. századi meghatározott társadalmi körben, a magyar főnemesi körökben is annak. Így a közvetettség és az udvariasság közötti kapcsolatot nem mutatkozik kellően informatív magyarázatnak, ez a keretrendszer csupán kiindulási alapot jelenthet az udvariasság megállapításához.

Ebben a történeti időszakban valószínűleg a direkter megformálási mód lehetett a megfelelő, ezt támogatják meg a más főnemesi levelezésekben tapasztalt hasonló eredmények is (például Barkóczy Krisztina férjének szóló írásai (vö. [Bácsi 2020](#): 471), Lobkowicz Poppel Éva levélváltásai (vö. [Bácsi 2022](#): 27), valamint 516 nemesi misszilis kérései (vö. [Bácsi 2023](#): 182–187; [2024](#)) is erről tanúskodnak). A feleség *kér* igés [2], udvariasabb kérési fajtájára pedig magyarázatul szolgálhat az, hogy a korban a nők a férfiaknak alárendelt személyek voltak, így ilyen típusú kéréseivel tiszteletben tartja a férje rangját, magasabb társadalmi pozícióját. A modell alapján udvarias(abb)nak minősített nyelvi megoldása a saját korában nem volt jelölt, azaz jelölten udvarias; ez jelentette a helyénvaló viselkedést egy alárendelt nő esetében, még ha főnemes is volt. Ezt bizonyítja 347, nőkhöz kötődő kérésnek a fent ismertetettekhez hasonló nyelvi megformálása is (vö. [Bácsi 2023](#): 185–187; [2024](#)). Emellett a Nádasdy-házaspár közötti jelentős korkülönbség is előidézhette esetükben az eltérő mintázatok alkalmazását, amely a feleség egyenlőtlen helyzetét növelhette az interakció során.³

Fontos további kiegészítés mindezekhez, hogy bár grammatikailag minél aprólékosabban megformáltak a megnyilatkozások, minél kidolgozottabbak nyelvi és személyközi viszonyok, a mondatok annál udvariasabbnak számítanak, számolni kell azzal a szemponttal is, hogy az sem lényegtelen, hogy kihez fordulunk kérésünkkel (családtaghoz, barátához, ismerőshöz stb.). Bizonyos esetekben ugyanis a kevésbé jól formált alakok is lehetnek megfelelőek, a mai magyarban is gyakori a legközvetlenebb kategória, a származtatott mód [1] jelenléte ([Szili 2004](#): 109; [Boronkai 2006](#): 53), amely alapvetően helyénvalónak számít, de a kontextus más elemei enyhíthetik a kérés kényszerítő jellegét; továbbá a kidolgozottabb megnyilatkozás minden alkalommal udvariasabbnak mondható ([Tátrai 2011](#): 42; [2017](#): 918).

7. A kérések udvariassága a Locher és Watts-féle kapcsolati munka és Spencer-Oatey kapcsolatkezelési modellje nyomán

Új nézőpontokat hozhat és pontosabb eredményeket adhat, ha a Blum-Kulka, House és Kasper-féle (1989) modell mellett a Locher és Watts (2005) szerzőpáros helyénvaló, megfelelő viselkedés (politic behaviour) – udvariasság (politeness) – udvariatlanság (impoliteness) hármasságával és Spencer-Oatey (2002; 2008) kapcsolatkezelési modelljével árnyaljuk a korábban leírtakat. Az elemzőskor tekintetbe vettem a megszólításokat, különös figyelmet szentelve a kérésekben megjelenőkre, az alkalmazott performatív igéket (*kér* vs. *könyörög*), a kérések indoklását (ezek meglétét vagy éppen hiányát is), a kérések tárgyát, továbbá a tágabb kontextust, azaz egy-egy levél egészét.

³ Köszönöm lektoromnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a szempontra.

A gyűjtött anyag leggyakoribb kéréseit alaposan megvizsgálva Nádasy Tamás kéréseinél helyénvaló viselkedésként tartható számon a legtöbbit alkalmazott legközvetlenebb megformálás, az egyszerű felszólító módú kérés [1], amely a legáltalánosabbnak bizonyult a levelekben. Példák erre:

- (1) Ingyen sem gondolom, hogy az husvét innepére haza jühessünk, azért **vüselj** gondot tikfira és ludfira és egyéb szükségekre. (Nád. p. 3, 1550)
- (2) azért **küldd** neki az leveleket. (Nád. p. 16–17, 1557)
- (3) **Küldj** halat **fiam** és egyéb böjti eleséget is és lisztet, zabot is. (Nád. p. 36–37, 1559)

Hiába a direkt megfogalmazásmód, azoknak a leveleknek a kérései, amelyekben ezek a formák előfordulnak, nem tekinthetők udvariattannak vagy tiszteletlennek. Ezt bizonyíthatják az ilyen típusú kérést tartalmazó misszilisekben megjelenő kedves és bensőséges bevezető formulák, például: *Szerelmes Orsikám; Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő és szerelmes ágyastársom*. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ezek szerepe nem minden középmagyar kori levél esetében egyértelmű, mivel hatókörük nem feltétlenül terjed ki a teljes szövegre. A korszak más levelezéseiben olyan példák is mutatkoznak, amelyeknél az írás ellenséges hangvételő, azonban a nyitóformulákból erre nem következtethetünk. A férj kéréseiben szereplő megszólítások (példa erre: *fiam*; vö. közelítő arculat, a címzettben a közösség, a szolidaritás érzésének erősítése), továbbá a kéréseket követő indoklások is alátámasztják a közvetlen mód megfelelőségét, példaként:

- (4) !Ferkónad **add meg** az confectet, mert még ű nem tud az karvalyokkal bánni (Nád. p. 25–26, 1558)

Ez az egy-egy rokon megszólítás enyhíti a közvetlen, olykor utasító hangnemet, emellett utalhat a férj és a feleség közötti házastársi kapcsolatra, amely Spencer-Oatey (2002; 2008) kapcsolati arculatát idézi fel. A (3) példában megjelenő *fiam* megnevezés régóta előfordul mint nemtől független megszólítás (elsősorban családi viszonylatban; vö. TESz. *fiú*). Ennél a konkrét esetenél a felek közötti meghittséget, továbbá a feleség „gyermeki státuszát” mutatja. A házaspár között lévő nagy különbséget is érzékelteti, amelyet a férj írásaiban sokszor kedvesen, önironikusan megemlít (például a *leányókám* és hasonló megszólításai Nádasy Tamásnak).

Udvariasak a férfi írásaiban a performatív ígét tartalmazó, *kérlek* formulás [2] kérések. Korábbi kutatásom alapján, amelyben a házastársi levelezésben a felek kéréseinek a tárgyát és az ehhez igénybe vett kérési stratégiákat elemeztem, megvizsgálva a kérő mondatok mellett a tágabb kontextust, a levelek egészét is, megállapítottam, hogy a férj olyan esetekben alkalmazza ezt a módot, ha valamit nagyon szeretne, kérése fontos vagy esetleg nehezebben teljesíthető (Bácsi 2015: 83–84). Egy-egy kérés súlyosságára az egy vagy több misszilisben lévő kívánalmak megismétlésének számából, az általa szerepeltetett meggyőző érvekből és bizonyítékokból, valamint az esetlegesen fennmaradt válaszlevelek tartalmából következtettem. Ilyenkor ezt a megformálást [2] részesíti előnyben, bízva abban, hogy így kérését felesége mihamarabb megvalósítja. Az alábbi példánál törött széke helyett kér egy másikat, míg a második esetben ételt szeretne kapni, a

kérésének a sikeres voltát pedig a *kérlek* ige többszöri ismétlésétől is reméli. Mindkét mondat esetében a férfi a befogadó pozitív (közösségi, szolidáris) arculata felé intézi kívánalmait, beleértve az (5)-nél megjelenő indoklást is.

- (5) azért **kérlek** lkül ide az kamara zselle széket mind vánkosaival egyetembe, ülhetek is rajta. (Nád. p. 18, 1557)
- (6) **Kérlek, kérlek, kérlek** küldj úrgombát. (Nád. p. 25, 1558)

Kanizsay Orsolya kéréseinek átnézése után megállapítottam, hogy a helyénvaló viselkedéshez köthető az általa leggyakrabban használt stratégia, a *kér* performatív igét [2] tartalmazó kérésfajta. Ha bármire szüksége van, akkor azt ilyen formában kéri a férjétől, ezáltal pedig megadja neki a tiszteletet, amely a férfi férji szerepének, valamint magas társadalmi pozíciójának is szólhat. A történetiségben gyakran alkalmazott *megszolgálom* kifejezés többször megjelenik a feleség és olykor a férj kéréseinél is, amely a levélíró közösségvállalását erősítheti, emellett jelezheti azt is, hogy a címzett számára is előnyöket tartogat a kérés megvalósítása. A következő mondatok a megfelelő viselkedésre példák:

- (7) **Kérem** Kdet, hogy küldjen egy Kalendarimot Kd, **megszolgálom** Kdnek. (Nád. p. 76a, 1545)
- (8) azért csak azon **kérem** Kdet, hogy siessen haza Kd (Nád. p. 75–76, 1545)

Egyszerű felszólító módú kérés [1] csupán néhány jelentkezik az asszony leveleiben, általában levélírásra biztatáskor vagy valamely otthonról hiányzó tárgy megküldésének szorgalmazásakor, ám ezeket is csak abban az esetben formálja meg így, ha úgy ítéli meg, hogy kérése különösen indokolt. Ezt a nagyfokú megalapozottságérzést jelzik a misszilisekben a különböző támogató lépések: ezek a, mindig az adott kérésekhez tartozó magyarázatok és indokok alátámasztják a feleség által megokoltnak és nagyobb nehézségek nélkül megvalósíthatónak vélt kívánalmakat, és utalnak jogosságukra is. Valószínűleg mindezek miatt hozza létre a nő ilyen direkt módon ezeket a kéréseket, és ennek hatására lehet ez a típus is a helyénvaló viselkedés egy fajtája. Jelölheti tehát ez a felszólító mód az asszonynak azt a hitét, hogy joga van a férjétől származó figyelmességre, amely Spencer-Oatey (2002; 2008) méltányossági jogok kategóriájára utal, ahol a másoktól származó figyelmességre és tisztességes bánásmódra való jog szerepel. Mindezeket mutatja be a következő két példa is, amelyeknél a támogató lépések szintén hangsúlyos funkciót töltenek be, segítségükkel részletezi Kanizsay Orsolya a kérései teljesítésének szükségességét. Az első esetben arra kéri a férjét, hogy mivel már egy hete elment otthonról, küldjön levelet, hiszen ennyi idő elteltével már indokolt, hogy hírt adjon magáról az úr. A második mondatban azt szeretné elérni, hogy a férfi egy fekete bársonyt szerezzen gyermekük ruhájához, mert ezt csak ő tudja megtenni távol-étekor. Mindkét alkalommal az érzelmi telítettség is kifejezésre juttatódik:

- (9) de immár holnap egy heti, hogy Kd elment, azért **írjon** immár Kd. (Nád. p. 93, 1554)
- (10) Továbbá az Ferencz ruhájárul való bársonrúl is elfeledkeztem volt emlékezni; Kegyelmed **el ne feledje**, bátor valami fekete bárson **vegyen** Kegyelmed egy dolmánkának valót. (Nád. p. 107–108, 1560)

Minden olyan esetben, amikor nagyon fontos neki, hogy a férje teljesítse, amit szeretne, az asszony a *kér* ige [2] mellett a köztük lévő közeli, rokoni kapcsolatra utaló *szerelemes uram* megnevezést, illetve a *mint*-tel kezdődő, értelmező szerepű fordulatot (*mint szerelemes uramat*) szerepelteti. Ezen alkalmakkor Spencer-Oatey modelljéből (2002; 2008) a kapcsolati arculat fogalom lép működésbe. Ezek a megszólítások egyrészt a levelek bevezető részeiben kapnak helyet, amely gyakori alkalmazás miatt egyszerű tiszteletadásnak felelnek meg, azonban az írások belsejében – a kérések és a bocsánatkérések esetében – a használatuk stratégiai céllal történik, általuk válnak a megnyilatkozások udvariassá, továbbá az erősebb érzelmi intenzitást is hangsúlyozzák. Ezt az udvarias kérési típust szemléltetik az alábbi mondatok: a (11) példánál a feleség a szemhéján lévő vörösség megszüntetéséhez kér segítséget, míg a (12)-nél jelzi, hogy az ünnep alatt a férfi társaságában szeretne lenni, így szorgalmazza hazajövetelét, belátja azonban azt is, hogy ez nem feltétlenül lehetséges (*ha lehet*), így ennél a megnyilatkozásnál a negatív arculat (a függetlenség tiszteletben tartása, a cselekvés szabadsága) megközelítése is érvényesül.

- (11) Azért Kdet **kéröm**, mint **szerelemes uramat**, hogy te Kd tudakoznék erről ez írről és vagy azt, vagy valami egyéb orvosságot küldjön, ki az viszketegőt elvegye rólam; mert igen gonoszúl vagyok miatta. (Nád. p. 105, 1559)
- (12) Továbbá **kérem** Kdet, mint **szerelemes uramat**, hogy ha lehet jöjjön meg Kd ez innepre, (Nád. p. 71–72, 1541)

A *kér* ige helyett a *könyörög* is jelentkezhet a *szerelemes uram* megszólítás mellett. Ez az erősebb érzelmi telítettséggel bíró performatív ige a (13) példában is a kérés fontosságára hívja fel a figyelmet, valamint udvariasságát fokozza. Más főnemesi családok leveleinek átvizsgálásából is világossá vált (vö. [Bácsi 2023](#); [2024](#)), hogy a *könyörög* csupán a nemesasszonyok kéréseiben fellelhető. További érdekesség, hogy szintén csak az ő írásaikban – így Kanizsai Orsolyánál is – található meg az ezzel a performatívummal megkonstruált bocsánatkérések. Ezek a nők az elemzett misszilisek címzettjeihez képest általában alárendelt pozíciót töltöttek be, ez a viszony pedig nyelvhasználatukban is megmutatkozott. Az egyik erre utaló jel a *könyörög* ige alkalmazása, amely mögött pragmatikai cél áll, a stratégiai udvariasságra szolgáltat mintát. Ezt erősíti az is, hogy az ezzel a performatívummal rendelkező mondatokban a megszólításoknak egy sokkal kidolgozottabb és egyben tiszteleteljesebb formája érhető tetten.

- (13) azért az Istenért **könyörögök** Kdnek mint **szerelemes uramnak**, hogy Kd jűjjön meg ha lehetséges, mert bizony semmi jót nem várok belőle, (Nád. p. 92–93, 1554)

8. Összegzés

Jelen tanulmányban egy vizsgálatban tártam fel, miként alkalmazhatók középmagyar kori anyagon az egyes mai nyelvre kidolgozott udvariasságelméletek elgondolásai. Arra kerestem a választ a Nádasy Tamás és Kanizsai Orsolya missziliseiben megjelenő kérések elemzésekor, hogy ami ma, meghatározott csoportokban

helyénvaló, udvarias vagy udvariatlan kérési típusnak számít, annak minősült-e a 16. századi magyar főnemesi körökben is. Ennek megállapítása egy 21. századi kutató számára nem problémamentes, de az adott kor kontextusának ismerete segítséget nyújthat a kérdés megválaszolásában.

A levelezésekben mai szemmel nézve és mechanikusan alkalmazva a mai szinkroniára kifejlesztett udvariassági modellek kategóriáit, a direkt kérési típusok domináltak, amelyeket nem feltétlenül sorolhatnánk az udvarias megformálású módok közé. A 16. században viszont ezek a helyénvaló, megfelelő viselkedést jelentették. Meghatározó szempontnak bizonyult a házaspár eltérő mintázatai kapcsán a korban a felek közötti hierarchikus viszony, valamint a jelentős korkülönbség is. Kiemelendő továbbá, hogy minél fontosabb volt a kérő fél számára a kérése, annál udvariasabb és nyelviileg kidolgozottabb módon alkotta meg azt. Ez alapján a kérés tárgya és a „súlya” is befolyásoló tényezőnek számított a házastársak kéréseinek létrehozásában. A megszólítások és az igénybe vett performatív igék sok esetben árnyalták a kéréseket, ugyanis használatuknak általában stratégiai célja volt, és így általuk vált jelöltté – udvariassá – az adott kérési stratégia.

Jelen írásban egy levelezés alapján tettem megállapításokat a 16. századi kérések udvariasságáról. Figyelemre méltó volt, hogy bár a különböző elméletek segítségével ugyanazt a jelenséget tanulmányoztam, mégis mindegyik modell révén új és pontosabb eredmények születtek, ezáltal pedig a vizsgált téma sokkal több irányból vált ismertté. A Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas elgondolása (Blum-Kulka-House-Kasper 1989) fontos kiindulást jelentett az udvariasság meghatározásához, azonban a további két keretrendszer – Locher-Watts (2005), valamint Spencer-Oatey (2002; 2008) koncepciói – által árnyaltabb kép rajzolódott ki a vizsgált adatokról. A későbbiekben a kapott eredmények megértéséhez és pontosításához további középmagyar kori szövegek elemzése szükséges.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFI FK 135186. számú, *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban* című munkálat keretében készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak hasznos észrevételeikért, javaslataikért.

Források

Nád. = Károlyi Árpád – Szalay József (szerk.) 1882. *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 TMK = Történeti magánéleti korpusz: <http://tmk.nyud.hu/>

Hivatkozások

Bácsi Enikő 2015. A kérési szándék megjelenési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben. In P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.) *Anyanyelvünk évszázadai 1*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 75–87.
 Bácsi Enikő 2019a. Házastársak kérései a 16–18. században. *Édes Anyanyelvünk* 41/4:16.

- Bácsi Enikő 2019b. Peregrinuslevelekben szereplő kérések nyelvi megformáltsága. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 19–31.
- Bácsi Enikő 2020. Variációk a kérésre 17–18. századi levelekben. *Magyar Nyelvőr* 144/4:460–473. doi:[10.38143/Nyr.2020.4.460](https://doi.org/10.38143/Nyr.2020.4.460).
- Bácsi Enikő 2021. 16–18. századi levelekben szereplő kérések módszertani megközelíthetőségei, problémái. In Farmati Anna – Gábor Csilla (szerk.) *A dialógus formái a magyar régiségben*. (Egyetemi füzetek 45) Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó; Bolyai Társaság. 301–315.
- Bácsi Enikő 2022. Kérisi és udvariassági hagyomány a középmagyar kori misszilisekben. In Bene Sándor – Dobos István (szerk.) *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában: a doktoriskolák VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája*. Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 15–28.
- Bácsi Enikő 2023. *A kérés (és az ahhoz kapcsolható jelenségek) megfogalmazásának módjai a középmagyar korban: Kérés- és bocsánatkérés-stratégiák*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Bácsi Enikő 2024. *Kérés- és bocsánatkérés-stratégiák a középmagyar korban*. (Nyelvtudományi Értekezések 172) Budapest: Akadémiai Kiadó. doi:[10.1556/9789634549918](https://doi.org/10.1556/9789634549918).
- Balázs Judit 1995. Megszólítás. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 80–86.
- Balázs Judit 2006. A boszorkányperek megszólításformái: keresztnévi megszólítások. In Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.) *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum. 157–162.
- Bax, Marcel – Dániel Z. Kádár (szerk.) 2012. *Understanding Historical (Im)Politeness*. (Benjamins Current Topics 41) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. doi:[10.1075/bct.41](https://doi.org/10.1075/bct.41).
- [TESz.] Benkő Loránd (szerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bíró Ferenc – Kalcso Gyula 2004. Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában. In Farkas Ferenc (szerk.) *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 200) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 32–38.
- Blum-Kulka, Shoshana – Juliane House – Gabriele Kasper 1989. *Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood: Ablex Publishing Corporation.
- Blum-Kulka, Shoshana – Elite Olshtain 1984. Requests and apologies: A cross-cultural study of speech act realization patterns (CCSARP). *Applied Linguistics* 5/3:196–213. doi:[10.1093/applin/5.3.196](https://doi.org/10.1093/applin/5.3.196).
- Boronkai Dóra 2006. A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzus elemzés tükrében. *Szociológiai Szemle* 16/4:64–87.
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Culpeper, Jonathan 2011. Politeness and impoliteness. In Gisle Andersen – Karin Aijmer (szerk.) *Pragmatics of Society*. (Handbooks of Pragmatics 5) Berlin: De Gruyter. 393–438. doi:10.1515/9783110214420.393.
- Culpeper, Jonathan – Dawn Archer 2008. Requests and directness in Early Modern English trial proceedings and play-texts, 1640–1760. In Andreas H. Jucker – Irma Taavitsainen (szerk.) *Speech Acts in the History of English*. (Pragmatics & Beyond New Series 176) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 45–84. doi:10.1075/pbns.176.05cul.
- Czigány László 1992. *Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében*. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 54) Budapest: ELTE.
- Dér Csilla Ilona 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból: Korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113:85–110.
- Eelen, Gino 2001. *A Critique of Politeness Theories*. Manchester: St. Jerome.
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Galgóczi László 1988. Régi magyar káromkodások. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése I/II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 350–357.
- Galgóczi László 2003. A szitokszóvá válás útja. In Büky László – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 39–46.
- Galgóczi László 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. In Zimányi Árpád (szerk.) *Az agressziókutatásról – interdiszciplináris keretben*. (Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 35) Eger: Linceum Kiadó. 5–27.
- Gallasy Magdolna 2006. Nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárások és írásba kerülésük a hegyközségi szokás(jog)ok rögzítésekor. In Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.) *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum. 96–102.
- Goffman, Erving 1990 [1967]. A homlokzatról. In Síklaki István (szerk.) *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Budapest: Tankönyvkiadó. 3–30.
- Grice, H. Paul 1997 [1975]. A társalgás logikája. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 213–227.
- Haugh, Michael 2018. Linguistic politeness. In Yōko Hasegawa (szerk.) *The Cambridge Handbook of Japanese Linguistics*. (Cambridge Handbooks in Language and Linguistics) Cambridge; New York: Cambridge University Press. 608–627.
- Hegedűs Attila 2017. Adalék a kérés pragmatikájához – egy 16. századi magánlevél kapcsán. *Jelentés és Nyelvhasználat* 4:27–33. doi:10.14232/JENY.2017.1.2.
- Jucker, Andreas H. 2012. Changes in politeness cultures. In Terttu Nevalainen – Elizabeth Closs Traugott (szerk.) *The Oxford Handbook of the History of English*. New York: Oxford University Press. 422–433. doi:10.1093/oxfordhb/9780199922765.013.0036.

- Kádár, Dániel Z. 2017. Politeness in pragmatics. In Mark Aronoff (szerk.) *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. doi:10.1093/acrefore/9780199384655.013.218.
- Kádár, Dániel Z. – Jonathan Culpeper 2010. Historical (im)politeness: An introduction. In Jonathan Culpeper – Dániel Z. Kádár (szerk.) *Historical (Im)politeness*. (Linguistic Insights 65) Bern: Peter Lang. 9–36.
- Kádár, Dániel Z. – Michael Haugh 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kertész Manó 1932. *Szállok az úrnak: Az udvarias magyar beszéd története*. Budapest: Révai.
- Kohnen, Thomas 2008. Directives in Old English: Beyond politeness? In Andreas H. Jucker – Irma Taavitsainen (szerk.) *Speech Acts in the History of English*. (Pragmatics & Beyond New Series 176) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 27–44. doi:10.1075/pbns.176.04koh.
- Krepsz Valéria 2015. A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemese és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111/2:162–173.
- Lakoff, Robin 1973. The logic of politeness: or, Minding your p's and q's. In Claudia W. Corum – Thomas Cedric Smith-Stark – Ann Weiser (szerk.) *Papers from the Ninth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 292–305.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Locher, Miriam A. – Richard J. Watts 2005. Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 1/1:9–33. doi:10.1515/jplr.2005.1.1.9.
- Maróti Orsolya 2013. *Ajánlatok elutasításának pragmatikai vizsgálata természetes adatgyűjtési módszerrel*. Doktori értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Mászlainé Nagy Judit 2010. *A jászapáti roma és magyar kisiskolások nyelvhasználati stratégiáinak kulturaközi elemzése*. Doktori értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Mohay Zsuzsanna 2015. A nehezteléstől a sértésig. A rosszallás pragmatikája középmagyar kori magánlevelekben. *Magyar Nyelv* 111/2:174–188. doi:10.18349/MagyarNyelv.2015.2.174.
- Nemesi Attila László 2011. *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Németh Luca Anna 2014. A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban. In Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina (szerk.) *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája „Félúton 9.” Konferenciájának kiadványa*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 13–28.
- Németh Luca Anna 2015. A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban. *Magyar Nyelv* 111/2:189–203. doi:10.18349/MagyarNyelv.2015.2.189.
- Németh Luca Anna 2016a. Nyelvi és nyelvhelyességi ideológiák a magyar nyelvi udvariasság interpretációjában a 19. század második felében és a 20. század első harmadában. In Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit (szerk.) *Találkozások Félúton*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 130–146.

- Németh Luca Anna 2016b. A nyelvi udvariasság indexikalitása az illemirodalomban. In Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.) *Udvariasság: Szemiotika, művészet, irodalom, nyelv*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 91–99.
- Németh Luca Anna 2020. Az illemirodalom mint metapragmatikai műfaj. In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Dér Csilla Ilona – Csontos Nóra (szerk.) *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben: II. Pragmatika, diskurzuselemzés, interkulturális kommunikáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 103–110.
- Németh Luca Anna 2021. *A magyar nyelvi udvariasság fogalma a 19. század második és a 20. század első felének illemirodalmában*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Németh Luca Anna – Kádár Zoltán Dániel – Michael Haugh 2015–2016. Nyelvi udvariasság/udvariatlanság és metapragmatika. *Filológia.hu* 6–7/1–4:4–27.
- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52/1:1–28. doi:10.1007/s10579-017-9393-8.
- Pusztai Ferenc 1992. Megszólítás és felszólítás Bethlen Miklós leveleiben. In Kozocsa Sándor – Laczkó Krisztina (szerk.) *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK. 202–208.
- Pusztai Ferenc 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101/3:332–334.
- Sárosi Zsófia 1985. A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben. *Magyar Nyelv* 81/3:334–342.
- Sárosi Zsófia 1988. Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése 2/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 841–848.
- Sárosi Zsófia 2014. A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés. In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.) *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest; Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék; Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 126–139.
- Sárosi Zsófia 2015a. Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 157–169.
- Sárosi Zsófia 2015b. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111/2:129–146. doi:10.18349/MagyarNyelv.2015.2.129.
- Sárosi Zsófia 2016. Az udvariasság értelmezései. In Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.) *Udvariasság: Szemiotika, művészet, irodalom, nyelv*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 49–60.
- Sárosi Zsófia 2017. Az udvariatlanság tettenérése. *THL₂: A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 2017/1–2:116–124.

- Somodi Júlia 2014. *Megszólitások pragmatikája japán–magyar összevetésben. A japán apellatív megszólitások fordításának vizsgálata magyar filmszövegekben*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Spencer-Oatey, Helen 2002. Managing rapport in talk: Using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations. *Journal of Pragmatics* 34/5:529–545.
[doi:10.1016/S0378-2166\(01\)00039-X](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(01)00039-X).
- Spencer-Oatey, Helen 2008. *Culturally Speaking: Managing Rapport Through Talk Across Cultures*. New York: Continuum.
- Szalai Andrea 2009. *Átok, feltételes átok és társadalmi nem erdélyi roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlataiban*. Doktori értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 36) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131/1:1–17.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4) Budapest: Osiris Kiadó. 897–1058.
- Tóth Loretta 2016. Arculat és udvariasság a társalgási interakciókban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 71/3:497–511. [doi:10.1556/0016.2016.71.3.5](https://doi.org/10.1556/0016.2016.71.3.5).
- Tóth Loretta 2020. *Az udvariasság pragmatikája: Diplomácia 280 karakterben: a nemzetközi kapcsolatok alakulása a twiplomácia aranykorában*. Doktori értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Varga Mónika 2017. „Az hol az haragrúl írsz”. Szöveg- és személyközi kapcsolatok jelzéseiről középmagyar levelekben. *Magyar Nyelvőr* 141/3:350–367.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness. Key Topics in Sociolinguistics*. New York: Cambridge University Press.

A szerzőről

Bácsi Enikő a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyar nyelvtörténet, valamint a történeti szociopragmatika. Részt vesz nyelvtörténeti adatbázisok építésének munkálataiban.

Elérhetősége: bacsi.eniko@nytud.hun-ren.hu

[EMPTY]

Áttekintés a nem szó szerinti jelentések megértése során aktiválódó agyterületekről ALE-metaanalízis

Svindt Veronika

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
MTA–HUN-REN NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport

Összefoglaló

Jelen tanulmány célja a pragmatikai megértés neurális hátterének feltérképezése. Ehhez egy, a nemzetközi szakirodalomban jól ismert módszert, az ALE (activation likelihood estimation) metaanalízist alkalmaztam. A tanulmányok szűrése és válogatása után 63 tanulmányt elemeztem. A vizsgált pragmatikai jelenségek a metafora, metonímia, irónia, szarkazmus, implikatívák, beszédaktusok, idiómák és szólások voltak. A metaanalízis 1204 résztvevő adataiból készült. 590 aktivációs gócot azonosítottam a figuratív > szó szerinti megértés kontrasztjára. Az azonosított aktivációs gócek egy része az agynak egyrészt valamely strukturális csomópontja, mint a precuneus, a superior frontális gyrus, a superior parietális lebeny, az insula, a hippocampus vagy a thalamus. Másrészt az azonosított területek között agyi funkcionális hálózatok (mint pl. a nyelvi vagy a tudatelméleti hálózat) csomópontjait is megtaláljuk, mint bilaterálisan a precuneus, a frontális lebeny laterális és mediális gyrusai, a temporális lebeny superior és középső gyrusai, az amygdala; valamint a bal inferior és superior parietális lebeny, az insula és a cinguláris kéreg.

Kulcsszavak: neuropragmatika, pragmatika, ALE metaanalízis, metafora, irónia, implikatívák, idióma, beszédaktusok

1. Bevezetés

Az implicit, vagyis nem szó szerinti jelentések megértésének neurális hátteréről annak ellenére is csak viszonylag korlátozott tudáshalmaz áll rendelkezésünkre, hogy az elmúlt két évtizedben az agyi képalkotó eljárással végzett kutatások száma exponenciális növekedést mutatnak. Mivel a pragmatikai működést magyarázó elméleti keretek sokfélék, a fókuszpontok eltérő szempontrendszerek szerinti kijelölése eleve meglehetősen széttartóvá teszi a témában készült kutatásokat. Az egyes pragmatikaelméletek jelentős eltérést mutatnak már abban a kérdésben is, hogy mit tartanak a pragmatika ernyője alá tartozó jelenségnek, és mit nem. A pragmatikai képességgel foglalkozó empirikus kutatások legtöbbször pedig evidenciaként használja a „pragmatikai képesség” fogalmat anélkül, hogy definiálná azt, illetve kijelölné annak határait. A témával behatóbban foglalkozva hamar világossá válik, hogy valójában arra sincsen egzakt válaszuk, hogy pontosan micsoda a pragmatikai képesség, mi teszi lehetővé a pragmatikailag megfelelő megnyilatkozások létrehozását, és pontosan milyen peremfeltételek teljesülése szükséges a szociális kommunikációban való adekvát és sikeres részvételünkhöz.

Amikor agyi képalkotó eljárással készült pragmatikai kutatásokat szeretnénk összehasonlítani, illetve azok eredményeiből koherens képet rajzolni, számos problémával találkozunk. Az egyik első nehézség, hogy a különböző agyi képalkotó eljárásokkal készült kutatások (pl. EEG, fMRI, PET, fNIRS) jellegüknél fogva csak korlátozottan hasonlíthatók össze. Jelen kutatásban éppen ezért csak fMRI tanulmányokat vizsgálók. Szembetűnő probléma továbbá, hogy ezek a tanulmányok – érthető kutatómódszertani okokból – döntő többségben megértést vizsgálnak. Mindössze három tanulmányt sikerült azonosítani a szisztematikus keresés során, amely fMRI-vel készült, és produkciót vizsgált (Benedek et al. 2014; Beaty–Silvia–Benedek 2017; Liu et al. 2023). Hasonló aránnyal találkozunk egyébként a megértés vs. produkció vizsgálatában azoknál az agyi képalkotó eljárást nem alkalmazó tanulmányoknál is, amelyek egy-egy pragmatikai jelenséget elemeznek.

Általános nehézség, hogy a pragmatikai kutatásokban rendkívül ritka a nagymintás vizsgálat. Ez egyaránt igaz az agyi képalkotó eljárást alkalmazó és az azokat nem alkalmazó kutatásokra is. Ennek a tényezőnek szignifikáns hatása lehet egy olyan képesség vizsgálatára, amelyről biztosan tudjuk, hogy jelentős egyéni különbségeket kell feltételeznünk nyelvhasználó és nyelvhasználó között. Az egyéni különbségek oka lehet genetikai, környezeti, szociokulturális, szocioökonómiai ok vagy éppen nemi különbség, kezesség... stb. Vagyis a vizsgálatokat egyszerre túl sok faktorra kellene kontrollálni, ami ritkán történik meg, hiszen viszonylag kis elemszámnál ez meglehetősen nehéz, a statisztikai elemzést pedig lehetetlenné teszi (vö. Kutás 2014). További probléma, hogy a kutatások döntő többsége a vizsgálati személyek kiválasztása során nem vesz figyelembe, vagy éppen kizár bizonyos faktorokat, amelyeknek az eredmények alakulására jelentős hatása lehet. Szinte mindegyik tanulmányban kizáró faktor például a balkezesség, így semmit nem tudunk a társadalom mintegy 10%-át kitevő balkezesek pragmatikai működésének agyi hátteréről. Jellemző emellett például az is, hogy általában nem veszik figyelembe a vizsgált személyek szocioökonómiai státuszát és szocio-kulturális tudását, noha a nem szó szerinti jelentések megértésére ennek erős hatása lehet. Ezt valamennyire ellensúlyozhatja, hogy a kutatások nagyobb része egyetemista résztvevőkkel dolgozik, ami talán némi homogenitást kölcsönözhet legalább a teljes minta egy részének. Kevés tanulmány közöl adatokat a résztvevők iskolai végzettségéről. További hiány, hogy általában nincsen elegendő elemszám a férfi:nő különbségek feltáráshoz, noha számos kutatás kimutatta, hogy ez fontos faktornak tűnik (vö. Kutás 2014; Pléh 2000). Metaanalízis készítése során további tényezők figyelembevétele is szükséges lehet. Ilyen például, hogy a kutatásokban vizsgált nyelvek közti strukturális (nyelvtan, írásmód... stb.) különbségek hatással lehetnek az agyműködésre. Nem lehet figyelmen kívül hagyni továbbá azt sem, hogy a pragmatikai képességnek jelentős szociokulturális meghatározottsága van. Az eltérő szociokulturális közeg pedig különbségeket eredményezhet a pragmatikai megértésben, sőt már a tudományos kérdés megfogalmazásában, illetve a kutatáshoz használt feladatok előállításában is. Például más a megítélése az iróniának az angolszász társadalmakban, mint pl. a távol-keletiekben; de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy pl. a kínai írásrendszer inhereens metaforicitásának milyen hatása lehet a kínai beszélők metaforamegértésére (ez utóbbiról l. bővebben pl. Schnell (2024); a metaforák kultúrafüggőségéről pedig l. Kövecses (2005)).

Legjobb tudomásom szerint a mai napig nem készült a pragmatikai képesség neurális hátteréről magyar nyelven elérhető átfogó tanulmány. Jelen írás ezt a hiányt igyekszik pótolni. Tanulmányom első részében áttekintem a témában készült metaanalíziseket, a második részében pedig magam is készítek egy ALE (activation likelihood estimation) metaanalízist, melybe – a korábbi metaanalízisektől eltérően – az implikaturákról született tanulmányokat is beleveszem. Metaanalízisembe nem vonom be azonban sem a humorra, sem a diskurzusra vonatkozó kutatásokat, mert ezek – heterogenitásuknál és nehéz körülhatárolhatóságuknál fogva – megnehezítenek a belőlük nyert aktivációs kontrasztok értelmezését.

2. A pragmatikai megértés bizonyos aspektusait vizsgáló metaanalízisek

A „klasszikus” pragmatikai jelenségeket, mint a metafora, metonímia, irónia, szarkazmus, idiómák, beszédaktusok, több metaanalízisben is vizsgálták (Bohrn–Altmann–Jacobs 2012; Rapp et al. 2011; Reyes-Aguilar-Valles-Capetillo-Giordano 2018). Kifejezetten a metaforák neurális hátterének összefoglalását vállalta Vartanian (2012) és Yang (2014). A metaforák és idiómák egy speciális típusa, amikor valamilyen mozgásige metaforikus értelmezése adja a figuratív jelentést, erről külön metaanalízis készült (Yang–Shu 2016). A humor neurális hátterének feltárására koncentrált Farkas et al. (2021). A diskurzus, szöveg és narratívák neurális hátterét tekintette át Ferstl et al. (2008) és Yang et al. (2019). A pragmatikai műveletek és jelenségek legátfogóbb – noha kissé széttartó – vizsgálatát pedig Hauptman–Blank–Fedorenko (2023) tette meg. Az 1. táblázatban összefoglaltam a témában készült metaanalíziseket.

Tanulmány	Metaanalízis típusa	Intervallum	Beválogatott tanulmányok (db)	Személyek száma (fő)	Képkötő	Keresőszavak
Ferstl et al. 2008	ALE	1993–2005	23	NA	fMRI, PET	discourse, text, context, comprehension
Vartanian 2012	ALE	–2010	20	232	fMRI	analogy, analogical reasoning, metaphor
Rapp–Mutschler–Erb 2012	ALE	2004–2012	28	523	fMRI	metaphor, proverb, non-literal, figurative, idiom, metonymy, irony, sarcasm
Bohrn–Altmann–Jacobs 2012	SDM	–2011	23	374	fMRI, PET	metaphor, idiom, proverb, irony, sarcasm, figurative, literal
Yang 2014	ALE	2004–2011	17	226	fMRI	metaphor

Tanulmány	Metaanalízis típusa	Intervallum	Beválogatott tanulmányok (db)	Személyek száma (fő)	Képzőkö	Keresőszavak
<u>Yang-Shu 2016</u>	ALE	2005–2013	13	328	fMRI	fictive motion, metaphoric action, idiomatic action, comprehension
<u>Reyes-Aguilar-Valles-Capetillo-Giordano 2018</u>	ES-SDM	2004–2018	48	1209	fMRI	speech acts, indirect/direct request, indirect reply, metaphor, idiom, irony; sarcasm
<u>Yang et al. 2019</u>	ALE	1980–2018	78	1976	fMRI	discourse, narrative, text comprehension/processing
<u>Farkas et al. 2021</u>	ALE	1995–2020	75	1248	fMRI	humor, comedy, sarcasm, satire, irony, laugh
<u>Hauptman-Blank-Fedorenko 2023</u>	ALE (revisited)	2001–2021	74	1430	fMRI	anaphora, anthropomorphism, comedy, discourse comprehension, figurative language, figure of speech, hyperbole, humor, idioms, indirect request, indirect speech, ironic, irony, jokes, lying, metaphor, metonymy, narrative, non-literal language, oxymoron, paradox, personification, platitude, pragmatics, prosody, proverbs, pun, sarcasm, sarcastic, saying, speech act, synecdoche, text coherence, text comprehension, understatement

1. táblázat

Metaanalízisek a pragmatikával összefüggő jelenségek neurális hátteréről (ALE: Activation Likelihood Estimation; SDM: Signed Differential Mapping; ES-SDM: Effect Sized-Signed Differential Mapping)

A leggyakrabban vizsgált pragmatikai jelenségekből létrehozott metaanalízisek más-más fókuszpontokkal készültek. Rapp és munkatársai a figuratív nyelvhasználat vizsgálatában két fő kérdésre kívántak választ találni (Rapp-Mutschler-Erb 2012). Vizsgálták egyrészt, hogy a figuratív jelentés szalienciája hogyan változtatja meg az agyi aktivációs mintázatot, másrészt azt, hogy mennyiben tartható a pragmatika jobb féltekei túlsúlyának hipotézise. Giora fokozatos kiugróság hipotézise (*graded salience hypothesis*, Giora (2003)) szerint a megértésben a figuratív – szó szerinti megkülönböztetés helyett jóval inkább az adott inger szalienciája határozza meg a feldolgozás sikerességét. Elmélete szerint az újszerű, nemszaliens figuratív jelentések nagyobb jobb féltekei aktivációt váltanak ki. Rapp, Mutschler és Erb (2012) metaanalízisükben azonban azt találták, hogy az azonosított aktivációs

gócok közül 280 a bal féltekében, 129 pedig a jobb féltekében volt. Vagyis az aktivációs mintázatok mindössze 32%-a jobb féltekés. Bohrn–Altmann–Jacobs (2012) a figuratív vs. szó szerinti kontraszt elemzése során metaanalízisükben szintén a jobb félteke szerepére voltak kíváncsiak, és Rapp és munkatársai (2012) metaanalíziséhez hasonlóan Giora hipotézisére kerestek megerősítést vagy cáfolatot a konvencionális vs. újszerű metaforák szembeállításának vizsgálatával. Emellett külön-külön mérték az irónia, a metafora, az idiómák és szólások aktivációs mintázatát. Elemzésük során arra jutottak, hogy míg a metaforák megértése jóval inkább szemantikai folyamatokat aktivál, addig az irónia és a szarkazmus megértése tudatelméleti folyamatok működését követeli meg. Rapp és munkatársai eredményeihez hasonlóan ők is arra jutottak, hogy a figuratív nyelv megértésében a jobb féltekei túlsúly nem igazolható, ehelyett bilaterális aktiváció látható bal féltekei túlsúllyal és a bal inferior frontális gyrus markáns részvételével.

Reyes-Aguilar–Valles-Capetillo–Giordano (2018) ES-SDM metaanalízist készítettek, ami jelenleg a legpontosabb elemzést teszi lehetővé, mivel figyelembe veszi a klaszterek megalkotása során az eredeti tanulmányokban között klaszterméreteket, és ezzel súlyozva készíti el az elemzést. Tanulmányukban újszerű módon külön elemzést készítettek a stimulus modalitása (vizuális, auditív vagy audiovizuális), valamint a feladat nyelvének ortográfiája szerint. Utóbbi szerint megkülönböztették a transzparens, opak és logografikus írású nyelveket. Emellett külön elemezték a germán és az újlatin nyelveket, valamint a mandarin kínai és a japán nyelvet. A germán és az újlatin nyelvek között nem találtak szignifikáns aktivációs különbséget a mintázatban a figuratív > szó szerinti kontrasztra. Különbséget találtak a japán és a germán nyelvek között, valamint a kínai > germán és a kínai > újlatin nyelvek között. Nem volt olyan agyterület, ami jobban aktiválódott volna a japánban, mint a kínaiiban, de találtak olyan területet, amely a kínaiiban jobban aktiválódott a japánhoz képest a figuratív > szó szerinti kontrasztra (jobb féltekei középső temporális gyrus). A stimulus modalitása szerint találtak különbséget az auditív > szöveges kontrasztra, de nem volt különbség a szöveges > auditív kontrasztban. Az opak és transzparens írásrendszerek nem mutattak különbséget a többi írásrendszerrel való összehasonlításban. A logografikus írásoknál a logografikus > transzparens kontrasztra találtak különbséget, de a logografikus > opak nem mutatott szignifikáns különbséget. Eredményeik azt mutatták, hogy a „pragmatikai megértési hálózat” magába foglalja a klasszikus nyelvi területek mellett bilaterálisan a mediális prefrontális kérgi területeket is.

Mivel a metafora megértésének neurális hátteréről született a legtöbb agyi képalkotó eljárással készült tanulmány, ezért kevéssé meglepő, hogy ebben a témában három metaanalízis is készült (Vartanian 2012; Yang 2014; Yang–Shu 2016). Yang (2014) a metafora > baseline/nyugalmi állapot kontrasztját, valamint a metafora > szó szerinti kontrasztot vizsgálták metaanalízisükben. Elemzték emellett a konvencionális hatását, valamint a szöveges kontextus hatását a megértésre. Azt találták, hogy a konvencionális metaforáknál a bal féltekei aktivitás jelentősebb, míg az újszerű metaforáknál a jobb félteke aktivációja nő meg, ez megerősíti Giora hipotézisét (Giora 2003). Vartanian (2012) a metaforák és a hasonlatok neurális hátterét vizsgálta metaanalízisében. Azt találta, hogy a hasonlat az előhíváshoz, munkamemóriához és a bizonyos relációk egymáshoz viszonyított feltérképezéséhez szükséges agyterületeket (a dorzolaterális prefrontális kérget és

az elülső prefrontális kérget) aktiválja. A metafora ezzel szemben bilaterálisan a dorzolaterális PFC mellett az elülső cinguláris kérget, a temporális pólust, a gyrus supramarginalist, valamint a ventrolaterális PFC-t aktiválta. Az eredményekből azt a következtetést vonta le a szerző, hogy mind a metaforának, mind a hasonlatnak megnövekedett munkamemória-igénye van, valamint szükséges hozzájuk a releváns információk előhívására (egyúttal a nem releváns információk gátlására) való képesség. Yang és Shu (2016) mozgással összefüggő metaforikus és idiomatikus kifejezések agyi aktivációját vizsgáló tanulmányokból készítették metaanalízist. Ezek a tanulmányok olyan metaforikus vagy idiomatikus kifejezéseket vizsgálnak, amelyekben szerepel valamilyen mozgásos mozzanat, amelyet azonban figuratívan értve jutunk el az adott megnyilatkozás jelentéséhez (pl. *Leesett az álla vs. Leesett a könyv a földre*). Yang és Shu azt találták, hogy a téri tájékozódásért felelős területek (jobb féltekei gyrus parahippocampalis) aktiválódnak a fiktív mozgást kifejező idiomatikus mondatoknál, a metaforikus mozgásoknál pedig a bal precentrális gyrus (BA6), amely a komplex, koordinált mozgások kivitelezéséért is felelős. Az idiomatikus mozgások aktiválták a bal inferior frontális gyrust (BA44/45), de nem aktiválták a precentrális gyrust. Az eredményekből a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy a szenzomotoros rendszer aktivációja megjelenik a mozgással összefüggő kifejezések megértése során.

Noha a humor tárgykörébe számos, szemantikailag és pragmatikailag is nagyon különböző jelenség tartozhat, Farkas és munkatársai 2021-es metaanalízisükben a humor különféle típusainak neurális hátterét vizsgálták. Tanulmányukban modalitásuk szerint külön-külön elemezték a nyelvi és képi alapú humortípusokat, valamint a nevetést. Azt találták, hogy a komplex humor megértése során az érzelmi folyamatokért felelős agyterületek (pl. amygdala) aktiválódnak, de emellett a klasszikus nyelvi területek, a szemantikai feldolgozásért és integrációért felelős területek is aktívnak mutatkoztak a humor modalitásának függvényében. A nevetés nem csupán az auditoros kéregben (superior temporális gyrus) váltott ki aktivitást, hanem a jobb féltekei inferior frontális gyrusban – amelynek aktivitását más figuratív nyelvi megértési feladatokban többen is kimutatták –, valamint a jobb féltekei középső temporális gyrusban is. A kutatók arra jutottak, hogy a humor megértése során olyan területek is aktiválódnak, amelyek az inkongruencia felismerésében játszanak szerepet. Hasonló eredményre jut Vrticka–Black–Reiss (2013) kissé rendhagyó metaanalízise,¹ de az inkongruencia felismerésére aktiválódó agyterületek mellett kiemeli az érzelmi működés olyan komponenseit is, mint a vidámság érzése vagy a pozitív megjutalmazottság érzésére aktiválódó területek.

A diskurzus, szöveg, szövegkoherencia létrehozásának neurális hátteréről szóló metaanalízisek olyan kutatásokat vontak be a vizsgálatba, amelyeknél a feladat egyszómondatnyi szövegnél nagyobb terjedelmű szöveg megértése volt (Yang et al. 2019), illetve ahol vagy egymáshoz koherensen kapcsolódó mondatok (pl. történetek) megértése vagy valamilyen pragmatikai interpretáció kikövetkeztetése volt a feladat (Ferstl et al. 2008). Ferstl és munkatársai (2008) a szövegértést háromféle kontrasztban is megvizsgálták: egyrészt az agy nyugalmi állapotához képest, másrészt értelmetlen, de a hangzó nyelv elemeit tartalmazó szövegekhez képest

¹ Rendhagyó abban az értelemben, hogy a tanulmány nem tartalmazza a vizsgált tanulmányok koordinátaalapú összefoglalását vagy a metaanalízis módszertanának leírását.

(pl. visszafelé lejátszott szöveg); harmadrészt pedig koherens vs. inkoherens szövegek kontrasztjában. Eredményeik szerint a szövegértés a bal féltekei elülső temporális kéreg, a középső és hátsó temporális kéreg aktivitását váltotta ki mindhárom összehasonlításban, de a dorzolaterális PFC aktivitását nem. A koherencia létrehozása az eredmények szerint a bal félteke mediális területeit is aktiválja, ami általában aktiválódik a következtetési képességet igénylő feladatok, vagy éppen a szociális viselkedés során is. Részben más szempontok alapján készítették metaanalízisüket Yang és munkatársai (2019). Ők a diskurzusból származó ingerek és bizonyos nem nyelvi ingerek összehasonlítása mellett mérték a következtetési folyamatok aktivációs mintázatait, összehasonlították a konzisztens és inkonzisztens szövegek megértését, valamint a pragmatikai interpretáció során aktiválódó mintázatokat. A tanulmányok aktivációs mintázataiból kirajzolódó kép szerintük arra utal, hogy a szövegértés folyamatába hét nagy kiterjedésű agyi hálózat vonódik be. Ezek a nyugalmi hálózat (default mode network), a frontoparietális hálózat (ezt szokás centrális végrehajtó hálózatnak is nevezni), a ventrális és a dorzális figyelmi hálózat, a szomatoszensoros rendszer és a limbikus rendszer. Legfontosabb eredményük annak kimutatása, hogy a diskurzus megértése során legerőteljesebben a nyugalmi hálózat csomópontjai aktiválódnak, és ezek kooperálnak a többi azonosított hálózat egyes csomópontjaival.

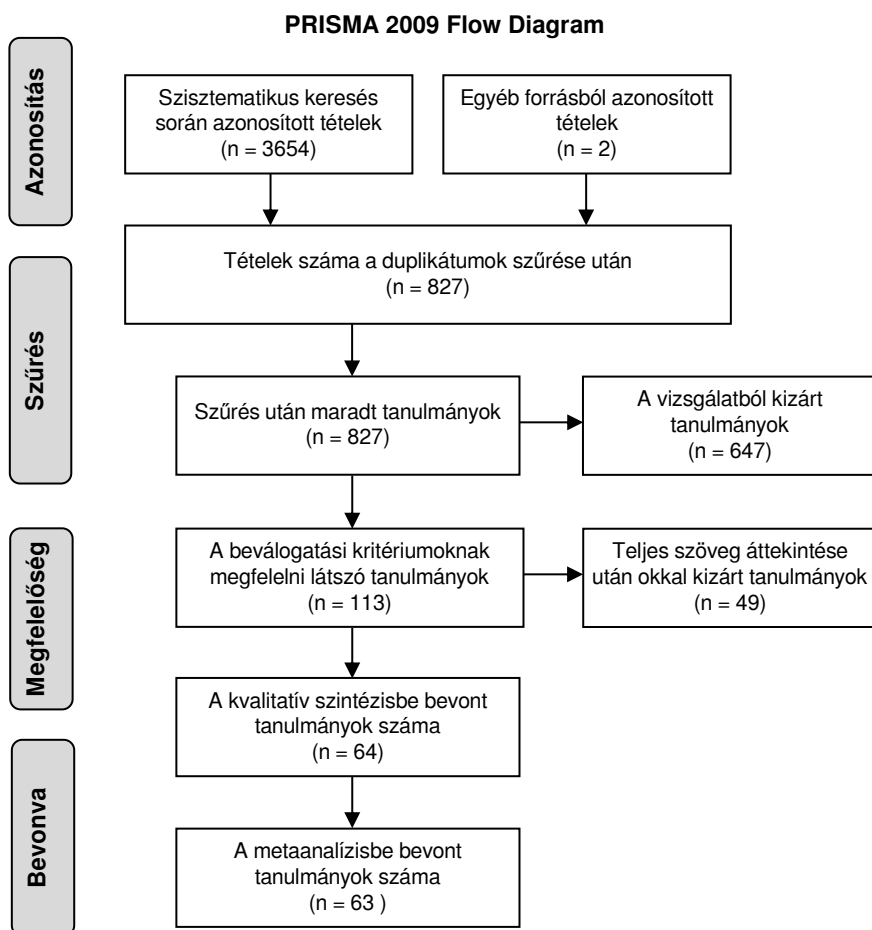
A nem szó szerinti jelentés megértésének neurális hátterét vizsgáló legátfogóbb metaanalízist Hauptman és munkatársai készítették (Hauptman–Blank–Fedorenko 2023). Metaanalízisükben a pragmatikát kimerítő módon értelmezték, így a lehető legtöbb, bár egymással nehezen összehasonlítható pragmatikai jelenség neurális hátterét igyekeztek feltérképezni. Kutatásukban arra keresték a választ, hogy a nem szó szerinti jelentések megértése mennyiben függ és mennyiben mutat átfedést a nyelvi, a szociális-kognitív, valamint a végrehajtó folyamatokkal. Ehhez olyan funkcionális aktivációs atlaszokat alkalmaztak, amelyeket korábban nagy mennyiségű adat alapján hoztak létre. Eredményeik azt mutatják, hogy a figuratív megértést támogatja egyrészt a nyelvi hálózat, másrészt az általános szociális inferenciális képességet működtető hálózat. Egyúttal az is kirajzolódik az eredményekből, hogy a nem szó szerinti megértés több kognitív erőforrást igényel a szó szerinti megértésnél, és bizonyos olyan végrehajtó folyamatok működtetését is igényli, amelyeket a szó szerinti megértés nem.

3. Módszertan

3.1. A tanulmányok beválogatási kritériumai

A metaanalízis a PRISMA módszertana szerint egy szisztematikus kereséssel és áttekintéssel indult a Scopus és PubMed adatbázisokból (1. ábra). A keresés 2023. júniusáig megjelent tanulmányokat tartalmaz. Az összehasonlíthatóság miatt kizárólag fMRI tanulmányokat válogattam az elemzésbe, vagyis a keresés az „fMRI AND *kulcsszó*” összetétellel történt. A használt kulcsszavak listája: *pragmatic**; *figurative language*; *non-literal/nonliteral*; *metaphor**; *metonymy*; *irony/ironic*; *sarcasm/sarcastic*; *proverb*; *idiom(atic)*; *implicature*; *presupposition*; *quantifier*; *speech act*; *indirect/direct*; *“indirect request”*; *simile*. A keresés során összesen 3654 tételt azonosítottam, melyekből a PRISMA módszertan végigvitele után a

metaanalízisbe 63 tanulmány került be. A vizsgálatba csak azok a tanulmányok kerültek be, amelyek a) egészséges felnőtt populáción; b) angol nyelven; c) fMRI képkalkító eljárással; d) megértést mértek (auditív vagy vizuális feladatprezentációval); e) teljes agyi elemzést (*whole-brain analysis*) közöltek; f) az agyi aktivációs góccokat (*foci; cluster*) és csúcsoakat (*peaks*) a két nemzetközileg elfogadott koordinátarendszer valamelyikében, vagyis MNI (Montreal Neurological Institute; Collins et al. 1994) vagy Talairach (Talairach–Tournoux 1988) koordinátákban közölték.

1. ábra
A szisztematikus keresés folyamatábrája

Kizártam a vizsgálatból a csak ROI (*region-of-interest*) és az SVC (*small-volume corrected*) analízist alkalmazó kutatásokat. Mind a ROI, mind az SVC analízis ugyanis korábbi kutatások alapján kirajzolt képből dolgozik, tehát egy adott

kognitív funkcióra aktiválódó, meghatározott agyterületeket vizsgál. Vagyis az elemzés során nem veszi figyelembe, hogy az adott agyterületen kívül más agyterületek is aktiválódhatnak a feladat bizonyos jellemzőinek függvényében, így a kutatás szempontjából esetleg releváns adatok kimaradnak az elemzésből (vö. Müller et al. 2018). Az eredmények összehasonlíthatósága miatt kizártam a vizsgálatból a produktív elemző fMRI tanulmányokat is. Kizártam továbbá azokat a tanulmányokat, amelyek nem közöltek figuratív > szó szerinti kontrasztot; vagy a figuratív > szó szerinti kontraszt eredményeit táblázatos formában, koordinátákat is közölve nem, hanem csak agyi aktivációs gócot bemutató ábrán közölték. Kizártam a vizsgálatból azokat a tanulmányokat is, amelyek figuratív > szó szerinti kontrasztot is bemutatnak ugyan, de a feladat multimodális volt. Ez többnyire azt jelenti, hogy a verbális modalitás mellett a résztvevőnek pragmatikai jelentéssel bíró gesztusokra is figyelnie kellett. Ezeknél az eseteknél nehezen kontrollálható, hogy a kapott aktivációs gócot valóban csak a pragmatikai megértésre vonatkoznak-e. Szintén kizártam azokat a tanulmányokat, amelyekben a figuratív > szó szerinti kontraszt elemzését csak konjunkciós elemzésként közölték. Azoknál a tanulmányoknál, amelyek az egyszerű kontraszt mellett konjunkciós elemzést is végeztek, csak az előbbire vonatkozó eredményeket vettem figyelembe. Nem kerültek bele a metaanalízisbe azok a tanulmányok sem, amelyek nem kontrasztról, csak főhatásról közöltek koordinátákat, vagy csak aktivációs klasztereket közölnek egy adott pragmatikai jelenségre. Ez utóbbiak esetében az elemzés azért problémás, mert bár azt ki tudjuk olvasni a táblázatból, hogy pl. a metaforamegértési feladat során milyen agyterületek aktiválódtak, de arra nézve semmilyen információnk nincs, hogy a szó szerinti megértéshez képest, vagy éppen a nyugalmi állapothoz képest ez az aktivációs mintázat mely agyterületeken mutat szignifikáns különbséget. Így az aktivációs klaszterek közlése a kontrasztok nélkül nem informatív.

Hivatkozás	Elemzés (nő:férfi)	Pragmatikai jelenség	Átlagéletkor [terjedelem]	Kezesség	Nyelv	Szoftver	Stimulus	Feladat	Kontraszt
Bendersky et al. 2021	21 (10:11)	idióma	32,6 [19–48]	J	spanyol	SPM12	vizuális	mondat +kép	•idióma >< szó szerinti
Boulenger-Hauk-Pulvermüller 2009	18 (8:10)	idióma (mozgás)	24,3 [NA]	NA	angol	SPM5	vizuális	olvasás	•idióma > szó szerinti •idióma > baseline
Citron et al. 2019	23 (23:12)	idióma	27 [19–36]	NA	német	SPM12	vizuális	olvasás	•idióma >< szó szerinti
Kana et al. 2012	36 (19:17)	idióma	21 [NA]	NA	angol	SPM	vizuális	olvasás	•idióma > baseline •szó szerinti > baseline
Romero Lauro et al. 2008	22 (13:9)	idióma	25 [19–40]	J	olasz	SPM	vizuális	mondat +kép	•idióma >< szó szerinti

Hivatkozás	Elemszám (nő:férfi)	Pragmatikai jelenség	Átlagéleltekör [terjedelem]	Kezesség	Nyelv	Szoftver	Stimulus	Feladat	Kontraszt
Yang et al. 2016	20 (10:10)	idióma	21,7 [20–25]	J	kinai	AFNI	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •transzparens idióma > baseline •szó szerinti > baseline •idióma > szó szerinti •homályos idióma > szó szerinti •transzparens idióma > szó szerinti •homályos idióma > transzparens idióma
Zempleni et al. 2007	15 (7:8)	idióma	30,8 [NA]	J	holland	SPM99	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •idióma >< szó szerinti •kétértelmű >< egyértelmű
Desai et al. 2013	27 (15:12)	idióma, metafora (mozgás)	24,7 [18–38]	J	angol	AFNI	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •szó szerinti >< absztrakt •metafora>< absztrakt •idióma >< absztrakt
Hornick–Shetreet 2022	16 (8:8)	implikátúra (ad hoc)	27,1 [23–39]	J	héber	SPM12	vizuális	mondat +kép	•implikátúra > nincs implikátúra
Feng et al. 2017	23 (12:11)	implikátúra (társalgási)	22,4 [NA]	J	kinai	SPM8, AFNI	auditív	párbeszéd hallgatása	•indirekt > direkt
Jang et al. 2013	23 (9:14)	implikátúra (társalgási)	22,6 [NA]	J	koreai	SPM8, AphaSim	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •erősen implicit >< explicit •kevésbé implicit >< explicit
Li et al. 2014	24 (12:12)	implikátúra (skaláris)	NA [19–25]	J	kinai	SPM8	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •alulinformatív > kongruens •inkongruens > kongruens
Olm et al. 2014	17 (10:7)	implikátúra (skaláris)	23,1 [18–28]	J	angol	SPM8	vizuális	mondat +kép	•implikátúra > nincs implikátúra
Shetreet–Chierchia–Gaab 2014	13 (8:5)	implikátúra (skaláris)	23,4 [19–30]	J	angol	SPM8	audio-vizuális	szó +kép	•implikátúra > nincs implikátúra
Akimoto et al. 2014	35 (14:11)	íronia	20,2 [18–23]	J	japán	SPM	vizuális	mondat +kép	<ul style="list-style-type: none"> •íronia > inkongruencia •íronia > szó szerinti
Bosco et al. 2017	23 (9:14)	íronia	22,7 [19–27]	J	olasz	SPM8	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •megtévesztés >< íronia •íronia > szó szerinti •megtévesztés > szó szerinti
Obert et al. 2016	21 (10:11)	íronia	22,1 [20–27]	J	francia	SPM8	auditív	párbeszéd hallgatása	•íronia > szó szerinti

Hivatkozás	Elemiszám (nő:férfi)	Pragmatikai jelenség	Átlagéleltör [terjedelem]	Kezesség	Nyelv	Szoftver	Stimulus	Feladat	Kontraszt
Rapp et al. 2010	15 (15:0)	irónia	28,1 [21–53]	J	német	SPM5	vizuális	olvasás	• irónia > szó szerinti • irónia > baseline
Shibata et al. 2010	13 (3:10)	irónia	23,8 [20–29]	J	japán	SPM5	vizuális	olvasás	• irónia > szó szerinti
Valles- Capetillo- Ibarra- Giordano 2023	45 (22:23)	irónia	26,7 [NA]	J	spanyol	FSL6	auditív+ vizuális	feladat: hallgatás; kérdés: olvasás	• irónia > szó szerinti +kegyes hazugság • kegyes hazugság > irónia+szó szerinti
Wakusawa et al. 2007	38 (17:21)	irónia, metafora	22,3 [18–38]	J	japán	SPM2	vizuális	mondat +kép	• irónia+metafora > szó szerinti
Filik et al. 2019	17 (10:7)	irónia, szarkaz- mus	24 [19–29]	J	angol	SPM12	vizuális	olvasás	• nem szarkasztikus irónia > szó szerinti • szarkasztikus irónia > szó szerinti
Uchiyama et al. 2006	20 (10:10)	irónia, szarkaz- mus	21,9 [19–29]	J	japán	SPM2, Allegra	vizuális	olvasás	• szarkazmus > szó szerinti
Spotorno et al. 2012	20 (12:8)	irónia, ToM	22 [NA]	J	francia	SPM8	vizuális	olvasás	• irónia > szó szerinti
Ahrens et al. 2007	9 (0:9)	metafora	21 [20–22]	J	kínai	Matlab 6.5	vizuális	olvasás	• rendhagyó metafora > szó szerinti • rendhagyó metafora > konvencionális metafora
Bambini et al. 2011	9 (4:5)	metafora	25 [NA]	J	olasz	AFNI	vizuális	olvasás	• metafora > szó szerinti
Chen- Widick- Chatterjee 2008	14 (4:10)	metafora (mozgás)	21,5 [NA]	J	angol	SPM2, VoxBo	vizuális	olvasás	• metaforikus mozgásigék >> szó szerinti mozgás • szó szerinti mozgás > mozgás nélküli mondatok • metaforikus mozgásigék > mozgás nélküli mondatok
Citron et al. 2016	24 (15:9)	metafora	26 [21–35]	NA	német	SPM8	vizuális	olvasás	• metafora > szó szerinti • metafora > nyugalmi állapot
Diaz- Hogstrom 2011	16 (8:8)	metafora	23,8 [18–30]	J	angol	FSL	vizuális	olvasás	• metafora > szó szerinti • metafora > álszó

Hivatkozás	Elemzés (nő:férfi)	Pragmatikai jelenség	Átlagélektor [terjedelem]	Kezesség	Nyelv	Szoftver	Stimulus	Feladat	Kontraszt
Diaz-Barrett- Hogstrom 2011.	16 (8:8)	metafora	24,8 [21-31]	J	angol	FSL	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •újszerű metafora > álszó •konvencionális metafora > álszó •szó szerinti > álszó
Forgács et al. 2012	40 (20:20)	metafora	24,2 [19-30]	J	német	Brain Voyager	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •konvencionális metafora > újszerű metafora •konvencionális metafora > konvencionális szó szerinti •újszerű metafora >> újszerű szó szerinti
Hartung et al. 2020	26 (17:12)	metafora	24,7 [19-36]	J	angol	SPM12	auditív	történet hallgatá sa	•metafora >> értelmetlen szósor
Lacey-Stilla- Sathian 2012	7 (5:2)	metafora	20,8 [NA]	J	angol	Brain Voyager	vizuális	olvasás	•metafora > szó szerinti
Lee-Dapretto 2006	12 (6:6)	metafora	27,7 [23-35]	J	angol	SPM99	auditív	szavak hallgatá sa	<ul style="list-style-type: none"> •nem szó szerinti > szó szerinti •nem szó szerinti > nyugalmi állapot
Mashal et al. 2007	15 (7:8)	metafora	NA [21-31]	NA	héber	Brain Voyager	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •újszerű metafora > nem kapcsolódó konvencionális metafora •konvencionális metafora > nem kapcsolódó •szó szerinti > nem kapcsolódó •újszerű metafora > szó szerinti •konvencionális metafora > szó szerinti •újszerű metafora > konvencionális metafora
Mashal et al. 2009	15 (6:9)	metafora	25 [22-28]	J	héber	Brain Voyager	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> •újszerű metafora > értelmetlen •újszerű metafora > szó szerinti
Obert et al. 2014	19 (10:9)	metafora	22 [19-27]	J	francia	SPM8	auditív	monda- tok hall- gatása	•metafora > szó szerinti
Prat-Mason- Just 2012	24 (13:11)	metafora	NA [NA]	J	angol	SPM2	vizuális	olvasás	•metafora > szó szerinti

Hivatkozás	Elemszám (nő:férfi)	Pragmatikai jelenség	Átlagéletkor [terjedelem]	Kezesség	Nyelv	Szoftver	Stimulus	Feladat	Kontraszt
Rapp et al. 2004	15 (6:9)	metafora	NA [NA]	J	német	SPM99	vizuális	olvasás	• metafora > baseline
Samur et al. 2015	20 (16:4)	metafora	21,9 [18–27]	J	holland	SPM8	vizuális	olvasás	• figuratív > szó szerinti
Schmidt- Seeger 2009	10 (5:5)	metafora	25 [19–42]	J	angol	Brain Voyager	vizuális	olvasás	• mondat > álszó • szó szerinti >< metafora • szó szerinti >< könnyű ismerős metafora • ismerős >< ritka metafora • könnyű > nehéz metafora
Shibata et al. 2007	13 (5:8)	metafora	23,8 [21–29]	J	japán	SPM2	vizuális	olvasás	• metafora >< szó szerinti • metafora >< anomália
Stringaris et al. 2007	11 (0:11)	metafora	33,3 [NA]	J	angol	saját fejlesztésű szoftver	vizuális	olvasás	• metafora >< szó szerinti • metafora >< értelmetlen • szó szerinti >< értelmetlen
Stringaris et al. 2006	12 (0:12)	metafora	32,5 [NA]	J	angol	saját fejlesztésű szoftver	vizuális	olvasás	• irreleváns szó szerinti >< irreleváns metafora • releváns szó szerinti >< releváns metafora
Yu et al. 2019	22 (12:10)	metafora	23 [19–27]	NA	kínai	SPM8, DARTEL	vizuális	olvasás	• metafora > szó szerinti • metafora > probléma-újrafogalmazás • szó szerinti > probléma-újrafogalmazás
Citron- Goldberg 2014	26 (19:7)	metafora (ízérzékeléshez kapcsolódó)	27 [NA]	J	német	SPM8	vizuális	olvasás	• metafora >< szó szerinti
Pomp et al. 2018	18 (6:12)	metafora (szaglás-hoz kapcsolódó)	25,8 [19–39]	J	német	SPM8	vizuális	olvasás	• szaglás-metafora > szó szerinti • szó szerinti szaglás > szó szerinti • szaglás-metafora > szó szerinti szaglás

Hivatkozás	Elemiszám (nő:férfi)	Pragmatikai jelenség	Átlagéletkor [terjedelem]	Kezesség	Nyelv	Szoftver	Stimulus	Feladat	Kontraszt
Romero Lauro et al. 2013	24 (NA)	metafora (mozgás)	NA	J	olasz	SPM8	vizuális	olvasás	• figuratív >< szó szerinti
Shibata et al. 2012	24 (10:14)	metafora, hasonlat	25,9 [21–47]	J	japán	SPM5	vizuális	olvasás	• metafora > baseline hasonlat > baseline • szó szerinti > baseline • anomália > baseline • metafora > szó szerinti • hasonlat > szó szerinti • metafora >> hasonlat
Wallentin et al. 2005	17 (8:10)	metafora (téri)	NA [21–41]	J	dán	SPM2, MATLAB	audio- vizuális	olvasás, monda- tok hall- gatása	• absztrakt >< konkrét
Subramania m et al. 2013	14 (7:7)	metafora (érzelmi valencia)	25,5 [NA]	J	angol	SPM2, MATLAB	vizuális	olvasás	• pozitív metafora > semleges metafora • negatív metafora > semleges metafora • pozitív metafora > negatív metafora • pozitív újszerű metafora > semleges újszerű metafora • pozitív konvencionális metafora > semleges konvencionális metafora • negatív újszerű metafora > semleges újszerű • negatív konvencionális metafora > neutrális konvencionális metafora
Rapp et al. 2011	14 (12:2)	metonímia	25,8 [NA]	J	német	SPM5	vizuális	olvasás	• metonímia > szó szerinti • metonímia > baseline • metonímia > értelmetlen szósorok
Kuperberg et al. 2000	9 (0:9)	pragmati- kai anomália	NA	J	angol	NA	auditív	monda- tok és álszavak hallga- tása	• pragmatikai anomália >< szó szerinti • mondatok > álszavak

Hivatkozás	Elemzés (nő:férfi)	Pragmatikai jelenség	Átlagéletkor [terjedelem]	Kezesség	Nyelv	Szoftver	Stimulus	Feladat	Kontraszt
Powell et al. 2019	27 (14:13)	pragmatikai jelentés és kétértelműség	22,1 [NA]	NA	angol	SPM12	vizuális	mondat +kép	<ul style="list-style-type: none"> • pragmatikai jelentés >< kétértelműség • pragmatikai jelentés > baseline
Yi et al. 2017	15 (8:7)	szólás	30,2 [27–33]	J	koreai	FSL	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> • szólás > szó szerinti • transzparens szólás > szó szerinti • homályos szólás > szó szerinti
Nagels et al. 2013	16 (0:16)	hasonlat	27 [NA]	J	német	SPM5, MATLAB	auditív	szöveg hallgatása	• hasonlat >< szó szerinti
Bašnáková et al. 2014	25 (20:5)	beszéd- aktus	21,2 [NA]	J	holland	SPM5	auditív	szöveg hallgatása	<ul style="list-style-type: none"> • indirekt > direkt • indirekt informatív > direkt • indirekt arcvédő > direkt • indirekt arcvédő > indirekt informatív
Licea-Haguët et al. 2021	30 (14:17)	beszéd- aktus	22,8 [19–28]	J	spanyol	FSL5	vizuális	olvasás	<ul style="list-style-type: none"> • indirekt > kontroll • indirekt > direkt
Shibata et al. 2011	15 (4:11)	beszéd- aktus	25,2 [NA]	J	japán	SPM5	vizuális	olvasás	• indirekt > szó szerinti
van Ackeren et al. 2012	13 (13:0)	beszéd- aktus, ToM	21,4 [18–24]	J	holland	SPM8	audio- vizuális	mondat +kép	• indirekt > kontroll
van Ackeren- Smaragdi- Rueschemeyer 2016	22 (22:0)	beszéd- aktus, ToM	NA [18–35]	J	angol	SPM8	auditív	párbe- széd hallgatása	<ul style="list-style-type: none"> • indirekt beszéd > direkt beszéd • indirekt kérdés > indirekt válasz

2. táblázat

A metaanalízisbe beválogatott tanulmányok listája² (J = jobb)

A tanulmányok kétharmada vizuális paradigmát használ, kilenc tanulmány csak auditív bemenettel dolgozik, három tanulmány alkalmaz audiovizuális (hang+kép) kísérleti dizájnt, és egy tanulmány a feladatot auditív formában adja, de az elvárt válaszhoz tartozó kérdést vizuálisan jeleníti meg egy képernyőn (Valles-Capetillo-Ibarra-Giordano 2023). Az egyes tanulmányok között azonos modalitás mellett is eltérés van a feladat prezentálása során alkalmazott módszerekben. A vizuális

² A tanulmányba kizárólag megértést vizsgáló fMRI tanulmányokat vontunk be. A vizsgált kontrasztok felsorolásánál nem szerepelnek a konjunkciós kontrasztok. A >< azt jelzi, hogy a két kondíció közötti kontrasztot mindkét irányban közli a tanulmány (pl. metafora > szó szerinti; és szó szerinti > metafora).

modalitást alkalmazó tanulmányok között találunk olyanokat, amelyek csak szöveges stimulust alkalmaznak. Ezekben belül is megkülönböztethetjük azokat, amelyek a szöveges ingert a képernyőn szavanként vagy mondatonként prezentálják, és különbség van abban is, hogy egy szót, egy kifejezést, egy teljes mondatot vagy egy teljes fordulónyi párbeszédet kell-e a vizsgálati személyeknek elolvasni. A vizuális ingerek lehetnek a szöveges mellett képi ingerek is, és a táblázatból jól látható, hogy több tanulmányban a képi ingerhez mondatnyi szöveges inger is tartozik (ezek többnyire képregényszerű kísérleti dizájnt jelentenek, vagyis egy adott kontextus szereplőinek képes ábrázolása mellett szövegbuborékban látható a szöveges inger). Az auditív ingerek hossza is változó, bizonyos tanulmányokban csak 1-1 mondatot kell meghallgatni a résztvevőknek, más tanulmányok teljes párbeszédfordulókkal dolgoznak.

3.2. ALE metaanalízis

Az ALE metaanalízis elkészítéséhez az alábbi módszertanokat követtem: Eickhoff et al. (2009; 2017); Laird et al. (2009); Müller et al. (2018). Az aktivációs valószínűség becslése (ALE) egy olyan, koordináta alapú metaanalízisek készítéséhez alkalmazott kvantitatív eszköz, amely az eredeti tanulmányokban közölt csúcskoordináták (peaks) alapján készül. A koordináták (mind MNI, mind Talairach koordináta-rendszerben közölve) alapján az adott feladatra adott agyi aktivitás pontos helye egy x , y , z háromdimenziós koordináta-rendszerben azonosítható. A zéró pont ($x=0$; $y=0$; $z=0$) az anterior commissurát jelöli. Az x tengely a jobb-bal tengelyt jelenti (negatív x bal féltékés aktivitást jelez, pozitív x jobb féltékés; ha $x=0$ vagy akörüli érték, az az agy mediális felszínét jelenti). Az y tengely a posterior-anterior tengelyt reprezentálja. Pozitív y az anterior (elülső) területekre utal, negatív y a posterior (hátsó) területeket jelzi. A z tengely az inferior-superior tengelyt jelenti. Vagyis minél nagyobb pozitív érték a z koordináta, annál inkább felfelé haladunk az agyban; a negatív z érték pedig az anterior commissura alatti területekre utal.

Az ALE metaanalízis a Ginger ALE 3.0.2. szoftverrel készült (<https://brainmap.org>; Research Imaging Center of the University of Texas Health Science Center, San Antonio, TX; Eickhoff et al. 2009). Az egyes tanulmányokban Talairach rendszerben közölt koordinátákat szintén a Ginger ALE szoftverrel transzformáltam MNI koordinátává. A Ginger szoftver az egyszeri aktivációs csúcsokat háromdimenziós Gauss-féle valószínűségi eloszlással ábrázolja, az általánosan alkalmazott 4mm-es szórással (FWHM 9,4 mm). A klaszterek meghatározásának küszöbértéke voxel-szinten $p < 0,001$ (5000 permutáció). A klaszterek számításánál a minimum klaszterméret 100 mm^3 volt.

A metaanalízis összesen 1204 fő adataiból készült (3. táblázat). Egy-egy tanulmány átlagosan 20 fővel készült, a legalacsonyabb résztvevőszám 7 fő volt, a legmagasabb 45 fő. A résztvevők átlagéletkora 24,6 év, mivel a kutatások jelentős részét egyetemi hallgatókkal végezték. Harmincnolc tanulmány közli az átlagéletkor mellett az életkori tartományt, ennek alapján a résztvevők 18–53 év közöttiek voltak. Azok a tanulmányok, amelyek a kezességre vonatkozó adatokat is közölték, kivétel nélkül jobbkezes személyekkel dolgoztak (1029 fő). Néhány tanulmányban nem adtak meg erre vonatkozó adatot (175 fő), de nincs okunk feltételezni, hogy ezekben a tanulmányokban a balkezesek felülreprezentáltak lettek volna.

Nem	Nő	599 fő
	Férfi	575 fő
	NA	30 fő
Átlagéletkor		24,6 év
Kezesség	Jobb	1029 fő
	Bal	0 fő
	NA	175 fő
Nyelvek szerint	Indoeurópai nyelvek	843 fő
	Japán	158 fő
	Kínai	98 fő
	Koreai	38 fő
	Héber	46 fő

3. táblázat
Összefoglaló táblázat a résztvevőkről

A tanulmányokból összesen 1099 aktivációs gócot (foci) azonosítottam, melyek közül 590 vonatkozott a nem szó szerinti jelentés > szó szerinti jelentés kontrasztjára. Vagyis ezek azok az agyterületek, amelyek szignifikánsan nagyobb aktivációt mutattak a nem szó szerinti jelentés megértése során a szó szerinti jelentés megértési folyamatiaihoz képest.

Néhány tanulmányban a nem szó szerinti jelentés > szó szerinti jelentés kontrasztja mellett közlik nem szó szerinti jelentés > baseline vagy nyugalmi állapot kontrasztját is. A baseline vagy a nyugalmi állapot vagy „üres” fekete képernyőt jelent, vagy a képernyő közepén elhelyezett fixációs pontot. Összesen 186 aktivációs gócot azonosítottam a vizsgált tanulmányokból erre a kontrasztra. Ezek a gócok kevésbé informatívak, mint a figuratív > szó szerinti kontraszt vizsgálata, mivel a nem szó szerinti jelentés megértése és a nyugalmi állapot közötti aktivációs különbségek nem pusztán a pragmatikai jelentés aktivációs mintázatát mutatják, hanem a feladat modalitására (auditív, vizuális) adott szenzomotoros reakciókat, és általában a nyelvi feldolgozás során aktiválódó reakciókat is. Emellett a legtöbb kutatásban a vizsgálat során a célinger megjelenése után 1-1 kérdésre kell válaszolni a vizsgálati személynek, többnyire a jobb kezében elhelyezett gomb megnyomásával. Nyugalmi állapotban természetesen nincs gombnyomás sem, így a nem szó szerinti jelentés > baseline kontraszt tartalmazza a gombnyomás során aktiválódott agyterületeket is.

A szó szerinti > nem szó szerinti kontrasztban 22 tanulmány talált szignifikáns különbséget, 41 pedig ebben a relációban nem. Összesen 155 aktivációs gócot azonosítottam ebben a relációban. A tanulmányok nagyjából kétharmadában tehát a szó szerinti jelentés az agy semelyik területén nem váltott ki nagyobb aktivitást a nem szó szerinti jelentéshez képest. Jelen tanulmányban ezzel a kontraszttal sem foglalkozunk, főképp azért, mert ennek a jelenségnek a meggyőző magyarázatához a vizsgált tanulmányokban rendelkezésre álló, többnyire hipotetikus magyarázatoknál jóval több információra volna szükség.

Ahogy arról a bevezetőben szó esett, a vizsgált pragmatikai jelenségek – természetüknél fogva – nagyon eltérő szerepet tölthetnek be az egyes kultúrákban; eltérő attitűdök, társadalmi elvárások társulhatnak hozzájuk (pl. az irónia használatának

elfogadottsága, pozitív vagy negatív megítélése). Emellett a vizsgált nyelv struktúrája és írásrendszere is befolyásolhatja az adott pragmatikai feladatra kiváltott agyi aktivitás mértékét, illetve elhelyezkedését (l. pl. a logografikus írásrendszerű nyelvekben a képiség szerepe, amely hatással lehet számos pragmatikai jelenségre pl. a metaforák befogadására). Célzottan ezeknek a szociokulturális, illetve írásmódbeli különbségeknek az adott pragmatikai jelenségekre való hatásával azonban nem igen foglalkozik a tudomány, ami jelentős hiány. Jól mutatja mindezt, hogy az 1. táblázatban felsorolt metaanalízisek közül mindössze egyetlen olyat találunk (Reyes-Aguilar-Valles-Capetillo-Giordano 2018), amely külön részelemzésnek vetette alá az eltérő struktúrájú (germán és román nyelvcsalád nyelvei, japán, mandarin kínai), és eltérő írásrendszerű (transzparens, opak, logografikus) nyelvekből származó agyi aktivitási adatokat. A többi metaanalízis nem említi, hogy ezek a különbségek megjelenhetnek az agyi aktivitás eltéréseiben is. Jelen tanulmány kereteit meghaladja a vizsgált pragmatikai jelenségek szociokulturális szerepének (l. pl. Kövecses 2005), illetve az eltérő írásrendszereknek a beható vizsgálata, valamint az azokból fakadó neurális különbségeknek a feltárása. Számos kutatás utal arra, hogy az eltérő struktúrájú, ill. írásrendszerű nyelvekben részben máshogyan működik a strukturális nyelvi és pragmatikai feldolgozás (magyar kutatók tollából erről l. bővebben Pléh (2000; 2007; 2020) és Schnell (2024)). Jelen tanulmányban mindössze arra vállalkozunk, hogy egy kontrasztelezés keretében megnézzük, hogy van-e különbség az agyi aktivációban a négy legtöbbet vizsgált pragmatikai jelenség esetében (metafora, irónia, implikatívumok, idióma) a figuratív > szó szerinti kontrasztra az indoeurópai nyelvek és a logografikus írásrendszert használó nyelvek (japán, mandarin kínai, koreai) között. A részelemzésbe 35, indoeurópai nyelveken végzett tanulmányt vontunk be, 691 fő részvételével; emellett 12 tanulmányt a három logografikus nyelv eredményeivel, 264 fő részvételével. Az indoeurópai nyelveken végzett kutatásokból 333 aktivációs góc vonatkozik a négy vizsgált pragmatikai jelenségre; a logografikus írásrendszerű nyelvek adataiból 142 aktivációs góc azonosítható.

4. Eredmények

Az alábbiakban külön elemezzük a figuratív > szó szerinti kontrasztra kapott eredményeket (4. táblázat), valamint a figuratív > baseline/nyugalmi állapot eredményeit (5. táblázat).

A figuratív > szó szerinti kontraszt elemzéséhez készített metaanalízist 579 aktivációs góc koordinátái adják. Ezeknek az aktivációs gócoknak a megoszlása a vizsgált pragmatikai jelenség alapján: 56% metafora; 16% beszédaktus, 11% irónia és szarkazmus, 9% idióma, 3% pragmatikai inkongruencia; 1,8-1,8% hasonlat és implikatívum, és 1,2-1,2% szólás és metonímia. Jól látható tehát, hogy a pragmatikai jelenségek közül a metafora neurális háttéréről áll rendelkezésünkre a legtöbb információ. A vizsgált jelenségek aránytalan eloszlása miatt jelen tanulmányban nem vállalkozom az egyes jelenségek aktivációs mintázatainak összehasonlítására. Érdekes összehasonlítni ezeket az arányokat a 2. táblázat adataival. Azt látjuk, hogy miközben a metaforával foglalkozó tanulmányok az összes tanulmány 46%-át teszik ki, a metaanalízisben kapott adatok 56%-a metaforaértési feladatból származik. Meglepő emellett, hogy míg idiómákkal, iróniával, szarkazmussal és implikatívumokkal

a tanulmányoknak összesen 34%-a foglalkozik, aközben a pragmatikai > szó szerinti kontrasztok aktivációs gócainak mindössze a 16%-át adják ezek a jelenségek.

Klaszter	Klaszter mérete (mm ³)	Féltéke	Lebény	Gyrus	BA	x	y	z	ALE	P	Z			
#1	28800	bal	frontális	inferior frontális gyrus (pars orbitalis)	47	-46	20	-18	0,024	5,861	4,383			
						-44	32	-12	0,0323	2,684	5,439			
						-36	32	-12	0,0250	3,082	4,521			
				sub-lobális	inferior frontális gyrus (pars triangularis)	45	-52	22	16	0,0453	2,306	6,917		
						-50	26	4	0,0415	3,783	6,509			
						9	-50	20	34	0,0323	2,577	5,446		
				temporális	középső frontális gyrus		-32	20	-2	0,0188	1,346	3,643		
						13	-34	16	-14	0,0221	1,852	4,125		
						21	-52	6	-32	0,0265	1,183	4,719		
				temporális	superior temporális gyrus (temporális pólus)		38	-48	12	-18	0,0228	1,192	4,225	
	21	-56	-8			-16	0,0231	9,912	4,267					
	22	-56	6			-8	0,0213	3,101	4,005					
#2	6992	bal	frontális	mediális frontális gyrus	6	0	40	34	0,0224	1,571	4,163			
					9	-6	58	32	0,0349	4,460	5,750			
					jobb	frontális	superior frontális gyrus	9	8	56	28	0,0200	6,537	3,825
								10	-10	66	16	0,0173	3,185	3,415
#3	5544	bal	occipitális	középső occipitális gyrus	32	4	30	26	0,0163	5,378	3,270			
					19	-54	-60	-4	0,0135	0,003	2,802			
					21	-60	-54	4	0,0164	5,230	3,278			
	temporális	középső temporális gyrus	37	-52	-58	0	0,0137	0,002	2,843					
			-58	-34	0	0,0283	3,736	4,949						
			38	24	-12	0,0230	1,081	4,248						
#4	5360	jobb	frontális	inferior frontális gyrus	47	48	34	-12	0,0208	4,113	3,938			
						38	24	-12	0,0230	1,081	4,248			
#5	2696	bal	parietális	gyrus supramarginalis	40	-54	-56	36	0,0164	5,259	3,276			
					39	-44	-70	28	0,0197	8,030	3,774			
					39	-50	-58	26	0,0157	7,381	3,179			
#6	2448	bal	temporális	gyrus fusiformis		-36	-46	-20	0,0169	3,893	3,360			
						-34	-50	-20	0,0171	3,425	3,396			
#7	2224	bal	occipitális	gyrus fusiformis	37	-44	-56	-18	0,0188	1,331	3,646			
					19	-32	-78	-8	0,0231	1,041	4,256			
#8	2040	bal	frontális	superior frontális gyrus	18	-30	-88	0	0,0139	0,002	2,868			
					6	-2	18	50	0,0272	7,840	4,802			
#9	1912	bal	limbikus	superior frontális gyrus	8	6	36	50	0,0140	0,002	2,897			
						-20	-4	-24	0,0150	0,001	3,056			
#10	768	jobb	limbikus	parahippocampalis gyrus / amygdala		-20	-10	-12	0,0338	9,429	5,622			
						-20	-10	-12	0,0338	9,429	5,622			
#11	736	bal	limbikus	amygdala	32	6	44	18	0,0217	2,334	4,072			
						32	6	44	18	0,0217	2,334	4,072		
#12	656	bal	parietális	hátulsó cinguláris gyrus	23	-4	-58	22	0,0201	6,385	3,831			
						-28	-62	44	0,0139	0,002	2,865			
#13	616	jobb	frontális	precuneus	7	-26	-62	34	0,0114	0,007	2,446			
						7	28	-56	48	0,0164	5,230	3,278		
#14	456	jobb	temporális	superior parietális gyrus	45	60	20	16	0,0167	4,475	3,322			
						45	60	20	16	0,0167	4,475	3,322		
#15	448	jobb	kisagy	inferior frontális gyrus (pars triangularis)	46	54	28	22	0,0138	0,002	2,857			
						46	54	28	22	0,0138	0,002	2,857		
				hátulsó lebény, pyramis	21	54	0	-22	0,0180	2,088	3,529			
				hátulsó lebény, pyramis	12	-80	-26		0,0177	2,501	3,481			

Klaszter	Klaszter mérete (mm ³)	Féltéke	Lebény	Gyrus	BA	x	y	z	ALE	P	Z
#16	400	jobb	frontális	inferior frontális gyrus (pars triangularis)	45	58	24	2	0,0171	3,522	3,388
#17	384	jobb	parietális	precuneus	7	6	-68	40	0,0174	2,911	3,440
#18	376	jobb	frontális	precentrális gyrus	9	46	22	34	0,0144	0,002	2,961
#19	328	bal	parietális	inferior parietális gyrus	40	-46	-46	46	0,0159	6,984	3,195
#20	312	bal	frontális	középső frontális gyrus	6	-40	14	48	0,0138	0,002	2,853
#21	288	jobb	limbikus	gyrus parahippocampalis / amygdala		34	-2	-24	0,0161	6,252	3,227
#22	264	bal	occipitális	cuneus	18	-18	-82	24	0,0146	0,001	2,996
#23	240	jobb	limbikus	gyrus parahippocampalis / hippocampus		40	-12	-22	0,0161	6,252	3,227
#24	232	bal	limbikus	gyrus parahippocampalis / hippocampus		-34	-10	-18	0,0165	4,974	3,292
#25	224	bal	sub-lobáris	caudate		-8	8	6	0,0151	0,001	3,067
#26	216	jobb	temporális	középső temporális gyrus	21	62	-24	-8	0,0131	0,003	2,744
#27	200	jobb	temporális	superior temporális gyrus	39	52	-48	12	0,0155	8,475	3,139
#28	176	bal	occipitális	gyrus lingualis	19	-34	-60	-4	0,0114	0,007	2,436
						-28	-62	-2	0,0126	0,004	2,652
#29	168	jobb	temporális	superior temporális gyrus	38	48	14	-36	0,0140	0,002	2,889
#30	168	jobb	temporális	középső temporális gyrus	21	58	-28	-16	0,0134	0,003	2,787
#31	160	bal	limbikus	uncus	20	-36	-10	-30	0,0141	0,002	2,910
#32	144	bal	frontális	precentrális gyrus	6, 4	-50	0	46	0,0127	0,004	2,669
#33	120	bal	sub-lobáris	thalamus		-14	-28	0	0,0132	0,003	2,753
#34	120	bal	parietális	inferior parietális gyrus	40	-58	-44	26	0,0131	0,003	2,737

4. táblázat

ALE metaanalízis a nem szó szerinti megértést vizsgáló fMRI tanulmányokból a figuratív > szó szerinti kontrasztra ($p=0,01$ FDR) (BA = Brodmann mező)

A figuratív > szó szerinti jelentés kontrasztjára az ALE elemzés 579 aktivációs gócból összesen 34 darab, 100 mm³-nél nagyobb klasztert azonosított. Ezek azok a területek tehát, amelyek egészséges felnőtt beszélőknél szignifikánsan nagyobb aktivációt mutattak a figuratív jelentés megértése során, mint a szó szerinti jelentés megértésére. Az 1000 mm³-nél nagyobb kilenc klaszterből 6 csak a bal féltékében található, 1 csak jobb féltékés, és 2 mindkét féltékét feleli. Az 1000 mm³-nél kisebb huszonöt klaszterből 12 csak a bal féltékében, 13 pedig csak a jobb féltékében található. A bal, illetve jobb féltékei aktiváció arányát tekintve az elemzés azt mutatja, hogy az aktivált területek 81%-a a bal féltékében található, és mindössze 19%-a tartozik a jobb féltékéhez.

Az aktivációs góccok 51%-a a frontális lebényben, 25%-a a temporális lebényben, 8,5%-a a sub-lobáris régiókban (insula, thalamus, bazális ganglionok, claustrum), 5%-a a limbikus kéregben (amygdala,³ cinguláris kéreg, gyrus parahippocampalis), 4,1%-a az occipitális lebényben, 3%-a a parietális lebényben, és 3%-a a kisagyban található.

³ Az amygdala egyszerre sorolható a limbikus kéreghez és a sub-lobáris területekhez is. Az egyszerűség kedvéért itt most a limbikus rendszer részeként tekintünk rá.

Klaszter	Klaszter mérete mm ³	Féltéke	Lebony	Gyrus	BA	x	y	z	ALE	P	Z	
#1	5144	bal		frontális	inferior frontális gyrus	46	-46	40	0	0,0215	1,019	5,196
				sub-lobáris	claustrum		-36	16	2	0,0139	4,906	3,895
				frontális	inferior frontális gyrus	45	-50	32	2	0,0136	6,609	3,822
#2	4568	bal	frontális	középső frontális gyrus	9	-56	22	30	0,0142	3,939	3,948	
				precentrális gyrus	6	-46	2	44	0,0128	1,221	3,668	
				inferior frontális gyrus	9	-56	24	18	0,0127	1,295	3,653	
				középső frontális gyrus	9	-50	14	36	0,0114	3,392	3,398	
				precentrális gyrus	6	-38	0	32	0,0089	0,002	2,928	
				inferior frontális gyrus	45	-48	22	12	0,0089	0,002	2,926	
					9	-44	6	30	0,0086	0,002	2,861	
					44	-56	16	10	0,0085	0,002	2,848	
						-50	12	14	0,0083	0,002	2,798	
								-54	12	18	0,0083	0,002
#3	3128	bal	temporális	középső temporális gyrus	22	-56	-42	0	0,0194	6,469	4,841	
				középső temporális gyrus	37	-52	-54	4	0,0078	0,004	2,649	
#4	2616	jobb		sub-lobáris	insula	13	34	28	-4	0,0161	8,423	4,303
				frontális	inferior frontális gyrus	47	52	22	-4	0,0127	1,363	3,639
#5	1960	bal	frontális	superior frontális gyrus	6	-4	18	56	0,0172	3,652	4,485	
#6	1216	jobb	temporális	superior temporális gyrus	38	52	14	-26	0,0155	1,298	4,206	
#7	1064	bal	sub-lobáris	thalamus		-6	-8	12	0,0170	4,088	4,460	
#8	992	bal	frontális	superior frontális gyrus	8	-4	40	42	0,0119	2,354	3,497	
#9	712	bal	occipitális	gyrus lingualis	18	-10	-74	8	0,0129	1,177	3,678	
						-12	-82	8	0,0088	0,002	2,908	
#10	568	bal	temporális	superior temporális gyrus	38	-52	10	-24	0,0145	3,154	4,001	
#11	552	bal	parietális	precuneus	31	-8	-50	34	0,0138	5,362	3,874	
#12	528	bal	parietális	inferior parietális gyrus	40	-40	-52	42	0,0112	3,939	3,357	
						-40	-46	48	0,0080	0,003	2,701	
#13	512	bal	frontális	superior frontális gyrus	9	-12	54	26	0,0100	8,408	3,141	
#14	496	jobb	temporális	insula	22	48	-22	-2	0,0098	9,825	3,096	
				transverse temporális gyrus	41	46	-26	8	0,0077	0,004	2,629	
#15	488	bal		limbikus	gyrus parahippocampalis	36	-46	-36	-10	0,0089	0,002	2,921
				temporális	superior temporális gyrus	21	-52	-28	-4	0,0088	0,002	2,899
				sub-lobáris	insula	13	-44	-28	-10	0,0079	0,004	2,671
#16	480	jobb	frontális	precentrális gyrus	9	42	12	32	0,0100	8,350	3,143	
				inferior frontális gyrus	9	48	16	26	0,0091	0,002	2,957	
#17	456	bal	temporális	superior temporális gyrus	38	-52	-6	-16	0,0114	3,539	3,387	
#18	432	bal	temporális	középső temporális gyrus	39	-52	-64	30	0,0105	6,385	3,221	
#19	376	bal	temporális	gyrus fusiformis	37	-44	-56	-14	0,0097	0,001	3,079	
#20	360	bal	frontális	inferior frontális gyrus	47	-36	30	-16	0,0094	0,001	3,021	
#21	320	jobb	frontális	mediális frontális gyrus	6	6	18	44	0,0089	0,002	2,942	
				gyrus cinguláris	32	8	22	36	0,0082	0,003	2,760	
#22	256	bal	occipitális	cuneus	18	-4	-86	28	0,0086	0,002	2,865	
#23	232	bal	occipitális	középső occipitális gyrus	18	-24	-100	8	0,0098	9,325	3,111	
				gyrus lingualis	18	-24	-96	0	0,0078	0,004	2,665	
#24	216	bal	frontális	precentrális gyrus	6	-34	-2	54	0,0098	9,564	3,103	
#25	192	jobb	parietális	superior parietális gyrus	7	32	-58	50	0,0104	6,821	3,202	
#26	160	bal	sub-lobáris	thalamus		-24	-30	-2	0,0096	0,002	3,066	
#27	152	jobb	sub-lobáris	thalamus		26	-28	-2	0,0095	0,001	3,033	
#28	152	jobb	occipitális	gyrus lingualis	17	18	-94	0	0,0095	0,001	3,033	
#29	152	jobb	temporális	superior temporális gyrus	22	58	-46	14	0,0089	0,002	2,933	
#30	152	jobb	parietális	inferior parietális gyrus	40	-44	-28	48	0,0095	0,002	3,045	

#31	128	jobb	frontális	középső frontális gyrus	10	44	54	2	0,0077	0,004	2,622
					46	46	52	-2	0,0075	0,005	2,579
#32	112	bal	sub-lobáris	insula	13	-30	28	6	0,0083	0,003	2,798
#33	104	jobb	parietális	precuneus	7	32	-66	44	0,0082	0,003	2,748

5. táblázat

ALE metaanalízis a nem szó szerinti megértést vizsgáló fMRI tanulmányokból a figuratív > baseline/nyugalmi állapot kontrasztra ($p=0,01$ FDR)

A figuratív > baseline/nyugalmi állapot kontrasztra az ALE elemzés 186 aktivációs gócból készült, amely összesen 227 résztvevő adataiból származik. Az elemzés 33 darab 100 mm³-nél nagyobb klasztert azonosított. A klaszterek teljes méretének 79%-a a bal féltékében, 21%-a a jobb féltékében található, vagyis az arány nagyon hasonló, mint amit a figuratív > szó szerinti jelentésnél látunk. Az aktivációs gócból 52%-a a frontális lebenyben, 24,5%-a a temporális lebenyben, 13%-a a sub-lobáris régiókban, 4,7%-a az occipitális lebenyben, 4,5%-a a parietális lebenyben, mindössze 1%-a a limbikus kéregben található, és egyetlen aktivációs góc sem található a kisagyban. A figuratív > szó szerinti jelentés kontrasztjával összehasonlítva a figuratív > baseline/nyugalmi állapot kontraszt eredményeit, a legnagyobb különbségeket a sub-lobáris, és limbikus területeken látjuk, valamint abban, hogy a figuratív > baseline kontraszt esetében kisagyi aktivitás nem mérhető.

Klaszter	Klaszter mérete mm ³	Félteke	Lebeny	Gyrus	BA	x	y	z	P	Z
indoeurópai nyelvek > logografikus írásrendszerű nyelvek										
#1	168	bal	frontális	inferior frontális gyrus	13	-38	32	8	0,002	2,911
				középső frontális gyrus	46	-40	36	8	0,003	2,807
logografikus írásrendszerű nyelvek > indoeurópai nyelvek										
#1	1008	bal	temporális	superior temporális gyrus	38	-54	-2	-12	0,002	2,878
				középső temporális gyrus	21	-52	0	-17	0,002	2,863
#2	872	bal	frontális	superior frontális gyrus	6	-3	15	57	0,003	2,737
#3	240	bal	temporális	középső temporális gyrus	21	-58	-29	0	0,004	2,687
#4	144	bal	frontális	superior frontális gyrus	9	-8	66	15	0,001	2,989
#5	136	bal	frontális	inferior frontális gyrus	45	-60	28	18	0,004	2,687

6. táblázat

ALE metaanalízis az indoeurópai nyelvek és a logografikus írásrendszerű nyelvek között a metafora, irónia, idiómák és implikaturák feldolgozásának kontrasztjára ($p=0,01$ FDR)

Az indoeurópai és a logografikus írásrendszerű nyelvek közötti különbségek feltárására készült ALE-kontrasztelemzés összesen 475 aktivációs gócból készült, amely összesen 967 résztvevő adataiból származik (ebből 641 fő az indoeurópai nyelvcsaládból, 326 fő a logografikus írásrendszerű nyelvekből). Az elemzés a metafora, irónia, idióma és az implikaturák vizsgálatára vonatkozik. A feltárt különbségek mindegyike a bal féltékéhez köthető, azon belül is a frontális lebeny mindhárom gyrusához, valamint a superior és a középső temporális gyrusokhoz. A klaszterméreteket tekintve azt láthatjuk, hogy a különbségek nem érintenek igazán nagy területeket, noha az látható, hogy valóban mérhető különbség az agyi aktivációban

a különböző struktúrájú, írásrendszerű, ill. kultúrájú nyelvek között bizonyos nem szó szerinti jelentések megértésében. Az aktivációs mintázatban látható, nyelvre vonatkozó különbségek értelmezésére jelen tanulmány keretében nem vállalkozunk, mivel egy valamennyire is valid magyarázathoz további, szerteágazó kutatások volnának szükségesek.

5. Diszkusszió

A korábbi kutatásokhoz hasonlóan jelen metaanalízis is azt mutatja, hogy a nem szó szerinti jelentések megértése során 81%-ban bal féltekei agyterületek aktiválódnak, és csak 19% a jobb félteke részvétele. Nem vitatható, hogy a szó szerinti nyelvi megértéshez képest nagyobb mértékű a jobb félteke bevonódása a nem szó szerinti megértésben, de az nemigen jelenthető ki, hogy a pragmatika döntően „jobbféltekés” képesség volna.

A metaanalízis eredményeinek elemző értelmezése során több következtetést is tehetünk. Egyrészt erőteljes bilaterális aktivációt találunk a frontális és a temporális lebenyekben. A frontális lebenyben bilaterálisan aktiválódnak az inferior frontális gyurus pars triangularis és pars opercularis területei (BA45 és 44, Broca terület), valamint a pars orbitalis (BA47). Bilaterális aktivációt látunk még a superior frontális gyurusban (BA8, 9, 10), a precentrális gyurusban (BA4 és BA9), valamint a frontális lebeny mediális területein (BA6). A temporális lebenyben bilaterális aktivációt látunk a superior temporális lebeny elülső területein, vagyis a temporális pólusban (BA38), a középső temporális gyurusban (BA21), a gyurus parahippocampalisban, valamint a temporoparietális csomópontban (BA39). Bilaterális aktiváció mérhető emellett a parietális lebeny mediális felszínén található precuneusban (BA7), az amygdalában, valamint a hippocampusban. Erős bal féltekei aktiváció mérhető a frontális kéreg mediális területein (BA9), és a középső frontális gyurusban (BA6 és 9). A temporális lebenyben bal féltekei aktivációt mutat a Wernicke terület és környéke, vagyis a superior temporális gyurus bizonyos területei (BA21 és 22), a gyurus fusiformis (BA37), valamint a középső temporális gyurus. A parietális lebenyben szintén domináns bal féltekei aktivitást látunk az inferior parietális lebenyben (BA40), a cinguláris kéreg hátulsó területein (BA7), valamint a temporo-parietális csomópont szomszédságában található gyurus supramarginalisban (BA40). Kizárólag bal féltekei aktivitás látható az occipitális lebenyben a figuratív > szó szerinti nyelv kontrasztjára, mégpedig az alapvető vizuális folyamatokat irányító cuneusban (BA18), az occipitális kéreg mediális felszínén található, és a látásért és betűfelismerésért felelős gyurus lingualisban (BA19), a másodlagos vizuális kéregben (BA18) és az asszociációs vizuális területeken (BA19), valamint az arcfelismerésért felelős gyurus fusiformisban (BA19). Bal féltekei aktivációt látunk az insula elülső dorzális területein (BA13), amely fontos funkcionális csomópont, valamint szerepe van többek között az érzelmszabályozásban és a célvezérelt viselkedésben. A kéreg alatti területeken is nagyrészt bal féltekei aktivációt látunk, mégpedig a thalamus bizonyos részein, valamint a bazális ganglionok bizonyos részein (a nucleus caudatusban). Ezek a területek fontos „átkapcsoló állomások”, és fontos szerepük van az információk integrálásában, és az információtovábbítás szabályozásában. Két olyan területet látunk, ahol a jobb félteke aktivációját mérjük, miközben a bal félteke kontralaterális területei nem aktiválódnak. Mindkét terület a frontális

kéregben található: a laterális felszínen a középső frontális gyrus (BA46), a mediális felszínen pedig az elülső cinguláris kéreg (BA32). A nem szó szerinti jelentések megértése során aktivációt látunk bizonyos kisagyi területeken is. A tudomány az elmúlt évtizedben kezdte felismerni a kisagynak a magasabb szintű kognitív folyamatokban, így a nyelvi folyamatokban is betöltött szerepét. A figuratív jelentések megértésére a kisagy bal féltékéjének elülső területei aktiválódnak (culmen); a jobb féltékéjének pedig a hátulsó területei (pyramis).

Az itt felsorolt területek struktúráját és funkcióit vizsgálva azt láthatjuk, hogy a pragmatikai megértésre aktiválódó agyterületek egy része strukturális csomópont (mint a kétoldali precuneus, a superior frontális gyrus, a superior parietális lebeny, az insula, a hippocampus vagy a thalamus). Más területek pedig fontos funkcionális csomópontok, mint a bilaterális precuneus, a bal inferior parietális lebeny, a cinguláris kéreg, valamint bilaterálisan a frontális lebeny jelentős területei. A strukturális és funkcionális csomópontok jellemzője, hogy ezek azok a területek, amelyeket a legtöbb fMRI tanulmányban leggyakrabban említene, függetlenül azok témájától vagy a feladat modalitásától (Oldham–Fornito 2019). A strukturális csomópontok az agynak olyan területei, amelyeken keresztül nagy mennyiségű információ áramlik. Ezek a területek más területeknél több bejövő és kimenő idegpályával rendelkeznek.⁴ A funkcionális csomópontok pedig az agy – egyre pontosabban ismert – funkcionális hálózatainak csomópontjai (a funkcionális hálózatokról l. bővebben pl. Uddin et al. 2011; Oldham–Fornito 2019; Gaudet et al. 2020; Litwińczuk et al. 2022) A metaanalízisben felsorolt területek között megtaláljuk

- (a) a *nyelvi hálózat* fontos csomópontjait (bal féltékéi inferior frontális gyrus, precentrális gyrus, superior és középső temporális gyrus, inferior parietális lebeny, gyrus fusiformis és supramarginalis);
- (b) a *tudatelméleti hálózat* csomópontjait (az agy mediális felszíne, különös tekintettel a mediális frontális gyrusra és a cinguláris kéregre, a temporo-parietális csomópont és a mindkét oldali temporális pólus, a superior temporális gyrus, a precuneus és az amygdala);
- (c) a *centrális végrehajtó hálózat* csomópontjait (a dorzolaterális prefrontális kéreg területei, vagyis a frontális kéreg három laterális gyrusa, a temporo-parietális csomópont, a precuneus, a superior parietális lebeny, a gyrus supramarginalis, valamint az insula);
- (d) a *szaliencia-hálózat* csomópontjait (a cinguláris kéreg elülső területei; az insula elülső dorzális területei; az amygdala; a thalamus; valamint a bazális ganglionok);
- (e) a *nyugalmi hálózat* csomópontjait (a gyrus parahippocampalis, a frontális gyrus mediális területei, a cinguláris kéreg hátulsó területei, a precuneus, valamint az amygdala).

Mindezek az eredmények azt mutatják egyrészt, hogy a nem szó szerinti jelentések megértése több kognitív erőforrást igényel, mint a szó szerinti jelentések megértése, másrészt hogy a pragmatikai működéshez az agy funkcionális hálózatainak összehangolt működése szükséges.

⁴ A strukturális csomópontok úgy képzeldnek el, mint egy nagyváros úthálózatának legfontosabb csomópontjai.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Hivatkozások

- Ackeren, Markus J. van – Daniel Casasanto – Harold Bekkering – Peter Hagoort – Shirley-Ann Rueschemeyer 2012. Pragmatics in action: Indirect requests engage theory of mind areas and the cortical motor network. *Journal of Cognitive Neuroscience* **24/11**:2237–2247. [doi:10.1162/jocn_a.00274](https://doi.org/10.1162/jocn_a.00274).
- Ackeren, Markus J. van – Areti Smaragdi – Shirley-Ann Rueschemeyer 2016. Neuronal interactions between mentalising and action systems during indirect request processing. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* **11/9**:1402–1410. [doi:10.1093/scan/nsw062](https://doi.org/10.1093/scan/nsw062).
- Ahrens, Kathleen – Ho-Ling Liu – Chia-Ying Lee – Shu-Ping Gong – Shin-Yi Fang – Yuan-Yu Hsu 2007. Functional MRI of conventional and anomalous metaphors in Mandarin Chinese. *Brain and Language* **100/2**:163–171. [doi:10.1016/j.bandl.2005.10.004](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2005.10.004).
- Akimoto, Yoritaka – Motoaki Sugiura – Yukihito Yomogida – Carlos Makoto Miyachi – Shiho Miyazawa – Ryuta Kawashima 2014. Irony comprehension: Social conceptual knowledge and emotional response. *Human Brain Mapping* **35/4**:1167–1178. [doi:10.1002/hbm.22242](https://doi.org/10.1002/hbm.22242).
- Bambini, Valentina – Claudio Gentili – Emiliano Ricciardi – Pier Marco Bertinetto – Pietro Pietrini 2011. Decomposing metaphor processing at the cognitive and neural level through functional magnetic resonance imaging. *Brain Research Bulletin* **86/3–4**:203–216. [doi:10.1016/j.brainresbull.2011.07.015](https://doi.org/10.1016/j.brainresbull.2011.07.015).
- Bašnáková, Jana – Kirsten Weber – Karl Magnus Petersson – Jos van Berkum – Peter Hagoort 2014. Beyond the language given: The neural correlates of inferring speaker meaning. *Cerebral Cortex* **24/10**:2572–2578. [doi:10.1093/cercor/bht112](https://doi.org/10.1093/cercor/bht112).
- Beaty, Roger E. – Paul J. Silvia – Mathias Benedek 2017. Brain networks underlying novel metaphor production. *Brain and Cognition* **111**:163–170. [doi:10.1016/j.bandc.2016.12.004](https://doi.org/10.1016/j.bandc.2016.12.004).
- Bendersky, Mariana – Carolina Lomlomdjian – Valeria Abusamra – Bautista Elizalde Acevedo – Silvia Kochen – Lucía Alba-Ferrara 2021. Functional anatomy of idiomatic expressions. *Brain Topography* **34/4**:489–503. [doi:10.1007/s10548-021-00843-3](https://doi.org/10.1007/s10548-021-00843-3).
- Benedek, Mathias – Roger Beaty – Emanuel Jauk – Karl Koschutnig – Andreas Fink – Paul J. Silvia – Beate Dunst – Aljoscha C. Neubauer 2014. Creating metaphors: The neural basis of figurative language production. *NeuroImage* **90**:99–106. [doi:10.1016/j.neuroimage.2013.12.046](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2013.12.046).
- Bohrn, Isabel C. – Ulrike Altmann – Arthur M. Jacobs 2012. Looking at the brains behind figurative language: A quantitative meta-analysis of neuroimaging studies on metaphor, idiom, and irony processing. *Neuropsychologia* **50/11**:2669–2683. [doi:10.1016/j.neuropsychologia.2012.07.021](https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2012.07.021).

- Bosco, Francesca M. – Alberto Parola – Maria C. Valentini – Rosalba Morese 2017. Neural correlates underlying the comprehension of deceitful and ironic communicative intentions. *Cortex* **94**:73–86. [doi:10.1016/j.cortex.2017.06.010](https://doi.org/10.1016/j.cortex.2017.06.010).
- Boulenger, Véronique – Olaf Hauk – Friedmann Pulvermuller 2009. Grasping ideas with the motor system: Semantic somatotopy in idiom comprehension. *Cerebral Cortex* **19**/8:1905–1914. [doi:10.1093/cercor/bhn217](https://doi.org/10.1093/cercor/bhn217).
- Chen, Evan – Page Widick – Anjan Chatterjee 2008. Functional-anatomical organization of predicate metaphor processing. *Brain and Language* **107**/3:194–202. [doi:10.1016/j.bandl.2008.06.007](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2008.06.007).
- Citron, Francesca M. M. – Cristina Cacciari – Jakob M. Funcke – Chun-Ting Hsu – Arthur M. Jacobs 2019. Idiomatic expressions evoke stronger emotional responses in the brain than literal sentences. *Neuropsychologia* **131**:233–248. [doi:10.1016/j.neuropsychologia.2019.05.020](https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2019.05.020).
- Citron, Francesca M. M. – Adele E. Goldberg 2014. Metaphorical sentences are more emotionally engaging than their literal counterparts. *Journal of Cognitive Neuroscience* **26**/11:2585–2595. [doi:10.1162/jocn_a_00654](https://doi.org/10.1162/jocn_a_00654).
- Citron, Francesca M. M. – Jeremie Güsten – Nora Michaelis – Adele E. Goldberg 2016. Conventional metaphors in longer passages evoke affective brain response. *NeuroImage* **139**:218–230. [doi:10.1016/j.neuroimage.2016.06.020](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2016.06.020).
- Collins, D. Louis – Peter Neelin – Terrence M. Peters – Alan C. Evans 1994. Automatic 3D intersubject registration of MR volumetric data in standardized Talairach space. *Journal of Computer Assisted Tomography* **18**/2:192.
- Desai, Rutvik H. – Lisa L. Conant – Jeffrey R. Binder – Haeil Park – Mark S. Seidenberg 2013. A piece of the action: Modulation of sensory-motor regions by action idioms and metaphors. *NeuroImage* **83**:862–869. [doi:10.1016/j.neuroimage.2013.07.044](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2013.07.044).
- Diaz, Michele T. – Kyle T. Barrett – Larson J. Hogstrom 2011. The influence of sentence novelty and figurativeness on brain activity. *Neuropsychologia* **49**/3:320–330. [doi:10.1016/j.neuropsychologia.2010.12.004](https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2010.12.004).
- Diaz, Michele T. – Larson J. Hogstrom 2011. The influence of context on hemispheric recruitment during metaphor processing. *Journal of Cognitive Neuroscience* **23**/11:3586–3597. [doi:10.1162/jocn_a_00053](https://doi.org/10.1162/jocn_a_00053).
- Eickhoff, Simon B. – Angela R. Laird – P. Mickle Fox – Jack L. Lancaster – Peter T. Fox 2017. Implementation errors in the GingerALE Software: Description and recommendations. *Human Brain Mapping* **38**/1:7–11. [doi:10.1002/hbm.23342](https://doi.org/10.1002/hbm.23342).
- Eickhoff, Simon B. – Angela R. Laird – Christian Grefkes – Ling E. Wang – Karl Zilles – Peter T. Fox 2009. Coordinate-based activation likelihood estimation meta-analysis of neuroimaging data: A random-effects approach based on empirical estimates of spatial uncertainty. *Human Brain Mapping* **30**/9:2907–2926. [doi:10.1002/hbm.20718](https://doi.org/10.1002/hbm.20718).

- Farkas, Andrew H. – Rebekah L. Trotti – Elizabeth A. Edge – Ling-Yu Huang – Aviva Kasowski – Olivia F. Thomas – Eli Chlan – Maria P. Granros – Kajol K. Patel – Dean Sabatinelli 2021. Humor and emotion: Quantitative meta analyses of functional neuroimaging studies. *Cortex* **139**:60–72. [doi:10.1016/j.cortex.2021.02.023](https://doi.org/10.1016/j.cortex.2021.02.023).
- Feng, Wangshu – Yue Wu – Catherine Jan – Hongbo Yu – Xiaoming Jiang – Xiaolin Zhou 2017. Effects of contextual relevance on pragmatic inference during conversation: An fMRI study. *Brain and Language* **171**:52–61. [doi:10.1016/j.bandl.2017.04.005](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2017.04.005).
- Ferstl, Evelyn C. – Jane Neumann – Carsten Bogler – D. Yves Von Cramon 2008. The extended language network: A meta-analysis of neuroimaging studies on text comprehension. *Human Brain Mapping* **29**:581–593. [doi:10.1002/hbm.20422](https://doi.org/10.1002/hbm.20422).
- Filik, Ruth – Alexandra Turcan – Christina Ralph-Nearman – Alain Pitiot 2019. What is the difference between irony and sarcasm? An fMRI study. *Cortex* **115**:112–122. [doi:10.1016/j.cortex.2019.01.025](https://doi.org/10.1016/j.cortex.2019.01.025).
- Forgács, Bálint – Isabel Bohrn – Jürgen Baudewig – Markus J. Hofmann – Csaba Pléh – Arthur M. Jacobs 2012. Neural correlates of combinatorial semantic processing of literal and figurative noun noun compound words. *NeuroImage* **63**:3:1432–1442. [doi:10.1016/j.neuroimage.2012.07.029](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2012.07.029).
- Gaudet, Isabelle – Alejandra Hüsser – Phetsamone Vannasing – Anne Gallagher 2020. Functional brain connectivity of language functions in children revealed by EEG and MEG: A systematic review. *Frontiers in Human Neuroscience* **14**:62. [doi:10.3389/fnhum.2020.00062](https://doi.org/10.3389/fnhum.2020.00062).
- Giora, Rachel 2003. *On Our Mind. Salience, Context, and Figurative Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Hartung, Franziska – Yoed N. Kenett – Eileen R. Cardillo – Stacey Humphries – Nathaniel Klooster – Anjan Chatterjee 2020. Context matters: Novel metaphors in supportive and non-supportive contexts. *NeuroImage* **212**:116645. [doi:10.1016/j.neuroimage.2020.116645](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2020.116645).
- Hauptman, Miriam – Idan Blank – Evelina Fedorenko 2023. Non-literal language processing is jointly supported by the language and theory of mind networks: Evidence from a novel meta-analytic fMRI approach. *Cortex* **162**:96–114. [doi:10.1016/j.cortex.2023.01.013](https://doi.org/10.1016/j.cortex.2023.01.013).
- Hornick, Shiri – Einat Shetreet 2022. Pragmatic inferences: Neuroimaging of ad-hoc implicatures. *Journal of Neurolinguistics* **64**:101090. [doi:10.1016/j.jneuroling.2022.101090](https://doi.org/10.1016/j.jneuroling.2022.101090).
- Jang, Gijeong – Shin-ae Yoon – Sung-Eun Lee – Haeil Park – Joohan Kim – Jeong Hoon Ko – Hae-Jeong Park 2013. Everyday conversation requires cognitive inference: Neural bases of comprehending implicated meanings in conversations. *NeuroImage* **81**:61–72. [doi:10.1016/j.neuroimage.2013.05.027](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2013.05.027).
- Kana, Rajesh K. – Donna L. Murdaugh – Kelly R. Wolfe – Sandhya L. Kumar 2012. Brain responses mediating idiom comprehension: Gender and hemispheric differences. *Brain Research* **1467**:18–26. [doi:10.1016/j.brainres.2012.05.031](https://doi.org/10.1016/j.brainres.2012.05.031).
- Kövecses, Zoltán 2005. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press. [doi:10.1017/CBO9780511614408](https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408).

- Kuperberg, Rita – Philip McGuire – Edward T. Bullmore – M. J. Brammer – S. Rabe-Hesketh – I. C. Wright – D. J. Lythgoe – S. C. R. Williams – A. S. David 2000. Common and distinct neural substrates for pragmatic, semantic, and syntactic processing of spoken sentences: An fMRI study. *Journal of Cognitive Neuroscience* **12/2**:321–341. [doi:10.1162/089892900562138](https://doi.org/10.1162/089892900562138).
- Kutas Mária 2014. A szó szerinti és a képes nyelv feldolgozása mint emberi agyi funkció. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Vol. 2 Budapest: Akadémiai Kiadó. 1135–1166.
- Lacey, Simon – Randall Stilla – K. Sathian 2012. Metaphorically feeling: Comprehending textural metaphors activates somatosensory cortex. *Brain and Language* **120/3**:416–421. [doi:10.1016/j.bandl.2011.12.016](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2011.12.016).
- Laird, Angela R. – Simon B. Eickhoff – Florian Kurth – Peter M. Fox – Angela M. Uecker – Jessica A. Turner – Jennifer L. Robinson – Jack L. Lancaster – Peter T. Fox 2009. ALE meta-analysis workflows via the BrainMap database: Progress towards a probabilistic functional brain atlas. *Frontiers in Neuroinformatics* **3**:23. [doi:10.3389/neuro.11.023.2009](https://doi.org/10.3389/neuro.11.023.2009).
- Lee, Susan S. – Mirella Dapretto 2006. Metaphorical vs. literal word meanings: fMRI evidence against a selective role of the right hemisphere. *NeuroImage* **29/2**:536–544. [doi:10.1016/j.neuroimage.2005.08.003](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2005.08.003).
- Licea-Haquet, Giovanna L. – Azalea Reyes-Aguilar – Sarael Alcauter – Magda Giordano 2021. The neural substrate of speech act recognition. *Neuroscience* **471**:102–114. [doi:10.1016/j.neuroscience.2021.07.020](https://doi.org/10.1016/j.neuroscience.2021.07.020).
- Li, Sai – Xiaoming Jiang – Hongbo Yu – Xiaolin Zhou 2014. Cognitive empathy modulates the processing of pragmatic constraints during sentence comprehension. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* **9/8**:1166–1174. [doi:10.1093/scan/nst091](https://doi.org/10.1093/scan/nst091).
- Litwińczuk, Marta Czime – Nils Muhlert – Lauren Cloutman – Nelson Trujillo-Barreto – Anna Woollams 2022. Combination of structural and functional connectivity explains unique variation in specific domains of cognitive function. *NeuroImage* **262**:119531. [doi:10.1016/j.neuroimage.2022.119531](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2022.119531).
- Liu, Di – Lei Hao – Lei Han – Ying Zhou – Shaozheng Qin – Kazuhisa Niki – Wangbing Shen – Baoguo Shi – Jing Luo 2023. The optimal balance of controlled and spontaneous processing in insight problem solving: fMRI evidence from Chinese idiom guessing. *Psychophysiology* **60/7**:e14240. [doi:10.1111/psyp.14240](https://doi.org/10.1111/psyp.14240).
- Mashal, Nira – Miriam Faust – Talma Hendler – Mark Jung-Beeman 2007. An fMRI investigation of the neural correlates underlying the processing of novel metaphoric expressions. *Brain and Language* **100/2**:115–126. [doi:10.1016/j.bandl.2005.10.005](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2005.10.005).
- Mashal, Nira – Miriam Faust – Talma Hendler – Mark Jung-Beeman 2009. An fMRI study of processing novel metaphoric sentences. *Laterality: Asymmetries of Body, Brain and Cognition* **14/1**:30–54. [doi:10.1080/13576500802049433](https://doi.org/10.1080/13576500802049433).
- Müller, Veronika I. – Edna C. Cieslik – Angela R. Laird – Peter T. Fox – Joaquim Radua et al. 2018. Ten simple rules for neuroimaging meta-analysis. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* **84**:151–161. [doi:10.1016/j.neubiorev.2017.11.012](https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2017.11.012).

- Nagels, Arne – Christina Kauschke – Judith Schrauf – Carin Whitney – Benjamin Straube – Tilo Kircher 2013. Neural substrates of figurative language during natural speech perception: an fMRI study. *Frontiers in Behavioral Neuroscience* 7. doi:10.3389/fnbeh.2013.00121.
- Obert, Alexandre – Fabien Gierski – Arnaud Calmus – Aurélie Flucher – Christophe Portefaix – Laurent Pierot – Arthur Kaladjian – Stéphanie Caillies 2016. Neural correlates of contrast and humor: Processing common features of verbal irony. *PLOS ONE* 11/11:e0166704. doi:10.1371/journal.pone.0166704.
- Obert, Alexandre – Fabien Gierski – Arnaud Calmus – Christophe Portefaix – Christelle Declercq – Laurent Pierot – Stéphanie Caillies 2014. Differential bilateral involvement of the parietal gyrus during predicative metaphor processing: An auditory fMRI study. *Brain and Language* 137:112–119. doi:10.1016/j.bandl.2014.08.002.
- Oldham, Stuart – Alex Fornito 2019. The development of brain network hubs. *Developmental Cognitive Neuroscience* 36:100607. doi:10.1016/j.dcn.2018.12.005.
- Olm, Christopher A. – Corey T. McMillan – Nicola Spotorno – Robin Clark – Murray Grossman 2014. The relative contributions of frontal and parietal cortex for generalized quantifier comprehension. *Frontiers in Human Neuroscience* 8. doi:10.3389/fnhum.2014.00610.
- Pléh Csaba 2000. A modularitás és pragmatika: Néhány egyszerű és bonyolult kapcsolat. *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 1/4:9–30.
- Pléh Csaba 2007. A tér és a nyelv világa. *Magyar Pszichológiai Szemle* 62/3:279–312. doi:10.1556/mpszle.62.2007.3.1.
- Pléh Csaba 2020. Pragmatika és pszicholingvisztika összekapcsolódásának változatai. *Magyar Nyelvőr* 144/1:86–103. doi:10.38143/Nyr.2020.1.86.
- Pomp, Jennifer – Anne-Kathrin Bestgen – Patrick Schulze – Christina J. Müller – Francesca M. M. Citron – Boris Suchan – Lars Kuchinke 2018. Lexical olfaction recruits olfactory orbitofrontal cortex in metaphorical and literal contexts. *Brain and Language* 179:11–21. doi:10.1016/j.bandl.2018.02.001.
- Powell, Joanne L. – Joe Furlong – Christophe E. de Bézenac – Noreen O’Sullivan – Rhiannon Corcoran 2019. The pragmatics of pragmatic language and the curse of ambiguity: An fMRI study. *Neuroscience* 418:96–109. doi:10.1016/j.neuroscience.2019.08.039.
- Prat, Chantel S. – Robert A. Mason – Marcel Adam Just 2012. An fMRI investigation of analogical mapping in metaphor comprehension: The influence of context and individual cognitive capacities on processing demands. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 38/2:282–294. doi:10.1037/a0026037.
- Rapp, Alexander M. – Michael Erb – Wolfgang Grodd – Mathias Bartels – Katja Markert 2011. Neural correlates of metonymy resolution. *Brain and Language* 119/3:196–205. doi:10.1016/j.bandl.2011.07.004.
- Rapp, Alexander M. – Dirk T. Leube – Michael Erb – Wolfgang Grodd – Tilo T. J. Kircher 2004. Neural correlates of metaphor processing. *Cognitive Brain Research* 20/3:395–402. doi:10.1016/j.cogbrainres.2004.03.017.

- Rapp, Alexander M. – Dorothee E. Mutschler – Michael Erb 2012. Where in the brain is nonliteral language? A coordinate-based meta-analysis of functional magnetic resonance imaging studies. *NeuroImage* **63**/1:600–610. [doi:10.1016/j.neuroimage.2012.06.022](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2012.06.022).
- Rapp, Alexander M. – Dorothee E. Mutschler – Barbara Wild – Michael Erb – I. Lengsfeld – Ralf Saur – Wolfgang Grodd 2010. Neural correlates of irony comprehension: The role of schizotypal personality traits. *Brain and Language* **113**/1:1–12. [doi:10.1016/j.bandl.2009.11.007](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2009.11.007).
- Reyes-Aguilar, Azalea – Elizabeth Valles-Capetillo – Magda Giordano 2018. A quantitative meta-analysis of neuroimaging studies of pragmatic language comprehension: In search of a universal neural substrate. *Neuroscience* **395**:60–88. [doi:10.1016/j.neuroscience.2018.10.043](https://doi.org/10.1016/j.neuroscience.2018.10.043).
- Romero Lauro, Leonor J. – Giulia Mattavelli – Costanza Papagno – Marco Tettamanti 2013. She runs, the road runs, my mind runs, bad blood runs between us: Literal and figurative motion verbs: An fMRI study. *NeuroImage* **83**:361–371. [doi:10.1016/j.neuroimage.2013.06.050](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2013.06.050).
- Romero Lauro, Leonor J. – Marco Tettamanti – Stefano F. Cappa – Costanza Papagno 2008. Idiom comprehension: A prefrontal task? *Cerebral Cortex* **18**/1:162–170. [doi:10.1093/cercor/bhm042](https://doi.org/10.1093/cercor/bhm042).
- Samur, Dalya – Vicky T. Lai – Peter Hagoort – Roel M. Willems 2015. Emotional context modulates embodied metaphor comprehension. *Neuropsychologia* **78**:108–114. [doi:10.1016/j.neuropsychologia.2015.10.003](https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2015.10.003).
- Schmidt, Gwenda L. – Carol A. Seger 2009. Neural correlates of metaphor processing: The roles of figurativeness, familiarity and difficulty. *Brain and Cognition* **71**/3:375–386. [doi:10.1016/j.bandc.2009.06.001](https://doi.org/10.1016/j.bandc.2009.06.001).
- Schnell, Zsuzsanna 2024. Rethinking linguistic relativity in idiomaticity: Conceptual universals and frames of reference in pragmatic competence. In Judit Baranyiné Kóczy – Veronika Jávör-Szelid (szerk.) *Proceedings of the Third Cultural Linguistics International Conference in June 2021. Past in Present: Metaphor and Reconceptualized Tradition*. Singapore: Springer. megjelenés alatt.
- Shetreet, Einat – Gennaro Chierchia – Nadine Gaab 2014. When *some* is not *every*: Dissociating scalar implicature generation and mismatch. *Human Brain Mapping* **35**/4:1503–1514. [doi:10.1002/hbm.22269](https://doi.org/10.1002/hbm.22269).
- Shibata, Midori – Jun-ichi Abe – Hiroaki Itoh – Koji Shimada – Satoshi Umeda 2011. Neural processing associated with comprehension of an indirect reply during a scenario reading task. *Neuropsychologia* **49**/13:3542–3550. [doi:10.1016/j.neuropsychologia.2011.09.006](https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2011.09.006).
- Shibata, Midori – Jun-ichi Abe – Atsushi Terao – Tamaki Miyamoto 2007. Neural mechanisms involved in the comprehension of metaphoric and literal sentences: An fMRI study. *Brain Research* **1166**:92–102. [doi:10.1016/j.brainres.2007.06.040](https://doi.org/10.1016/j.brainres.2007.06.040).
- Shibata, Midori – Akira Toyomura – Hiroaki Itoh – Jun-ichi Abe 2010. Neural substrates of irony comprehension: A functional MRI study. *Brain Research* **1308**:114–123. [doi:10.1016/j.brainres.2009.10.030](https://doi.org/10.1016/j.brainres.2009.10.030).

- Shibata, Midori – Akira Toyomura – Hiroki Motoyama – Hiroaki Itoh – Yasuhiro Kawabata – Jun-ichi Abe 2012. Does simile comprehension differ from metaphor comprehension? A functional MRI study. *Brain and Language* **121/3**:254–260. [doi:10.1016/j.bandl.2012.03.006](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2012.03.006).
- Spotorno, Nicola – Eric Koun – Jérôme Prado – Jean-Baptiste van der Henst – Ira A. Noveck 2012. Neural evidence that utterance-processing entails mentalizing: The case of irony. *NeuroImage* **63/1**:25–39. [doi:10.1016/j.neuroimage.2012.06.046](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2012.06.046).
- Stringaris, Argyris K. – Nicholas C. Medford – Vincent Giampietro – Michael J. Brammer – Anthony S. David 2007. Deriving meaning: Distinct neural mechanisms for metaphoric, literal, and non-meaningful sentences. *Brain and Language* **100/2**:150–162. [doi:10.1016/j.bandl.2005.08.001](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2005.08.001).
- Stringaris, Argyris K. – Nicholas Medford – Rachel Giora – Vincent C. Giampietro – Michael J. Brammer – Anthony S. David 2006. How metaphors influence semantic relatedness judgments: The role of the right frontal cortex. *NeuroImage* **33/2**:784–793. [doi:10.1016/j.neuroimage.2006.06.057](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2006.06.057).
- Subramaniam, Karuna – Mark Beeman – Miriam Faust – Nira Mashal 2013. Positively valenced stimuli facilitate creative novel metaphoric processes by enhancing medial prefrontal cortical activation. *Frontiers in Psychology* **4**:211. [doi:10.3389/fpsyg.2013.00211](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00211).
- Talairach, Jean – Pierre Tournoux 1988. *Co-planar Stereotaxic Atlas of the Human Brain: 3-dimensional Proportional System: An Approach to Cerebral Imaging*. Thieme.
- Uchiyama, Hitoshi – Ayumi Seki – Hiroko Kageyama – Daisuke N. Saito – Tatsuya Koeda – Kousaku Ohno – Norihiro Sadato 2006. Neural substrates of sarcasm: A functional magnetic-resonance imaging study. *Brain Research* **1124/1**:100–110. [doi:10.1016/j.brainres.2006.09.088](https://doi.org/10.1016/j.brainres.2006.09.088).
- Uddin, Lucina Q. – Kaustubh S. Supekar – Srikanth Ryali – Vinod Menon 2011. Dynamic reconfiguration of structural and functional connectivity across core neurocognitive brain networks with development. *The Journal of Neuroscience* **31/50**:18578–18589. [doi:10.1523/JNEUROSCI.4465-11.2011](https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.4465-11.2011).
- Valles-Capetillo, Elizabeth – Cristian D. Ibarra – Magda Giordano 2023. *Irony detection engages the Precuneus and Inferior Frontal Gyrus and relies on integration of contextual cues and inferential skills*. Preprint. [doi:10.1101/2022.08.15.504018](https://doi.org/10.1101/2022.08.15.504018).
- Vartanian, Oshin 2012. Dissociable neural systems for analogy and metaphor: Implications for the neuroscience of creativity. *British Journal of Psychology* **103/3**:302–316. [doi:10.1111/j.2044-8295.2011.02073.x](https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.2011.02073.x).
- Vrticka, Pascal – Jessica M. Black – Allan L. Reiss 2013. The neural basis of humour processing. *Nature Reviews Neuroscience* **14/12**:860–868. [doi:10.1038/nrn3566](https://doi.org/10.1038/nrn3566).
- Wakusawa, Keisuke – Motoaki Sugiura – Yuko Sassa – Hyeonjeong Jeong – Kaoru Horie – Shigeru Sato – Hiroyuki Yokoyama – Shigeru Tsuchiya – Kazuie Inuma – Ryuta Kawashima 2007. Comprehension of implicit meanings in social situations involving irony: A functional MRI study. *NeuroImage* **37/4**:1417–1426. [doi:10.1016/j.neuroimage.2007.06.013](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2007.06.013).

- Wallentin, Mikkel – Svend Østergaard – Torben Ellegaard Lund – Leif Østergaard – Andreas Roepstorff 2005. Concrete spatial language: See what I mean? *Brain and Language* **92/3**:221–233. [doi:10.1016/j.bandl.2004.06.106](https://doi.org/10.1016/j.bandl.2004.06.106).
- Yang, Jie 2014. The role of the right hemisphere in metaphor comprehension: A meta-analysis of functional magnetic resonance imaging studies. *Human Brain Mapping* **35/1**:107–122. [doi:10.1002/hbm.22160](https://doi.org/10.1002/hbm.22160).
- Yang, Jie – Ping Li – Xiaoping Fang – Hua Shu – Youyi Liu – Lang Chen 2016. Hemispheric involvement in the processing of Chinese idioms: An fMRI study. *Neuropsychologia* **87**:12–24. [doi:10.1016/j.neuropsychologia.2016.04.029](https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2016.04.029).
- Yang, Jie – Hua Shu 2016. Involvement of the motor system in comprehension of non-literal action language: A meta-analysis study. *Brain Topography* **29/1**:94–107. [doi:10.1007/s10548-015-0427-5](https://doi.org/10.1007/s10548-015-0427-5).
- Yang, XiaoHong – HuiJie Li – Nan Lin – XiuPing Zhang – YinShan Wang – Ying Zhang – Qian Zhang – XiNian Zuo – YuFang Yang 2019. Uncovering cortical activations of discourse comprehension and their overlaps with common large-scale neural networks. *NeuroImage* **203**:116200. [doi:10.1016/j.neuroimage.2019.116200](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2019.116200).
- Yi, You Gyoung – Dae Yul Kim – Woo Hyun Shim – Joo Young Oh – Sung Hyun Kim – Ho Sung Kim 2017. Neural correlates of Korean proverb processing: A functional magnetic resonance imaging study. *Brain and Behavior* **7/10**:e00829. [doi:10.1002/brb3.829](https://doi.org/10.1002/brb3.829).
- Yu, Fei – Jianxin Zhang – Jin Fan – Jing Luo – Wencai Zhang 2019. Hippocampus and amygdala: An insight-related network involved in metaphorical solution to mental distress problem. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience* **19/4**:1022–1035. [doi:10.3758/s13415-019-00702-6](https://doi.org/10.3758/s13415-019-00702-6).
- Zempleni, Monika-Zita – Marco Haverkort – Remco Renken – Laurie A. Stowe 2007. Evidence for bilateral involvement in idiom comprehension: An fMRI study. *NeuroImage* **34/3**:1280–1291. [doi:10.1016/j.neuroimage.2006.09.049](https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2006.09.049).

A szerzőről

Svindt Veronika a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Pszicho- és Neuro-lingvisztikai Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a neuropragmatika és a pragmatika, azon belül is a pragmatikai képesség tipikus és atipikus fejlődése. Emellett vizsgálja bizonyos neurodegeneratív betegségekben a kognitív és nyelvi működés összefüggéseit.

Elérhetősége: svindt.veronika@nytud.hun-ren.hu

Az inferencialitás kategóriájának leírási problémái az uráli nyelvekben

Kubitsch Rebeka

SZTE Finnugor Nyelvtudomány Tanszék

Szeverényi Sándor

SZTE Finnugor Nyelvtudomány Tanszék

Összefoglaló¹

Tanulmányunk olyan, az inferencialitás kategóriájával összefüggő definíciós és leíró jellegű problémákat tárgyal, melyek nem csupán az uráli nyelvek kapcsán, hanem tipológiai munkákban is felmerülnek. Három uráli nyelv példáján keresztül mutatjuk be, hogy ezek a problémák miként manifesztálódhatnak, ha az egyes nyelvek inferencialitásáról számot kívánunk adni. A nganaszan és az udmurt nyelv azt szemlélteti, hogy a morfológiai evidencialitással bíró nyelvek esetén a szakirodalom, valamint a nyelvtanírói hagyomány hajlamos az inferencialitást pusztán a morfológiai evidencialitáson belül kezelni, ám ez az inferencia egyes típusainak, és az ezek kifejezésében szerepet játszó nyelvi elemek szempontjából is kizáró. A nganaszan emellett jól mutatja, hogy amennyiben egyéb nyelvi elemeket, jelen esetben lexémákat is figyelembe veszünk az inferencialitás kifejezése kapcsán, úgy a grammatikai rendszerek (pl. igeidő, igemód) leírása is erősen módosul. A tundrai nyenyec példáján azt mutatjuk be, hogy egyazon nyelv eltérő preconcepcióval történő elemzése (ti. ebben az esetben az egyes szuffixumok grammatikalizáltsági fokának megítélése) egymástól eltérő rendszerezést és funkcionális leírást eredményez, ami így az inferenciális jelentést kifejező kötött morfémák eltérő megítélésében jelentkezik. A megfigyelt kategorizációs problémák kiküszöbölésére egy olyan kategorizációs szempontot vetünk fel, amiben a morfológiai és lexikális elemek funkcionális szempontból egységesen kezelhetők. Ezt a javaslatot a bővebb adatoltság és elérhető anyanyelvi beszélők miatt az udmurt nyelv inferencialitásának példáján mutatjuk be.

Kulcsszavak: inferencialitás, episztemikus modalitás, evidencialitás, uráli nyelvek, nganaszan, nyenyec, udmurt

¹ A tanulmány az Evidencialitás az uráli nyelvekben c. projekt keretében készült, az NKFIH támogatásával (K139298, 2021–2024). Köszönjük a tanulmány két lektorának a nagyon alapos, részletes és elgondolkodtató véleményét – nagyon ritkán kap a kutató két ennyire részletes és építő jellegű kritikát. Ennek megfelelően igyekeztünk minden megjegyzésre reagálni, a javaslatokat, kiegészítéseket elfogadni, illetve amennyiben nem fogadtuk el, akkor indokolni.

1. Bevezetés

Tanulmányunkban az inferenciát mint evidenciátípust járjuk körbe, elsősorban olyan definíciós és elméleti jellegű kérdéseket felvetve, amelyek az uráli nyelvek összehasonlító vizsgálata során merülnek fel. A 2. pontban mondanivalónk szempontjából lényeges elemeket emelünk ki az inferencialitás hatalmas elméleti és tipológiai szakirodalmából. A 3. pont röviden áttekinti az uráli nyelvek evidencialitását és inferencialitását az eddigi ismereteink fényében. A 4. pontban a nganaszan, nyenyec és udmurt nyelv példáin keresztül kívánjuk szemléltetni az inferencialitás, elsősorban a morfológiai evidencialitáson belül kezelt inferencialitás, nyelvleírásbeli problematikáját, illetve megoldást javasolni.

A nganaszan nyelv példája az uralisztikában elterjedt, az evidencialitás és ezzel együtt az inferencialitás szűkebb, grammatikai értelmezéséből kilépni szándékozó leírások nehézségeire, a nyenyec példája az egyes nyelvleírások eltérő definíciós, terminológiai és kategorizációs jellemzőinek ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet. Az udmurt példáján keresztül egyrészt illusztráljuk azt, hogy az inferencia jelensége (evidenciátípusként kezelve is) sokrétűbb, mint ahogyan azt az evidencialitás, illetve az inferenciális evidencia tipológiai leírásai szemléltetik, majd ezen változatosság leírására kínálunk egy lehetséges megoldást. Tesszük ezt annak szellemében, hogy lépéseket tegyünk egy lehetséges egységes terminológia és kategóriarendszer kialakítása felé, amely lehetővé teszi (nem csak) az uráli nyelvek korábbiánál pontosabb összehasonlíthatóságát.

Terminológiai és kategorizációs ellentmondások a tipológiában rendszeresen felmerülnek. Erről részletesen és általánosságban Haspelmath (2010) írt, jól szemléltetve az uráli nyelvek leírásai közötti ellentmondásokat is, hiszen ezek leírásában gyakran találkozunk tipológiai motiváltságú fogalmakkal, amelyeknek gyakran csak többé-kevésbé felelnek meg a nyelvspecifikus fogalmak. Haspelmath szerint különbséget kell tenni a leíró kategóriák (egyes nyelvek kategóriái) és az összehasonlító fogalmak között. A leíró formális kategóriákat nem lehet a nyelvek között egyenlővé tenni, mivel a kategóriákhoz való hozzárendelés kritériumai nyelvenként eltérőek lehetnek, ugyanis – ahogyan egyik lektorunk megjegyzi –, ha nem kizárólag a formális/strukturális szemléletű nyelvleírásból indulunk ki, akkor a leíró kategóriák formaiak és/vagy funkcionálisak is lehetnek. A kapcsolat az összehasonlító fogalmakkal csak a formai oldalon gátolja a tipológiai célú összevetést. Az összehasonlító fogalmaknak viszont univerzálisan alkalmazhatónak kell lenniük, ezért csak más, szintén univerzálisan alkalmazható funkcionális-szemantikai fogalmakra alapozhatók: „Az a tény, hogy a tipológusok a nyelveket egy külön fogalomkészlet alapján hasonlítják össze, amely taxonómiailag nem áll a leíró nyelvi kategóriák fölött, azt jelenti, hogy a tipológia és a nyelvi elemzés függetlenebb egymástól, mint ahogyan azt gyakran gondolják” (Haspelmath 2010: 19).

Vagyis, célunkhoz igazítva a fentieket: az *inferenciális* megjelenik nyelvspecifikus terminusként és általános terminusként is, de gyakran sem a nyelvspecifikus leírásokban, sem általános fogalomként nincs kellőképpen definiálva. A következő pontban ezekről a definíciós problémákról szólunk.

2. Az inferencialitás

2.1. Az inferencialitás meghatározása

Az inferenciát általában, az emberi kogníció szempontjából nem csak nyelvi szinten és nem csak az evidencialitás szempontjából vizsgálják, hanem *hétköznapi* (vagy *mindennapi*) jelentésében is (részletesen l. Kugler 2015: 63–70). Inferencia esetén bizonyos információk kiindulópontként szolgálnak a feldolgozás számára ahhoz, hogy olyan konstrukciókhoz jussunk el, amelyek túlmutatnak az eredeti adatokon (Kurtz–Gentner–Gunn 1999: 145). Az inferencialitás komplex műveleteket feltételező jelenség, s maga a hétköznapi következtetés nem szabályalapú, így „a következtetési folyamat menete sokszor nem tehető reflexió tárgyává” (Kugler 2015: 70). Nyelvelírási szempontból az uráli nyelvek kutatásában, a magyar és a finn kivételével, általános gyakorlat az, hogy egy-egy jelölőnél, szerkezetnél megállapítanak inferenciális jelentést, funkciót, de maga az inferencialitás nem képezi kutatás tárgyát. Így nem meglepő módon az inferencialitást az egyes nyelvekben eltérő módon kezelik a szakirodalomban, aminek a jelölők eltérő alakitani kategóriáján túl² az oka egyrészt (1) a választott elméleti keret – ha van; másrészt (2) a vizsgált nyelvek kínálta eltérő magyarázatok – egyfelől az adott nyelv dokumentáltsága milyen mélységű elemzést enged meg, másfelől mi az, ami az adott nyelvben konceptualizálódik; harmadrészt (3) a nyelvet leírók kínálta magyarázatok (erről l. részletesebben Kubitsch–Szeverényi (2023) 2. lábjegyzetét).

(1) Az elsöre jó példák a szamojéd nyelvek leírásai (pl. tundrai nyenyec, nganaszan): ezek jellemzően a morfológiai evidencialításra fókuszáló vizsgálatok, amelyek leginkább tipológiai vagy leíró jellegű, de keretet nem választó leírások. Ezek esetében komoly korlátot jelent a teljes funkcionális leíráshoz szükséges anyanyelvi kompetencia (elsősorban az adatközlő) és a források hiánya: a tanulmányok általában az alapfunkciók leírásáig jutnak, s ezeket illetően sincs mindig konszenzus. Azon nyelvek esetében viszont, amelyeknél rendelkezésre állnak konkrét keretben történő elemzések (pl. finn, magyar), az elemzések túllépnek az evidencialitás szűkebb értelmezésén, és tágabb, funkcionális megközelítést alkalmaznak pragmatikai, (formális) szemantikai, kognitív nyelvészeti keretben.

(2) A második pont azt jelenti, hogy az inferencialitáshoz tartozó jelenségek eltérő terminológiáival vannak magyarázva. Ahol egy olyan evidenciális van (pl. obi-ugor vagy permi), amely általánosságban fejezi ki az indirekt evidenciát, tehát nem differenciál az egyes evidenciátípusok között (vö. 1. és 2. táblázat), ott az inferencia kifejezése az indirekt evidencialitáson belül jelenik meg. Ahol viszont van olyan jelölő, melynek használata kifejezetten az inferencia kifejezéséhez köthető, ott több, gyakran önkényesnek tűnő megnevezés van forgalomban (erre példa a szelkup).

(3) A harmadik pont pedig következik a másodikból: alapvetően nyelvvezérelt és nem elméletvezérelt leírásokat találunk, vagyis az adott kutató saját elméleti tudását, olvasottságát használja fel arra, hogy kategóriáit kialakítsa és azokat elnevezze. Erre példa a tundrai nyenyec (l. 4.2.).

² Mint ahogyan majd részletezzük, értelemszerűen, ahol az inferencialitásnak inflexiók kifejezőeszköze is van, ott annak funkcionális leírása nagyobb hangsúlyt kap más inferenciajelölők leírásával szemben.

Írásunk az inferencialitás jelenségét az információforrás szempontjából közelíti meg, a hétköznapi következtetéssel nem foglalkozunk. Vagyis olyan, az evidencialitás keretében értelmezhető jelenségekkel foglalkozik a tanulmány, amelyek (elsődlegesen) az információ forrását jelölik, és implikáltan vagy grammatikalizáldottan (konvencionáldottan) inferenciát is jelölnek. Ahogy említettük, munkánkban elsősorban az uráli nyelvekben megfigyelhető nyelvi jelölőkre fókuszálunk. Összességében elmondható, hogy az uráli nyelvek kapcsán az inferencialitás ritkán jelenik meg önálló kutatási területként (ez alól kivételnek tekinthető a magyar esetében Kugler (2015), míg a finn esetében Kittilä (2024)), és inkább tágabb domént fed le, aminek az is az oka, hogy ezekben a nyelvekben nem találni olyan szempontot, amely alapján az inferencialitás jelensége élesen elhatárolható lenne más jelenségektől (pl. indirekt információ jelölése, láthatóság/nem láthatóság, nem vizuális érzékelés, feltételezés, elköteleződés, episztemikus modalitás stb.).³

Az alkalmazott inferencialitásdefiníciót meghatározza, hogy milyen evidencialitás-fogalmat vesz alapul a kutató. Ezt azért lényeges kiemelni, mert maga az evidencialitás fogalma is elmélet- és keretfüggő. Amennyiben az evidencialitás szűkebb, grammatikai definícióját alkalmazzuk, akkor ezt az inferencialitás esetében is meg kell tenni. Ebben az esetben a grammatikai elemekre (pl. toldalékok, esetleg partikulák) kell szűkíteni a vizsgálati kört. Ez viszont felveti a grammatikai elemek – általában morfológiai elemek – kategorizáltságát és határait, amely kevésbé kutatott nyelvek esetében szintén lehet intuitív és önkényes, mindemellett a partikulák és határozószók elkülönítése, s azok grammatikalizáltsága sem mindig egyértelmű. Bizonyos elemek kizárása pedig torzít(hat)ja az adott nyelvről alkotott ismereteinket.

A következő pontban azt kívánjuk sorra venni, hogy az eddigi leírásokban milyen megközelítésmódokat találhatunk, miként viszonyulnak az inferencialitáshoz mint információforráshoz. Később, ezekből kiindulva és ezekre reflektálva teszünk javaslatot egy általunk optimálisnak vélt leírói keretre (vö. 4.3.).

2.2. Az inferencia mint információforrás a tipológiában és azon túl

A tipológiában az *inferenciális evidencia* terminus leginkább azon munkák nyomán vált elterjedtté, amelyek az inferenciát információítusként kezelik. Ugyanakkor ezekben a munkákban is általános, hogy a definíciók alkalmazása *intuitív* – legyen ez az intuíció a nyelvleíróé vagy akár az adatközlőé, ha megfelelő előtudással rendelkezik. Az alábbi pont első felében rövid áttekintést adunk a tipológiában jellemző inferencialitásmeghatározásokról, valamint kijelöljük az általunk alkalmazott megközelítést. Érdemes megjegyezni, hogy az efféle kategorizációk az új tudás megkonstruálását tekintik inferenciának (Kugler 2015: 64).

³ Az inferenciajelölőknek lehetnek az evidencialitáson túlmutató kapcsolatai, az inferenciajelölők az információforrás kifejezésén túl egyéb funkciókkal is bírhatnak (vö. Brugman-Maçaulay 2015), de ezeket itt most nem tárgyaljuk. Az inferenciajelölők tipikus kapcsolódásai: episztemikus modalitás, elkötelezettség (*commitment*), mirativitás. Az episztemikusságot érintjük a 2.2-es pontban. A mirativitás, elkötelezettség vizsgálata csak az egyes jelölőkre vonatkozhat, melyek jellemzően pont a grammatikai jelölők. Mivel általánosságban kívánunk az inferencialitásról szólni, illetve szeretnénk eltávolodni a grammatikai jelölőkre fókuszáltságtól, ezekkel a kapcsolatokkal jelen tanulmányban nem foglalkozunk.

Plungian (2001; 2010)⁴ különválasztja a megfigyelésen és az okfejtésen alapuló következtetést (l. 1. táblázat). Inferenciális evidenciának azokat az eseteket tekinti, amelyekben a megnyilatkozó P proposíció fennállására egy másik esemény közvetlen megfigyelésén keresztül következtet. Ezen belül elkülöníti az egyidejű megfigyelésen, illetve az eredményen alapuló inferenciát. Az *inferencia* terminussal megnevezett következtetést a közvetett/személyes evidencia kategóriájába sorolja, mivel a megnyilatkozó a szóban forgó eseményről csak közvetett módon szerez tudomást, viszont a tapasztalat, amelyen a következtetés alapul, közvetlen. Okfejtés (*reasoning*) esetén Q ismerete vezet el P következtetéshez. Plungian az okfejtést elválasztja az inferenciától, de ugyanabba a tartományba sorolja mindkét evidenciátípust.

közvetlen/ személyes ⁵ evidencia	általános tudás	
	vizuális érzékelés	
	nem vizuális érzékelés	
közvetett/ személyes evidencia	inferencia (észlelt eredmény vagy egyidejű megfigyelés alapján)	egyidejű – P, mert meg tudom figyelni P jeleit
		retrospektív – P, mert meg tudom figyelni P nyomait
	okfejtés (valószínű érvelésen vagy általános tudáson alapul)	P, mert ismerem Q-t, és tudom, hogy Q magával vonja P-t
közvetett/ nem személyes evidencia	értesülés	

1. táblázat
Plungian (2001) rendszere

Vagyis ez a felosztás figyelembe veszi, hogy a következtetés a megnyilatkozó tapasztalatán alapul, és ennél fogva kapcsolatban áll a kikövetkeztetett eseménnyel is, másrészt figyelembe veszi a megfigyelés és a kikövetkeztetett tényállás időviszonyát (egyidejű vagy retrospektív) is (Plungian 2001: 351–354).

De Haan az inferencialitás kapcsán, Plungianhoz hasonlóan, szintén a megnyilatkozó szerepével kapcsolatos kettősséget ragadja meg (de Haan 2001). Meghatározása szerint akkor beszélhetünk inferenciáról, ha a beszélő állítását dedukcióra, és nem az események közvetlen megfigyelésére alapozza (de Haan 2001: 193). Rámutat, hogy az inferencia egyes komponensei inkább a közvetlen információforrás-típusokkal (pl. vizuális érzékelés, megfigyelés) mutatnak összefüggéseket, míg más elemei a közvetettel (a beszélő a kikövetkeztetett

⁴ Korábban már Willett (1988) és de Haan (2001) is foglalkozott a kérdéssel.

⁵ Plungian a személyes (*personal*) terminus alatt a közvetlenséget érti, szembeállítva a valamilyen közvetítőn keresztül szerzett információval (Plungian 2001: 353, 356).

tényállásról nem elsőkézből szerez tudomást). Ez meghatározhatja, hogy az inferencia egy nyelvben közvetlen vagy közvetett evidenciaként értékelődik-e.⁶

A tipológia általános szakirodalmában kevésbé ismert, de kifejezetten részletes felosztást alkalmaz Vilkki (2010). Felosztása több ponton is Plungian (2001)-hez hasonló – egyrészt szerepet kap a következtetés időbelisége, másrészt a következtetés alapját adó információforrás.

1. Inferencia korábbi tudás alapján (*inference from memory*): A megnyilatkozó következtet egy P propozícióra valamilyen korábbi tapasztalat, általános tudás vagy megézés alapján (P a beszédidő előtt).⁷
2. Inferencia egyidejű megfigyelés alapján (*inference from simultaneous observation*): A megnyilatkozó következtet P propozícióra Q esemény megfigyelése alapján (P és Q egyidejű).
3. Inferencia eredmény alapján (*inference from result*): A megnyilatkozó következtet P propozícióra Q eredmény megfigyelése alapján (P megelőzi Q-t).
4. Inferencia a jövőre vonatkozóan (*inference about the future*): A megnyilatkozó következtet P propozícióra Q megfigyelése alapján (P követi Q-t), vagy A megnyilatkozó következtet P propozícióra valamilyen korábbi tapasztalat, általános tudás vagy megézés alapján (P a beszédidő után).
5. Inferencia értesülés alapján (*inference from report*): A megnyilatkozó következtet egy propozícióra Q propozícióról való értesülés alapján.

Meglátásunk szerint Vilkki (2010) osztályozása a jelölők árnyaltabb funkcionális leírását teszi lehetővé, így saját javaslatunkban is építünk rá (vö. 4.3.), de ugyanakkor több szempontot egybeemos. A kategorizáció egyes pontjai hol a következtetés alapját (általános tudás, értesülés, eredmény), hol a kikövetkeztetett P propozíció és a beszédidő viszonyát (egyidejű / P a beszédidő előtt / P a beszédidő után) veszi alapul. Ennek eredményeképpen például a 4. pontban a jövőre vonatkozó inferenciánál a megfigyelésen alapuló következtetés (Plungiannál inferencia), illetve a korábbi tapasztalaton, általános tudáson alapuló következtetés (Plungiannál okfejtés) egybe van vonva.

A legismertebb és leggyakrabban hivatkozott tipológia minden bizonnyal Aikhenvald nevéhez fűződik (Aikhenvald 2004; 2018). Az aikhenvaldi evidencialitástipológia hat információtipust különböztet meg,⁸ melyben az inferenciális

⁶ De Haan (2001) a deiktikus és szemtanúsági komponens kapcsán két érték mentén jellemzi az egyes evidenciatípusokat. Az egyik a direkt érték, amely a beszélő direkt vagy indirekt tapasztalatára vonatkozik (DIR+, DIR-), a másik az elsőkezűség értéke, amely arra vonatkozik, hogy a beszélőnek a szóban forgó eseményről nincs első kézből származó evidenciája (-1st, +1st) (de Haan a *firsthand* terminus alatt elsősorban az érzékeléshez köthető tapasztalatot érti), az eseményről csak annak lefolyása után vagy hallomás útján szerez tudomást.

⁷ A Plungian-féle felosztásban ez már az okfejtéshez tartozna, mivel a következtetés nem megfigyelésen alapul.

⁸ A hat evidenciatípus a következő: i. vizuális érzékelés (*visual*), ii. nem vizuális érzékelés (*non-visual sensory*), iii. következtetés, mely tapasztalati evidencián vagy eredményen alapul (*inference*), iv. feltevés, mely egyéb, nem látható bizonyítékon alapul – ez magába foglalhatja az okfejtést vagy az általános tudást is (*assumption*), v. hallomás (a forrásra való hivatkozás nélkül) (*hearsay*), vi. idézés (kvotatív evidencia) (a forrás pontos megnevezésével) (*quotative*) (Aikhenvald 2004: 63–64).

(*inferential* vagy *inferred evidential*) az evidenciálisrendszerek jellemzésében alapkategóriaként jelenik meg. Aikhenvald az *inferencia* terminust a vizuális bizonyítékon, eredményen, tapasztalaton alapuló következtetések kapcsán használja – minden olyan következtetés, amely nem vizuális bizonyítékon alapul, hanem például okfejtésen, általános ismereteken, külön információforrás-típusként jelenik meg tipológiai felosztásában: ez a feltételezés (*assumed evidential*) (Aikhenvald 2004: 63–64). Mindkét típus az indirekt információforrások közé tartozik. Az evidenciálisrendszereket kvantitatív alapon osztályozza, tehát az egyes rendszertípusokat aszerint állítja fel, hogy a hat információforrás közül melyik fejeződik ki önálló (és az aikhenvaldi evidencialitásértelmezés szerint grammatikalizálódott) jelölővel. A jelölés szempontjából az inferenciális evidenciátípus három másik evidenciátípussal lehet átfedésben, vagyis az inferenciális evidencia jelölése három másik evidenciátípus jelölésével eshet egybe. Ezek lényegében az indirekt információforrások.⁹ A 2. táblázat az Aikhenvald (2018) által felállított evidenciálisrendszer-típusok szerint mutatja be ezeket az átfedéseket, a 3. táblázat pedig csak az inferenciális evidenciát jelölő markerek más evidenciátípusokkal történő átfedését illusztrálja, uráli példákat is feltüntetve. A 2. táblázatban használt terminológia egyes pontokon Kugler (2015: 47)¹⁰ magyar változatát követi. Az 1–3. táblázatok alapján az inferenciális evidencia része az indirekt evidenciátípusoknak, és az egyes rendszereken belül a feltételezéssel, illetve a mástól hallott/szerzett információ jelölésével lehet átfedésben.

		látás	egyéb	inferencia	feltevés	hallomás	kvotatív	
2 elemű	A1	első kézből		nem első kézből				
	A1	első kézből	nem első kézből					
	A2	nincs			nem első kézből			
	A3	nincs					értesülés	
	A4	nincs	nem látási	nincs				
3 elemű	B1	közvetlen		inferencia		értesülés		
	B2	látás	nem látási	inferencia				
	B3	látás	nem látási	inferencia		értesülés		
	B4	nincs	nem látási	nincs			értesülés	
	B5	nincs				hallomás	kvotatív	
	B6	nincs	nem látási	nincs		értesülés		

⁹ Aikhenvald maga is megjegyzi a direkt-indirekt szembeállítás problematikusságát (Aikhenvald 2018: 14): „Janis Nucholls szavaival élve (2018: 202) a közvetlen és közvetett tapasztalat közötti feltételezett ellentét tökéletlen heurisztika az evidenciálisrendszerek tanulmányozásához. Az eurázsiai nyelvekben a kétosztatú, első és nem első kézből származó információt megkülönböztető evidenciálisrendszerek kiemelkedő szerepe egyeseket arra az elhamarkodott feltételezésre vezetett, hogy minden evidenciálisrendszerben az alapvető szemantikai megkülönböztetés a közvetlen és közvetett, illetve az első és nem első kézből származó információforrások között van. A legtöbb nyelv azt mutatja, hogy az evidenciálisok jelentései sokkal többről szólnak, mint egy könnyen kezelhető bináris megkülönböztetésről.” (magyar fordítás – SzS)

¹⁰ Kugler (2015: 47) magyar változata még Aikhenvald 2004-es monográfiája alapján készült (Aikhenvald 2004: 65), mely több ponton eltér a 2018-as táblázattól (Aikhenvald 2018: 15).

		látás	egyéb	inferencia	feltevés	hallomás	kvotatív
4 elemű	C1	látás	nem látási	inferencia		értesülés	
	C2	közvetlen (tapasztalati)		inferencia	feltevés	értesülés	
	C3	közvetlen (tapasztalati)		inferencia		hallomás	kvotatív
	C4	látás	nem látási	inferencia		nincs	
	C5	közvetlen	inferencia	feltevés		nincs	
	C6	nincs		inferencia		hallomás	kvotatív
5 elemű	D1	látás	nem látási	inferencia	feltevés	értesülés	

2. táblázat

Az inferenciális evidencia jelölőinek lehetséges átfedései más evidenciátípusok jelölésével az egyes evidenciálisrendszerek tükrében

Átfedések	Aikhenvaldi rendszer-típus	Uráli példa
inferencia + feltevés + hallomás + kvotatív	A1, A2	permi obi-ugor mari
inferencia + feltevés + értesülés	B2	nyenyec?
inferencia + feltevés + hallomás	?	nyenyec?
inferencia + feltevés	B1, B4, C1, C3, C4, C6	nganaszan
inferencia (nincs átfedés)	C2, C5, D1	

3. táblázat

Az inferenciális evidencia jelölőinek lehetséges átfedései uráli példákkal¹¹

Ha adottnak és általános érvényűnek fogadjuk el a hat alap információforrást, akkor a 2. táblázat alapján látható, hogy az inferenciális evidencia kifejezésének grammatikalizációja jellemző azokban a nyelvekben, amelyekben az evidencialitás grammatikai eszközök révén fejeződik ki. Más szemszögből viszont azt is láthatjuk, hogy jóval szerényebb számban fordulnak elő azok a rendszerek (pontos számokat, listákat Aikhenvald nem közöl), melyekben van grammatikalizálódott indirekt forrásjelölés, de az nem kapcsolódik az inferenciális evidenciához. A *Handbook of Evidentiality* kötet a 2004-ben megjelent monográfiához képest más csoportosítást tartalmaz, ez alapján a következő csoportok esetében nem grammatikalizálódik az inferenciális evidencia jelölése (Aikhenvald 2018 alapján):

¹¹ Az aikhenvaldi rendszerezés a jelölők száma alapján kategorizál. Ez a táblázat azt mutatja meg, hogy ezeken a rendszereken belül az inferencia jelölése milyen átfedésben lehet más evidenciátípusok jelölésével: minél nagyobb az átfedés, annál egyszerűbb a rendszer (A típusok), és minél inkább specifikus az inferenciajelölő, annál differenciáltabb a rendszer (C és D rendszerek). A tundrai nyenyec besorolása nem egyértelmű, mert az függ az evidenciálisok kategorizálásától, amelyre viszont több elemzést is találunk a szakirodalomban (l. részletesen 4.2.). Ugyanigy a többi uráli nyelv leírása szerint sem mindig egyértelmű az adott nyelv besorolása: véleményünk szerint a nganaszan B4, a permi, mari, obi-ugor A2.

Aikhenvaldi rendszertípus	Evidenciátípus	Nyelvek
A3	értesülés (reportatív)	szaaroa, észt, ¹² lezg, enga, okaina és witoto, számos uto-azték nyelv; Fülöp-szigeteki nyelvek, néhány új-guineai nyelv
A4	auditív	jucsi (Euchee) ¹³
B3	vizuális / nem vizuális / reportatív	okszapmin, marikopa
B5	reportatív vs. kvotatív	dakota, csemehuevi, tonkava, komancs
B6	nem vizuális vs. reportatív	?

4. táblázat

Evidenciálisrendszerek grammatikalizálódott inferencijelölés nélkül

B5 és B6 típusú nyelvre a *Handbook of Evidentiality* nem említ példát (a B5 nyelvek listája saját gyűjtésből származik – SzS). Az jól látható, hogy ahol egy információforrás grammatikalizálódik, és az nem egy általános indirekt evidenciális, amelynek része az inferencia kifejezése is, ott a mástól szerzett információ lesz jelölt. Az is megállapítható, hogy a nem vizuális érzékelés önmagában nagyon ritkán grammatikalizálódik. S noha statisztikát nem közölnek, az összefoglaló tipológiai munkák alapján az figyelhető meg, hogy általánosabbak azok a rendszerek, amelyekben a jelölés szintjén nem specifikáltak az egyes indirekt evidenciátípusok,¹⁴ mint az A4 (érezékeléses evidencia és értesülés (vagy hallomás)) és A5¹⁵ (auditív – hallás útján szerzett vs. „minden más”) típusúak, amelyben a nem vizuális érzékelés kifejezése grammatikalizálódott. Az A3-as rendszerek, amelyekben kifejezetten az értesüléses evidencia jelölt, szintén elterjedtek. Ugyanez elmondható a B típusú rendszerekről is: a B1 (direkt (vagy vizuális), inferenciális, értesülés), B2 (vizuális, nem vizuális, inferenciális) és B4 (nem vizuális, inferenciális, értesülés) rendszerek, amelyekben megtalálható az inferenciális evidencia jelölése, gyakoribbak a jelölést nem alkalmazó B3 és B5 típusú rendszereknél.¹⁶ Ezzel azt akarjuk jelezni, hogy arra a kérdésre, hogy mennyire jellemző az, hogy az inferencialitás nem gramma-

¹² Tamm (2009) vizsgálata alapján az evidenciális morféma nem pusztán reportatív, hanem magába foglalja a megnyilatkozó megítélését az evidencia elégségességére, teljességére vonatkozóan. Az evidenciális morféma hiányos evidenciát (*incomplete evidence*) feltételez. Ugyanakkor Tamm hangsúlyozza, hogy semmiképp sem tekinthető inferenciálisnak (Tamm 2009: 394–397).

¹³ Aikhenvald ezt az egy nyelvet említi (l. részletesebben Kubitsch–Szeveényi 2023). Ahogy Aikhenvald írja (2004: 366): „A4 and especially A5 systems are somewhat problematic in that they have only been described for highly endangered languages.”, vagyis, „Az A4 és A5 típusú rendszerek problematikusak, mivel csak erősen veszélyeztetett nyelvek kapcsán írták le őket.”

¹⁴ Ilyen nyelvek elsősorban az ún. evidencialitásövben (evidentiality belt) találhatók, mely a Balkántól a Kaukázuson és Közép-Ázsián át Szibériáig tart (Aikhenvald 2004: 290).

¹⁵ Az A5 típusú rendszer Aikhenvald 2004-es csoportosításában szerepel (Aikhenvald 2004: 65), de a 2018-as kötetben már nem jelenik meg.

¹⁶ B5 típusú rendszer csak néhány észak-amerikai indián nyelvben mutatható ki (Aikhenvald 2004: 50).

tikalizálódik, az a válasz, hogy kevésbé. Ezt szemléltette a 2. táblázat. Tehát inkább az számít tipikusnak, hogy az inferencialitás grammatikalizálódik az evidencijelölő rendszerekben. Viszont ha megfordítjuk a kérdést, vagyis hogy találunk-e olyan nyelvet, amelyben van morfológiai jelölése az indirekt információforrásnak, de a jelölő funkciója nem tartalmazza az inferencialist, akkor ugyan találunk példákat, de szerényebb számokban (4. táblázat).

Ami megfigyelhető az evidencialitást, illetve az inferencialitást tipológiai szempontból leíró munkákban leginkább alkalmazott meghatározásokban, az egyrészt a megfigyelésre, tapasztalatra épülő következtetés elkülönítése az okfejtéstől, feltévéstől (vö. Plungian 2001; Aikhenvald 2004), másrészt a megnyilatkozó nézőpontjának elismerése a következtetési folyamatban (vö. de Haan 2001; Plungian 2001). Emiatt a személyes vagy közvetlen kapcsolat miatt tartják többben, hogy az evidencialitás (ezen belül is elsősorban az inferencialitás) és az episztemikus modalitás egymást átfedő kategóriák. A következtetésben mindig benne van a beszélő saját feltételezése az adott szituációról, illetve ugyanez igaz fordítva is: a beszélő feltételezése az esemény valószínűségéről sem függetleníthető a következtetési folyamatoktól (van der Auwera–Plungian 1998; Faller 2002: 87–90).

A probléma az, hogy az egyes nyelvek leírásakor és összevetésekor az *inferencialitás* mint összehasonlító fogalom (vö. Haspelmath 2010: 19) a tipológiai meghatározások alapján nem alkalmazható, és így végül két megoldással találkozunk:

- A vizsgált nyelvet a tipológiában már létező kategóriák és meghatározások mentén töreksenek leírni. Viszont a tipológiai leírások, mivel természetüknél fogva általánosítanak, és ahogyan láthatjuk, éppen az inferencialitás kapcsán nem nyújtanak megfelelő fogódzót, nem is feltétlenül alkalmasak az adott nyelvben megfigyelt jelenségek leírására.
- Az adott nyelvben grammatikaivá vált jelenségek alapján saját kutatói kategóriarendszert dolgoznak ki,¹⁷ amellyel az adott nyelv minden bizonnyal megfelelően leírható, de éppen ezért nem lesz alkalmas a más nyelvekkel történő összevetésre.

A tipológiától „elmozdulva” már találhatunk olyan meghatározásokat, amelyek kevésbé korlátozóak az inferenciát és annak nyelvi jelölését illetően. Horváth (2013: 50–51) rámutat, hogy az inferencialitás esetében metaevidenciális műveletről van szó, mivel a megnyilatkozó valójában nem az információ forrását vagy annak típusát adja meg, hanem azt jelzi, hogy a következtetés valamilyen evidencián alapul, vagyis kiértékeli a rendelkezésre álló forrásokat, és az alapján következtet az eseményre. Az inferencia többi evidenciatípustól eltérő státuszát az is mutatja, hogy a következtetés más evidenciatípusokon is alapulhat (pl. vizuális érzékelés, értesülés, vö. Kugler (2013): 277) a vizuális érzékelés kapcsán). Kugler szemantika-*ilag* leválasztja az inferencialitást az evidencialitásról, az episztemikus modalitással egyazon szemantikai tartományba helyezi el (episztemicális [episztemikus + inferenciális] tartomány, l. még Kugler (2012)), és úgy határozza meg, miszerint a megnyilatkozó a tudása (már meglévő tudása és/vagy a rendelkezésre álló, feldolgozott tapasztalat, információ) alapján egy esemény/szituáció fennállására,

¹⁷ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek a rendszerezések figyelmen kívül hagyják a nyelvészeti diskurzusban korábban felhalmozott ismereteket.

annak valószínűségi fokára vonatkozó következtetését/vélekedését közli (Kugler 2015: 50–52). Ebből az is következik, hogy nem csak a tapasztalaton, közvetlen megfigyelésen alapuló következtetés lehet inferencia.

Tanulmányunkban így a továbbiakban ezt a megközelítésmódot kívánjuk alkalmazni, tehát az *inferencia* terminust együttesen értjük a bizonyítékon és az okfejtésen alapuló következtetések kifejezésére, illetve, habár nem szakadunk el teljesen az evidencialitástól, az itt bemutatott uráli nyelvek inferencialitása kapcsán olyan nyelvi elemeket, szerkezeteket is számba veszünk, amelyek a tipológiai definíciók alapján nem kapnának figyelmet, elsősorban azért, mert kívül esnek a morfológiai evidencialitás meghatározásán. Vagyis – ahogy egyik bírálónk erre felhívta figyelmünket –, az inferencialitást tulajdonképpen konstruálási módként kezeljük, amelyben a megnyilatkozó a leírásokban korábban is használt kategóriákat konstruáló műveletként alkalmazza (pl. a következtetési alap hozzáférhetősége, a megnyilatkozó viszonyulás az alaphoz vagy a következtetés eredményéhez). Mindemellett követjük Plungian (2001; 2010) és Vilkki (2010) javaslatát az esemény és a megnyilatkozó nézőpont együttes figyelembevételét illetően (l. 4.3.).

3. Az uráli nyelvek evidencialitása és inferencialitása

Az uráli nyelvek TAME¹⁸ kategóriáinak leírására reflektál Bradley–Klumpp–Metslang (2022: 923), melynek lényege, hogy az uráli nyelvek evidencialitásának vizsgálata az egyes, evidenciális funkcióval (is) bíró, jellemzően morfológiai elemek köré szerveződik. Vagyis a vizsgálatok elsősorban nem az információforrás kifejezésének nyelvi lehetőségeit vizsgálják, hanem adott nyelvi elemek (nem evidenciális) grammatikai funkcióit írják le (pl. az igeidő jelölését), melyekbe beletartozhat az evidencialitás kifejezése is. Ez természetesen következik abból, hogy az egyes uráli nyelvekről eltérő mértékű ismeretekkel rendelkezünk, az anyanyelvi kompetenciájú adatközlők nem feltétlenül elérhetők, az adatközlőkkel történő konzultáció nem minden esetben lehetséges. Ezzel összefüggésben, az alkalmazott metanyelvek (pl. orosz) gyakran torzítják ezeket az elemzéseket. Emellett az evidencialitás mint önálló kategória vizsgálata csak az elmúlt néhány évtizedben vált általánossá, amikor a számos uráli nyelv leírásának kialakult hagyományai lettek, és mivel a korábbi munkáknak nem volt módjuk egységben kezelni az evidencialitás jelenségét, így más kategóriákon keresztül jellemezték a diskurzus mentális világával összefüggő / az információ forrásának vagy típusának a jelölésével összefüggő funkciókat.

Mindez az inferenciát kifejező nyelvi elemek vizsgálatát is alapvetően befolyásolja, és nem meglepő módon nehezen összevethető ismereteket eredményez. Így, összefoglalva és tulajdonképpen kiegészítve Bradley–Klumpp–Metslang (2022) megjegyzéseit, a következő megállapításokat tehetjük az uráli nyelvek inferencialitásának vizsgálata kapcsán:

1. Nem a szemantikai tartalomra, hanem egy adott – és, ahol van, ott elsősorban a morfológiai – jelölő funkciójára fókuszálnak.
2. Az inferencia tényleges kifejezése a nyelv eltérő szintjeivel mutat összefüggéseket (pl. a lexikonnal és az igeidővel a permi, obi-ugor és mari nyelvekben; az igemóddal és az igeidővel a szamojéd nyelvekben).

¹⁸ Tense-Aspect-Mood-Evidentiality – igeidő-aspektus-igemód-evidencialitás.

3. Ha a nyelvben van grammatikai evidenciális, akkor „elfelejtik” megnézni a lexikális eszközöket, szerkezeteket.
4. A lexikális és grammatikai jelölők megléte nem korrelál egymással. (Attól, hogy vannak grammatikai elemek, még lehetnek lexikálisak is.)
5. A lexikális jelölők jellemzően episztenciálisak.
6. Jellemző a dekontextualizált esetek vizsgálata (de ezt természetesen az elérhető adat mennyisége és minősége is befolyásolja).

3.1. Az evidencialitás és az inferencialitás grammatikai és lexikai kifejezőeszközei az uráli nyelvekben

Az inferencia kifejezőeszközei az uráli evidencialitás összefoglaló szakirodalma szerint a következőképpen csoportosíthatók (vö. Skribnik–Kehayov 2018):

Nyelv	Az evidencialitás kifejezőeszközei ¹⁹	Az inferencialitás kifejezőeszközei
finn	● lexikális ● szerkezeti	episztenciális lexémák és szerkezetek
számi nyelvek	● lexémák	episztenciális lexémák és szerkezetek
sztenderd észti	● morfológiai ● szerkezeti	az inferencia kifejezése nem része a morfológiai evidencialitásnak
lív	● morfológiai	az inferencia kifejezése nem része a morfológiai evidencialitásnak
magyar	● lexikális ● szerkezeti	episztenciális lexémák és szerkezetek
permi	● morfológiai	az inferencia egy tágabb indirekt evidenciális jelentés része
mari	● morfológiai	az inferencia egy tágabb indirekt evidenciális jelentés része
erza, moksa mordvin	● lexikális	episztenciális lexémák és szerkezetek
obi-ugor	● morfológiai	az inferencia egy tágabb indirekt evidenciális jelentés része
nyenyec	● morfológiai	külön morfológiai inferenciálisjelölő
szelkup	● morfológiai	az inferencia egy tágabb indirekt evidenciális jelentés része
nganaszan	● morfológiai	külön morfológiai inferenciálisjelölő

5. táblázat

Az evidencialitás és az inferenciális evidencia kifejezése az uráli nyelvekben a szakirodalom alapján

¹⁹ Ebben az oszlopban az uráli nyelvek evidencialitását leíró, összegző munkákban megjelenő eszközöket jelöljük (pl. Skribnik–Kehayov 2018). Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy lexikális kifejezőeszközök minden bizonnyal az összes uráli nyelvben rendelkezésre állnak az információforrás kifejezésére. Lexikális elemek lehetnek nemcsak partikulák, határozószók, hanem igék is (pl. a magyar *tűnik*), morfológiaként kezeljük az inflexió és derivációs evidenciális jelölőket, a szerkezetek alatt pedig elsősorban parentetikus (pl. *úgy tűnik*) és modális szerkezeteket (pl. *kell lennie*) értünk.

Érdemes talán újra hangsúlyozni, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben lehetséges az információforrás grammatikai jelölése, az egyéb eszközökről kevés tudással rendelkezünk. Ha ezen nyelvek kapcsán az inferenciális evidencia egyéb kifejezőeszközeit is figyelembe vesszük, a fenti táblázathoz képest sokkal gazdagabb képet kapunk. Ezt szemlélteti az alábbi, 6. táblázat, amely azt mutatja meg, hogy azokban a nyelvekben, amelyek esetében az eddigi leírások/elemzések csak a morfológiai evidencialitáson „belül” kezelték az inferencialitást (értelemszerűen azóta, hogy maga az evidencialitás mint fogalom és kutatási terület elterjedt), az egyéb eszközök vizsgálata szinte nyom nélküli, miközben ez csupán a lexikográfiai irodalom alapján is indokolt lehetne. (Ebben próbáltunk előrelépni egy korábbi munkánkkal, I. Kubitsch–Szeveényi (2023), ugyanakkor az általunk összeállított 6. táblázat abban a tanulmányban nem szerepel.) A táblázat alapján látható, hogy az általunk felsorolt nyelvi elemek többsége episztemikus viszonyulást is kifejez, mely nem fér bele az evidencialitás és az inferencialitás szűk értelmezésébe. Minden bizonnyal ezért (sem) jelentek meg azon nyelvek kapcsán, amelyekben található olyan jelölők, amelyek jobban megfelelnek ennek a definíciónak. Mindazonáltal a táblázatban felsorolt elemek az episztemikus kiértékelés mellett az inferencia kifejezésében is szerepet játszanak, tehát egy tágabb inferenciálisértelmezés esetén meg kell jelenniük a vizsgálatok során.

Nyelv	Morfológiai evidencialitáson belül megjelenik az inferencia	Egyéb grammatikai vagy lexikai eszköz	Példák	Nyelvspecifikus szakirodalom
finn	nem	módosítószavak, pluskvamperfekt, neccesszív szerkezet	<i>varmaan</i> 'bizonyára', <i>näköjään</i> 'látszólag', <i>kuulemma</i> 'állítólag', <i>muka</i> 'ügymond, állítólag'	Tommola (2010) Kaiser (2022) Kittilä (2024)
sztenderd észt	nem	módosítószavak, pluskvamperfekt, infinitívuszi alakok, befejezett participium	<i>nähtavasti</i> 'látszólag', <i>ilmselt</i> 'nyilvánvalóan, valószínűleg', <i>vahest</i> 'talán, valószínűleg', <i>kuuldavasti</i> 'állítólag'	Kehayov–Siegl (2007) Kehayov (2008)
magyar	nem	módosítószavak, potenciális morféma, feltételes mód, neccesszív szerkezet	<i>látszólag</i> , <i>szemlátomást</i> , <i>állítólag</i> , <i>valószínűleg</i> , <i>V-het</i> ; <i>V-ne</i> (pl. <i>le-het_{OT}-ett</i> , <i>len-ne_{DUB}</i>)	Kugler (2013; 2015)
udmurt	igen	módosítószavak, partikulák	<i>leša</i> 'valószínűleg, látszólag, nyilván', <i>dyr</i> 'talán, valószínűleg, bizonyára', <i>pe</i> kvotatív partikula, <i>kad</i> 'szimilatív partikula (l. 4.3.)	–

Nyelv	Morfológiai evidencialitáson belül megjelenik az inferencia	Egyéb grammatikai vagy lexikai eszköz	Példák	Nyelvspecifikus szakirodalom
komi-zürjén	igen	partikulák	<i>vičmō</i> 'úgy tűnik' <i>völömkō</i> 'bizonyára' <i>taj</i> 'bizonyára, valószínűleg'	–
erza	nem	partikulák	<i>pařak</i> 'esetleg, valószínűleg' <i>ul'ema</i> 'valószínűleg, bizonyára', <i>nat</i> 'nyilván, valószínűleg, bizonyára', <i>mařavi</i> 'hallatszik, érződik, úgy tűnik', <i>nejavi</i> 'látszik, úgy látszik, látszólag'	Kazaeva–Kubitsch–Szeverényi (2023)
moksa	nem	partikulák	<i>bl'saj</i> 'látszólag' <i>nat</i> 'látszólag'	–
hanti	igen	ismereteink alapján kis számú partikula	<i>ār</i> 'mintha, bizonyára', <i>tōya</i> 'úgy látszik, valószínűleg'	–
manysi	igen	ismereteink alapján kis számú partikula	<i>nasat'i</i> 'úgy tűnik'	–
nyenyec	igen	ismereteink alapján kis számú partikula	<i>p'ir</i> 'lehet'	–
nganaszan	igen	ismereteink alapján nagy számú partikula	I. 4.1.	Szeverényi (2016) Wagner-Nagy (2019)
szelkup	igen	partikulák	<i>monti</i> 'úgy tűnik' <i>monti mita</i> 'úgy tűnik'	Orlova (2018) Urmancsijeva (2021)

6. táblázat
Példák az inferencia lehetséges kifejezőeszközeire a morfológiai evidencialitáson túl²⁰

²⁰ Abban a kérdésben nem foglalunk állást, hogy a módosítószó ~ határozószó ~ partikula közötti különbségeket megállapítsuk és a határokat meghúzzuk. A táblázat harmadik oszlopában azokra az elemekre utalunk, amelyek nem a morfológia, különösen nem az inflexió részei, hanem önálló elemek. Ezen belül a kategóriájuk, státuszuk eldöntése gyakran vita kérdése egy adott nyelven belül is (vö. [Kugler 2000a](#); [2000b](#)).

4. Három uráli nyelv példája: nganaszan, nyenyec és udmurt

Az alábbiakban három uráli nyelv példáján három leírási és kategorizációs problémát/jelenséget mutatunk be. A nganaszan az uráli nyelvcsalád szamojéd ágába tartozik. Eurázsia legészakibb nyelve, beszélőinek száma kb. 300 (Rosstat 2020). A tundrai nyenyec szintén a szamojéd nyelvek közé tartozik, közeli rokonnyelve a nganaszannak, de vannak természetesen jelentős különbségek a két nyelv között. A két nyenyec nyelvet (tundrai és erdei) összesen körülbelül 25 ezren beszélik Észak-Nyugat Szibériában (Rosstat 2020). Az udmurt a permi nyelvek közé tartozik, lényegesen több beszélővel és forrással rendelkezik. Az udmurtot az Orosz Föderáció európai oldalán, a Volga-Káma vidékén beszélik. A népesség száma 386 ezer fő, a beszélők száma pedig megközelítőleg 268 ezer fő (Rosstat 2020).

4.1. A nganaszan példa

A nganaszan evidencialitás leírása széles körben ismert, Aikhenvald monográfiájában (Aikhenvald 2004) a B4-es típusú evidenciálisrendszerrel bíró nyelvek példaként említi Guszev (később, 2007-ben megjelent) munkája alapján (Guszev 2007). Az aikhenvaldi keretben a B4-es típusú nyelvek (I. 2. és 3. táblázat) – így tehát a nganaszan is – három információtypust jelölnek grammatikai elemmel: a nem vizuális érzékelés és a reportatív evidencia mellett az inferenciális. Wagner-Nagy ezt kiegészíti a spekulatív móddal, amelynek viszont episztemikus jelentéstartalma is van. Az utóbbi kettő az igei inflexió része, az igemódok között tárgyalják, a nem vizuális érzékelés morféma pedig névszói alakot hoz létre, ami a mondatban állítmányként szerepel. Ezek mellett vannak episztemikus igemódok is a nganaszanban (pl. admonitívusz, dubitatívusz, irreális). Az elmondható, hogy e morfológiai jelölők funkcióinak leírása is nagy kihívást jelent, így az episztemikusság és az inferencialitás vizsgálata az utóbbi időkig nem haladta meg a morfológiai eszközök vizsgálatát (pl. Wagner-Nagy (2002), illetve Guszev további munkái az egyes grammatikai jelölőkről, pl. Gusev (2017)). Ugyanakkor számtalan olyan lexikális elem van a nganaszanban, amely episztemikus-inferenciális jelentéssel bír, ezek rendszere, jelentései, különösen az igemódokhoz való viszonyuk, nem tisztázott. Ezeknek az elemeknek a státuszát (jelentését, funkcióit) – mivel a nganaszan esetében leginkább korpuszadatokkal tudunk dolgozni²¹ – a gyűjtések és a lexikográfiai irodalom alapján tudjuk hozzávetőlegesen megadni. Egy részük a korpuszban alacsony számban fordul elő, ami az elem meglétét egyértelműen igazolja, de részletes elemzést nem tesz lehetővé. Ezen elemek bevonása a vizsgálatba már egy teljesen más leírást és rendszert eredményez, mint ami a grammatikai evidencialitás nyomán elterjedt. Wagner-Nagy (2002: 276) már a következő rendszert mutatja be (7. táblázat):

²¹ A szóban forgó korpusz a NSLC (Brykina et al. 2018). Az ebben a tanulmányban szereplő példamondatok is ebből a korpuszból származnak.

Jelentés	Jelölő	Kategória
következtetésen alapuló feltételezés	-HA ₂ TU	inferenciális mód
	-NTURƏKU	spekulatív mód
	<i>ñantid'i</i>	ige ('úgy tűnik')
másodkézből származó információ	-HA ₂ NHU	reportatív mód
	<i>ibahu</i>	partikula (grammatikalizálódott igei alak)
érzékelésen alapuló feltételezés	-munuj + POSS	auditív/nem vizuális érzékelés (nominalizált alak)
	-munəʔ	auditív/nem vizuális érzékelés (adverbiális alak)
inferenciális-episztemikus jelentés ²²	<i>ñendiʔaiʔ</i>	partikula
	<i>əku</i>	
	<i>mintu</i>	
	<i>mintiā ~ mintiāgəni</i>	
	<i>siðirhəbtə</i>	
	<i>n'uu</i>	

7. táblázat

A nganaszan evidencialitás rendszere (Wagner-Nagy 2019: 276)

A táblázat adatai jól szemléltetik, hogy az inferenciának a másodkézből szerzett információt leszámítva több jelölőnél is szerepe van, legyen az igei inflexiók toldalék, ige vagy partikula. Továbbá az is látható, hogy az episztemikus jelentés és az inferenciális jelentés elválasztása egymástól továbbra is kihívást jelent, nem megoldott.

Amit nem tudunk ezek alapján sem egyértelműen megállapítani, az az, hogy az inferenciálisnak és episztemikusnak tűnő elemek (a 7. táblázat alsó hat sorában szereplő partikulák) valóban „csak” inferenciálisok-e, „csak” episztemikusak-e, vagy egyszerre mindkettő. Amit leginkább vizsgálni tudunk, az az előfordulások környezete, mintázatai, és ezekből tudunk következtetéseket levonni. Ilyen mintázat vagy környezet a lexikális elemek egyazon tagmondatban való előfordulása episztemikus és evidenciális módok mellett. A korpuszban a 'probably'/'valószínűleg' jelentéssel kódolt lexémákat²³ tartalmazó mondatokat vizsgáltuk, és azt találtuk, hogy mindössze három esetben fordult elő egyazon mondaton belül inferenciális evidenciális és inferenciális-episztemikus lexéma az 1012 előfordulás közül.²⁴ Az egyik ilyen példa:

- (1) Horəot'əməə-j ɲədi-ʔə-m, timiniā ɲuəd'əə-məni-nə ɲəndiāiʔ tuj-huātu-ʔ.
evenki-PL.ACC lát-PF-1SG most nyom-PROL-1SG talán jön-INFER-3PL
'Evenskikkel találkoztam, most talán a nyomom mentén jönnek.'
(JDH_00_ThreeTents_flkd.179)

²² Az itt felsorolt partikulák jelentése közötti különbséget nehéz meghatározni. Annyi bizonyos, hogy mindegyik a bizonyosság kisebb-nagyobb mértékét fejezi ki, és a 'talán, lehet, valószínűleg' jelentésekhez, ill. a 'biztosan' jelentéshez állnak közel.

²³ Ezek a következők: *əku*-, *mintiā* ~ *mintiāgəni*, *n'uu*, *ɲəndiāiʔ*.

²⁴ Természetesen ez a két jelentés nem mindig különül el teljesen, vagyis van átfedés a két adatcsoport között. A lényeges információ tehát az, hogy az inferenciális-episztemikus lexikális elemek mellett a korpuszban nagyon ritkán találunk evidenciális módot.

Vagyis nem vakmerőség kijelenteni, hogy a vizsgált episztenciális lexémákra jellemző, hogy nem jelennek meg grammatikai evidenciálist tartalmazó mondatban. Továbbá a korpuszban a *n'anditi* '(úgy) tűnik' segédigeként (vagyis amikor a mondat tartalmaz még egy finit alakot) 269 mondatban fordul elő, ennek jele, hogy személyben egyeztetve van, I. (2). A nganaszban a névszói állítmány közvetlenül veszi fel a személyragot, más inflexiós kategóriát a segédige – általában a létige – veszi fel, amely szintén felveszi a személyragot is. Vagyis ebben a mondatban a *n'anditiŋ* értelmezhető segédigeként, vagy akár önálló tagmondatként.

- (2) tənə maŋkaŋku-ŋ n'and-i-ti-ŋ
te szegény-2SG tűnik-PRS-2SG.S
'Szegénynek tűnsz.'

(JSM_090809_Life_nar.161)

Itt is azt tudjuk elmondani, hogy nem jelenik meg a *n'and-i-ti* mellett evidenciális morfémat tartalmazó ige. Sőt szinte kizárólag perfektív aorisztoszban vagy jövő időben áll mellette az ige, és állhat mellette névszói állítmány (I. (2) példa) is. Ez megerősíti, hogy az inferencia vagy múltban történt esemény alapján történik (perfektív), vagy jövőre vonatkozik (becslés, jóslás – jövő idő) (I. részletesen [Szeverényi 2016](#)). A következő meserészlet a *n'anditi* használatát illusztrálja, amelyben néhány mondaton belül többször is előfordul. A 33. és 40. mondatban perfektív aorisztosz (-ʔə-), a 38. és 42. mondatban jövő idő (-ʔsutə- és -siðə-) szerepel a finit igei állítmányban. A mondatszámozás és az átírás az eredeti forrás szerint van megadva:

- (3) 30. – 31. – 32. – 33. Tatutəki-ʔə-ʔ **n'anditiʔ**. 34. – 35. – 36. – 37. – 38.
Tətirə taharia tuntı mununtu řatu d'a: Miŋgümüni? təʔ četua kuə-ʔsutə-
mu? **n'anditi**. [Kangüčə]. 39. əməʔ taharia řańűʔ təbtə. 40. Nəŋhuə hűə
tuu-ʔo **n'anditi**. 41. Nańűʔ təbtə řiindi? řaagəəməni basu?. 42. Taharia
miŋ toliʔkə-**siðə**-mi? **n'anditi**.
(30. Hát, hány nap telik el, hány nap? 31. Egy idő múlva megéheznek [az állatok]. 32. Ezek a kicsik megéheznek, a nagyok elvannak valahogy.) **33. Úgy tűnik, elszegényedtek.** 34. Éppen érkezett a nagy sarki éj a feléhez. 35. Ezek egyenként vadréneket hoznak. 36. Néha semmit sem hoznak. 37. Néha csak azt hozzák messziről, amit korábban elrejtettek. 38. **Azt mondja a róka a társainak: „Hát úgy tűnik, meg fogunk halni. [Valamikor.]** 39. Ezek, a mi barátaink is. **40. Úgy látszik, egy rossz év köszöntött be.** 41. A barátaink is sikertelenül vadásznak. **42. Úgy látszik, mi lopni fogunk.**

([Wagner-Nagy 2002](#): 232–233,
a korpuszban: KNT_960809_WildAnimals_flk)

Névszói állítmány mellett főigeként viselkedik, ilyenkor jelen idejű:

- (4) Siti, d'ürakə **n'anditi** tə, maad'a bəli-ðin d'ürakə-tə.
ő nyenyec **tűnik-PRS.[3SG]** hát mert dal-3PL nyenyec-LAT
'Nyenyecnek tűnik, mert a daluk is nyenyec.'

(ChND_080722_TwoFriends_flk.156)

Az alábbi (5) példa azt szemlélteti, hogy a *n'andi-ti* 'úgy tűnik' inferenciális-episztemikus lexéma megjelenhet a reportatív morfológiai evidenciálissal egy elemi mondaton vagy tagmondaton belül, de ez a beszélőnek nem tűnik természetes konstrukciónak: a beszélő csak többszöri nekifutásra találta meg azt a formát, amelybe beleért az információforrás jelzése (hallomás) és az állítás valószínűségének a jelzése.

- (5) *hūaŋkuruə-ʔki-ʔə n'andi-ti i-bahu (...) ŋanaʔsan-əʔ*
 megőrül-RES-PF.[3SG] **tűnik-PRS.[3SG]** **van-REP.[3SG]** ember-PL
munu-bambu-ʔ
mond-REP-3PL

Hūaŋkuruə-ʔki-ʔə /n'anti.../ n'anti-biāŋhi-ðə.

megőrül-RES-PF.[3SG] /tűnik.../ tűnik-REP-3SG.R
 'Megőrült, úgy tűnik, azt mondják... az emberek állítólag beszélnek... megőrült, úgy tűnik... Úgy látszik, hogy megőrült, azt beszélnek.', vagyis 'Úgy látszik, hogy megőrült, azt beszélnek.'

(PED_061023_MyAunt_nar.077-078)

Láttuk tehát, hogy morfológiai evidenciálisok mellett szinte soha nem fordulnak elő episztemikus lexikális elemek. Megfordítva a mintázatkeresés kiindulópontját még a következő kérdés vetődik fel: az inferenciális-episztemikus lexémák mellett milyen igemódok fordulnak elő? Azt látjuk, hogy az igei állítmány vagy kijelentő módban, vagy valamilyen episztemikus igemódban, leginkább irreális módban áll. Az egyértelmű episztemikus jelentést jól példázza az alábbi mondat (6):

- (6) *Tə ŋuʔəj-kəl'it'ə ŋuʔəða-ʔku-t'ə kiðaʔku-ði-n'iʔ mintiāŋeni*
 hát egy-EMPH egy-DIM-EMPH csésze-DST-1PL **lehet**
tətu-ru-hūāāðə-itəʔ ŋuəntəə
ad-PASS-IRR-3PL.R főnök

'A főnök adhatott volna nekünk egy pohárral...'

(TKF_061105_FoxFosterling_flk_s.exs GV, BM 2006)

Vagyis azt mondhatjuk, hogy episztemikus-inferenciális jelentésű lexikális elem jellemzően nem fordul elő morfológiai evidenciális tartalmazó predikátum mellett. A néhány ellenpélda azt mutatja, hogy az ilyen mondatok nem agrammatikusak, de mindenképpen specifikus kontextust kívánnak meg, vagy nem természetesek a beszélő számára.

Mindez azt is jelenti, hogy a nganaszan inferenciális nem, vagy kevésbé episztemikus, mint azok a lexikális elemek, amelyek szintén utalnak következtetési folyamatokra, azaz a morfológiai inferencialitásjelölő alapvetően valamilyen evidencia alapján inferenciával elért információt jelöl (l. a korábban adott szűkebb definíciót), nem a megnyilatkozó episztemikus működésén keresztülli elérést. Ugyanakkor a nganaszan azt is szemlélteti ezzel, hogy az inferencialitás tágabb vizsgálatával – vagyis olyan elemek, szerkezetek bevonásával, amelyek kifejeznek következtetést – az egyes jelölők funkcióit is pontosabban tudjuk leírni. Kétségtelen ugyanakkor, hogy mindez egy komplexebb nyelvi leírást és rendszert eredményez, amely viszont már nehezebben helyezhető vissza a tipológiai diskurzusba, elsősorban az evidencialitásról szóló diskurzusba.

4.2. A tundrai nyenyec példa

A tundrai nyenyec lényegesen jobban dokumentált nyelv, mint a nganaszan. Részben talán ennek is köszönhető, hogy a nyenyec nyelvtani leírások összehasonlítása, különösen ha az elmúlt években megjelent elemzéseket tekintjük át, a kategorizáció egy másik problémájára mutat rá.

Az inferencialitás a nyenyecben – a nganaszhoz hasonlóan – morfológiai jelöléssel rendelkezik, jellemzően az igemód-rendszeren belül tárgyalják. A tundrai nyenyec nyelv igemódokban rendkívül gazdag, ám az igemódok számát a nyelvtanok eltérő módon adják meg. Ennek csak egyik oka az, hogy az evidenciálisokat gyakran, különösen a régebbi leírások, az igemódok között tárgyalják/tárgyalják. A következőkben négy, sokat hivatkozott kategorizációt hasonlítottunk össze:

Hajdú (1989) 10 igemód (az evidenciálisokkal együtt)
Hajdú Péter még nem dolgozott az evidencialitás kategóriájával. Az evidenciálisok, így a következtetést is kifejező szuffixumok igemódként jelennek meg a leírásában.

Salminen (1997) 16 igemód
Salminen hangsúlyozza (1997: 97), hogy a korábbi leírások között ellentmondások vannak kategorizációs és terminológiai szinten egyaránt, és nehéz egy egységes igemód-rendszert felvázolni. Hasonlóan Hajdúhoz, Salminen sem használja sem az *inferenciális*, sem az *evidenciális* terminust, hanem a korábbi szakirodalom által javasolt kategóriákat és elnevezéseket pontosítja.

Burkova (2022) 8 igemód (evidenciálisok nélkül; azokkal együtt 13)
Burkova szételemezhetőnek tartja az evidenciális + (bizonyos) episztemikus módjel kombinációkat. Hozzá kell tenni, hogy az evidenciálisokhoz nem feltétlenül kapcsolódik további módjel, önmagukban is előfordulhatnak.

Nikolaeva (2014) 15 igemód (az evidenciálisokkal együtt)
Nikolaeva alapvetően követi a Salminen-féle felosztást, de több esetben felülírja, és nem indokolja a Salminen által használt terminológiát. Továbbá alapvetően eltér Burkova megközelítésétől: „Ez a leírás eltér az igemódszert Burkova (2010) által bemutatott leírásától, ahol az ilyen szuffixumokat általában úgy elemzik, mint amelyek a tényleges mód szuffixumra és az evidencialitás jelölőjére (történetileg participiumra) bonthatók.” [This description differs from the description of the mood system presented in Burkova (2010), where such suffixes are usually analysed as decomposable into the actual mood suffix and the marker of evidentiality (historically a participle)] (Nikolaeva 2014: 85).

Az evidencialitás mint terminus és az evidencialitáson belül kezelt inferenciális típus csak az újabb leírásokban jelenik meg külön kategóriaként, először elsősorban Burkova munkáiban, illetve nála jelenik meg explicit módon az evidenciálisok és az episztemikus igemódok külön kategóriaként való kezelése is. Ahogy az talán érzékelhető, itt két általános leírási problémával állunk szemben, egyfelől a terminológia problémáival, másfelől a kategorizációéval:

a) Terminológia

A nyenyec igemódok „hagyományos” megnevezéseit használja Hajdú, őt követi Salminen. Nikolaeva a megnevezéseket megváltoztatja (ezt ugyan jelzi, de nem mindig indokolja). Burkova funkcionális leírása több esetben felülírja a hagyományos terminológiát, és a funkciót/jelentést rendeli az egyes jelölőkhöz.

b) Kategorizáció

A tundrai nyenyec leírások azt is jól szemléltetik, hogy ha a szinkrón adatokat különböző módon értékeljük a grammatikalizáció szempontjából, az alapvetően módosítja magát az evidenciálisrendszert, illetve ezzel összefüggésben az inferenciális és episztemikus jelentéstartalom is más módon jelenik meg a rendszerben. Mindezt a 8. táblázat szemlélteti és összegzi.²⁵ Esetünkben arról van szó, hogy az elemi evidenciálisok (a 8. táblázat 3–7. sora) Burkova (2022) alapján kapcsolódhatnak approximatívuszhoz vagy probabilitívuszhoz (12–13. sor).²⁶ A *-na/-ta* szuffixum formailag megegyezik a folyamatos melléknévi igenév képzőjével, a *-mi/-wi* pedig a befejezett melléknévi igenév képzőjével. Ezekhez kapcsolódhat az episztemikus módok közül approximatívusz vagy probabilitívusz, a másik három evidenciálishoz vagy csak probabilitívusz, vagy csak approximatívusz. Burkova rendszerében ezek az elemek tehát megjelenhetnek önállóan vagy egymással összekapcsolódva is. Megjelenik emellett még két igenév, amelyek státusza régóta vitatott (l. INFER) jelenik meg.²⁷ (A táblázatban az áttekinthetőség miatt az azonos kategóriákat jelöltük azonos árnyalattal. Szintén az áttekinthetőség miatt nem foglalkozunk az egyes jelölők időbeli megszorításaival.)

²⁵ Az áttekinthetőség miatt az első oszlopban Burkova (2022) alapján adjuk meg az alakokat (mindegyik szerző más alapalakot ad meg, többek között az eltérő transzkripció miatt is). A táblázat további egyszerűsítéseket is tartalmaz, például nem tér ki az időbeli megkülönböztetésre, ami a perfekatív és az imperfektív alakok realizációjában érhető tetten. Az azonos árnyalatú cellák az egymásnak megfelelő szuffixumokat jelölik az egyes munkákban.

²⁶ Probabilitívusz: valószínűségi mód (kb. 'valószínűleg'), szuperprobabilitívusz: megerősítő-valószínűségi mód (kb. 'biztosan, bizonyára') (Hajdú 1989: 64). Burkova (2022: 692) a három episztemikus igemód közötti különbséget a következőképpen határozza meg: a probabilitívusz kognitív forráson alapuló feltételezés, melynek valószínűségi foka relatíve alacsony, az approximatívusz érzékelésen alapuló feltételezés, melynek valószínűségi foka relatíve alacsony, a szuperprobabilitívusz információforrásra nem referáló feltételezés, melynek valószínűségi foka relatíve magas.

²⁷ A táblázat nem tartalmazza Jalava (2014) elemzését, aki számol összetett episztemikus-evidenciális módokkal (mint pl. Nikolaeva 2014), de a participiumi *-mi/-wi* alakot önálló elemként – Salminen (1997)-hez hasonlóan – narratív módnak nevezi, hasonló funkciókat megállapítva, mint Burkova (2022).

szuffixum alakja	Burkova (2022)			Nikolaeva (2014)	Hajdú (1989)	Salminen (1997)
	evidenciális jelentések	episztemikus igemód	komplex alakok jelentése			
-na (-ta)	feltételezés, információforrás hiányának jelzése	+APR	előzetes személyes tapasztalat alapján úgy tűnik, hogy...			
		+PROB	az általános tudás alapján úgy tűnik, hogy...			
-ptsu	kognitív előrejelzés	+PROB	a dolgok jelenlegi állása alapján történő feltételezés szerint az lesz, hogy...	NEC	NEC-OBL	NEC
-manta	érzékelésen alapuló előrejelzés (a beszélő a P előzetes fázisának közvetlen észlelése alapján jósolja meg P-t)	+APR	úgy néz ki, hogy...			
-moʔ / -woʔ	nem vizuális érzékelés, hallomás	+APR	úgy hallom/érezem, hogy úgy tűnik, hogy...	(AUD)	AUD	(AUD)
-mi / -wi	inferencia, mirativitás, hallomás	+APR	úgy néz ki, hogy ... és ez meglepő	INFER		NARR
		+PROB	a dolgok jelenlegi állása alapján feltételezés			
-nake -weke				PROB	IMPF + PROB	IMPF + PROB
					PERF + PROB	PERF + PROB
-bcaki ^o				POT		OBL
-narəxa -rəxawe				APR		APR
				REP		HYPER-PROB
-man ^o ηkɫb'a		SZUPER-PROB	feltételezés	DUB	SZUPER-PROB ²⁸	SZUPER-PROB
-ke		PROB	feltételezés		PROB	
-rɫxa		APR	feltételezés		PROB	

8. táblázat
A tundrai nyenyec evidencialitás rendszere

²⁸ Megerősítő-valószínűségi mód (Hajdú).

Az jól látható a rendszerezésből, hogy a Nikolaeva, Hajdú és Salminen által felvázolt rendszerek nem számolnak az evidenciális (inferenciális) és episztemikus jelentéstartalom összefüggéseivel. Ezeknek a (történetileg) összetett alakoknak minden bizonnyal van inferenciális-episztemikus tartalmuk, hiszen mind az evidenciális, mind az episztemikus igemód jelölője „beleteszi” a saját jelentéstartalmát, ezzel viszont nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az evidenciálisok önmagukban (mennyire) episztemikusak. Burkova (2022: 691–696) példáiból itt most csak párat mutatunk meg (sorrendben: 45, 49, 51, 56 – a példamondatok utáni második szám, illetve az átírás is a megadott forrást követi). A magyar mondatjelentések jól szemléltetik az evidenciális és az episztemikus jelentések „összeadódását”:

Csak evidenciális tartalmazó mondat:

- (7) (45)
 pl̩i:-x° n̩'a jib̩'e-mon-ta
 kint-LOC melegszik-EV_{SENS}-POSS.3SG
 'One can feel that it has got warmer outside.'
 ('Lehet érezni, hogy odakint melegebb lett.')
- (8) (49)
 pidu₂ niertʃurkλna xæ:-wi-ʔ₁ s'aj-duʔ₂ jed° tλmna
 3PL nemrég indul-EV_{INF}-SBC.3PL tea-GEN.POSS.3PL fazék még
 xλns̩'e-wλdawej
 kihűl-ABE.PTCP.SBC.3SG
 'They left not long ago. Their teapot is still warm.'
 ('Nemrég mentek el. A teáskanna még meleg.')

Evidenciális+episztemikus mód:

- (9) (51) evidenciális + probabilitívusz
 jir̩'i sλtʃ xλn̩'i-me-ki tjedalx° na
 öregember nagyon átfagy-EV_{INF}-PROB.SBC.3SG még_{most} is
 jali
 reszket.SBC.3SG
 'The old man must have got pretty frozen – he is still shivering.'
 ('Az öregember eléggé átfagyhatott – még mindig reszket.')
- (10) (56) evidenciális + approximatívusz
 tjiki° pidu₂ sowxoz-uʔ₂ tamal̩ηkλna Rosʃia
 az 3PL szovhoz²⁹-NOM.POSS.3PL akkor Oroszország
 ηæ:-da-ɾλxα-sʃ°
 van-EV_{PRSEM}-APRX-SBC.3SG.PST
 '(When I was young I worked in a state farm.) That state farm seemed to be called „Russia” (i.e. I heard that it was called „Russia”, but I'm not sure).'
 '(Fiatal koromban egy állami gazdaságban dolgoztam.) Úgy tűnt, hogy azt az állami gazdaságot „Oroszországnak” hívták (vagyis: Úgy hallottam, hogy „Oroszországnak” hívták, de nem vagyok benne biztos).'

²⁹ Az állam birtokában levő mezőgazdasági nagyüzem a Szovjetunióban.

A tundrai nyenyec kapcsán – gondolva az előzőekben elemzett nganaszanra –, meg kell jegyezni, hogy ez még mindig csak a morfológiai elemeknek, különösen az igemódok leírásának a problematikája. Azzal nem foglalkozik a szakirodalom, hogy vannak-e olyan lexikális elemek (pl. partikulák, határozószók/módosítószók), amelyeknek inferenciális-episztemikus jelentésük van, és hogy ezek funkciói milyen disztribúcióban vannak az igemódokkal. Előzetes lexikográfiai vizsgálataink azt mutatják, hogy a nyenyecben a nganaszanhhoz képest kevesebb inferenciális-episztemikus jelentésű lexéma található. További vizsgálatot igényel, hogy e két jelenség – vagyis az evidenciálisok és episztemikus módjelek kombinálhatósága és az inferenciális-episztemikus jelentésű lexémák száma és gyakorisága – között van-e összefüggés. Hipotézisünk szerint mind a két – nganaszan és tundrai nyenyec – esetben az feltételezhető, hogy az evidenciálisok (ideértve az inferenciálisokat is) önmagukban nem episztemikusak. A nganaszan esetében inkább azt figyelhetjük meg, hogy az evidenciálislist tartalmazó állításhoz nem kapcsolódik az episztemikus viszony/attitűd kifejezése, ezért a nyelv gazdagabb lexikális elemekben, amelyek az episztemikus viszonyt hozzáférhetővé teszik. A nyenyec esetében az episztemikus tartalom az igei inflexióban jelenik meg, és kombinálódik az evidenciálissal.

4.3. Az udmurt példa

Az udmurtban az inferencia kifejezése legfőképp az indirekt evidencia jelölésének leírásakor jelenik meg (Leinonen–Vilkuna 2000; Siegl 2004; Szabó 2022; Kubitsch 2023). Viszont, ahogyan korábban is szerepelt (l. 3.1.), azokban a nyelvekben, amelyekben az evidencialitás és így az inferencialitás morfológiai eszközök révén is kifejezhető, a leírások jellemzően eltekintenek a lexikális elemek, szerkezetek vizsgálatától. Így jelen alfejezet célja, hogy az udmurt nyelvben további olyan elemeket mutasson be, melyek az inferencia kifejezésében megjelenhetnek, rávilágítva ezzel arra, hogy korlátozó az inferenciát pusztán az indirekt evidenciális egyik funkciójaként vizsgálni azokban az uráli (és természetesen más) nyelvekben, melyekben az indirekt evidenciatípus kifejezése mellett nincs elkülönülten kezelhető morfológiai inferenciajelölés, hanem az inferencia a közvetett evidencia tartományának, azaz egy tágabb indirekt evidenciális jelentésnek a „része”. Emellett szeretnénk egy olyan kategorizációs rendszert felvetni, melyben az inferencia grammatikai és lexikai kifejezőeszközei egységes, elsősorban funkcionális szempontok mentén kezelhetők.

A felvetés egyrészt Plungian (2001; 2010) rendszerezésére, másrészt Vilkki (2010) kategorizálására épül (l. 2.2.). Ezekben részben megjelennek P esemény és a megnyilatkozó perspektíva viszonyának szempontjai (tehát, például, hogy egyidejű vagy retrospektív következtetésről van-e szó). Emellett a 2.2-es pontban azt is láthattuk, hogy a következtetés kiindulópontja is szerepet játszik az egyes felosztásokban, tehát, hogy valamilyen észlelhető, kézzelfogható bizonyítékon alapul-e az inferencia, vagy a megnyilatkozó korábbi tudásán, valószínű érvelésén. Ez a különbségtétel nem csupán Plungiannál (2001; 2010) és Vilkinél (2010) jut szerephez, hanem szinte minden kategorizációban elkülönül, amely a következtetést az evidenciatípusok közé sorolja.

Meglátásunk szerint a P esemény és a megnyilatkozó perspektíva viszonyának együttes figyelembevételét érdemes következetesen érvényesíteni a kategorizáció során, mivel adataink azt mutatják, hogy a jelölők, stratégiák eltérnek ebben a

tekintetben. A következtetés kiindulópontjának szempontjából pedig elsősorban azt szükséges elkülöníteni, hogy van-e elérhető evidencia, amelyen a következtetés alapul, vagy elsősorban okfejtésről van szó (szükség szerint természetesen ez is tovább osztható egy részletes, a pontos információforrást is figyelembe vevő rendszerre). A következtetés alapjául szolgáló evidencia meglétének ténye a megnyilatkozó episztemikus támogatását is meghatározhatja. Természetesen nem feltételezünk diszkrét határokat – lehetséges, és a példáink között is ismertetünk olyan esetet (l. (12), melyben a megnyilatkozó egy észlelhető evidenciát és korábbi tudását egyszerre használja a következtetés megalkotásakor –, ugyanakkor az egyes nyelveket szemlélve az figyelhető meg, hogy az evidencia meglétének vagy hiányának jelentősége van a nyelvi jelölésben is (vö. finn: Kittilä (2024), erza: Kazaeva-Kubitsch-Szeverényi (2023), nyenyec: Burkova (2022)). Így mindezek alapján az alábbi felosztást (l. 9. táblázat) javasoljuk, melynek alkalmazását a 4.3.5.-ben az udmurt példáján keresztül szemléltetjük.

P a beszéidő előtt		P a beszéidővel egyidejű		P a beszéidő után	
van elérhető evidencia	nincs elérhető evidencia	van elérhető evidencia	nincs elérhető evidencia	van elérhető evidencia	nincs elérhető evidencia

9. táblázat
Az inferencia típusainak lehetséges osztályozása

Úgy gondoljuk, hogy ez, vagy egy ehhez hasonló funkcionális felosztás alkalmas arra, hogy a lexikális és grammatikai elemeket egy modellben kezelje. Ez azért fontos, mert az uráli áttekintések ettől eltérnek: alapvetően formai szempontok alapján kategorizálnak, az inferencialitást pedig szinte csak a grammatikai evidencialitáson belül kezelik. Például az udmurt szempontjából az időbeli viszonyokat is érvényesítve ez a kategorizáció már jól meg tudja mutatni, hogy az indirekt evidenciális alkalmas a következtetés kifejezésére, de csak múltbeli tényállásra vonatkoztatva, mivel a morfológiai evidenciális fuzionált a morfológiai múlt idővel. Így a jövőre vonatkozó inferencia esetén ez a jelölő már nem alkalmazható.

A 10. táblázatban szerepelnek a leíró nyelvtanokban szereplő nyelvi jelölők, melyeknél megjelenik a következtetés (és ezzel egyidőben gyakran az episztemikus tartalom is) mint funkció. Emellett a táblázatban helyet kap Teptiuk (2019), aki az udmurt kvotatív indexeket vizsgálva állapított meg inferenciális funkciót egyes elemeknél. A lista minden bizonnyal nem kimerítő, és az oroszról átvett elemeket nem tartalmazza. A táblázatban szerepel továbbá a szófaji kategorizáció, illetve az, hogy a szakirodalomban milyen funkciót társítanak az egyes jelölőkhöz.³⁰ Annak ellenére, hogy a következtetés kifejezése mint lehetséges funkció megjelent a partikulák leírásában, tudomásunk szerint senki nem kísérelte meg ezeket a funkciókat egy egységes szempontrendszer szerint sorra venni, másrészt az sem merült fel, hogy ezeket az evidencialitás, vagy akár tágabban, az episztemicitás területén belül kellene kezelni.

³⁰ Az egyes jelentések, funkciók megadása mellett a szófaji kategorizáció is erősen problematikus, ami tovább nehezíti az egyes munkák közti összevetést.

	Szófaji kategorizáció	GSUJ 1962	Tyimerhanova (2011)	Winkler (2011) ³¹	Teptiuk (2019)
indirekt evidenciális	morféma (igeidő)	eredmény hangsúlyozása, szemtanúság hiánya, értesülés	nemszemtanúsági múlt (eredmény, értesülés)	befejezettség, eredmény (evidenciális árnyalat)	-
<i>leša</i> 'látszólag, nyilván, valószínűleg, talán, úgy látszik' ³²	modális partikula	feltételezés, következtetés, vélekedés	feltételezés	módosítószó- feltételezés	-
<i>dyr</i> '1. talán, valószínűleg, hihetőleg; 2. bizony, hiszen'	modális partikula	beszélő bizonyosságát fejezi ki	feltételezés	kétértelműség	-
<i>olo</i> 'lehet, valószínűleg, talán'	modális parti- kula (választó kötőszó)	feltételezés, következtetés, vélekedés	feltételezés	módosítószó bizonytalanság	-
<i>iske</i> 'tehát, következésképp' ³³	modális partikula	következtetés (bizonyíték, érvelés alapján)	-	egyéb partikula 'is' jelentés	-
<i>kad</i> 'olyan ... mint, úgy ... mint, szinte, akárcsak'	modális parti- kula (hasonlí- tató kötőszó)	feltételezés, bizonytalanság, valószínűsítés	bizonytalanság	módosítószó feltételezés	-
<i>pe</i> 'úgymond, azt mondja <függőbeszéd idézőskor>, azt mondják'	partikula	idézés	-	idézés, általános értesülés	idézés, általános értesülés következtetés
<i>sōdske</i> 'úgy tűnik'	modális szó (érzékelés- igéből)	feltételezés (bizonytalan)	bizonytalanság, vélekedés	-	-
<i>adske</i> 'úgy látszik'	modális szó (érzékelés- igéből)	feltételezés (valamivel bizonyosabb)	bizonytalanság, vélekedés	-	-
<i>luoz</i> 'lesz, lehet'	modális szó (létige fut.3sg alakja)	feltételezés (bizonyosabb)	bizonytalanság, vélekedés	-	-
<i>vyl'dy</i> 'lehet, lehetséges, úgy látszik, bizonyára'	modális szó ³⁴	enyhe kételke- dés, valószínűsít- és bizonyíték alapján	bizonytalanság, vélekedés	-	-

10. táblázat

Következtetést kifejező nyelvi elemek az udmurtban

Jelen tanulmány keretén belül nem áll módunkban, nem is célunk elemezni a fenti táblázat minden elemét. A továbbiakban néhány jelölő fontosabb, témánk

³¹ Nem ír le funkciót, csak német jelentéseket ad meg.

³² A partikulák jelentése Kozmács (2002) szótára alapján szerepel.

³³ A partikula magyar fordítása (Kozmács 2002 alapján) 'azaz, ebben az esetben' nem adja vissza a következtetésre vonatkozó használatát, így itt a jelentés az orosz fordítás alapján adjuk meg: значит 'tehát, következésképpen'; стало быть 'tehát, következésképpen' (<https://udmcorpus.udman.ru/dictionary>).

³⁴ Érdekesképp megemlíthető, hogy a *vyl'dy* 'lehet, lehetséges, úgy látszik, bizonyára' szó etimológiáját a létige harmadik személyű indirekt evidenciális alakjának – *vylem* – és a *dyr* '1. talán, valószínűleg, hihetőleg; 2. bizony, hiszen' szavak egybeolvadásával magyarázzák, tehát *vylem dyr* > *vyl'dy* (Kibargyina 2011: 394).

szempontjából releváns tulajdonságát emeljük ki, majd ezeken a részletesebben ismertetett jelölőkön alkalmazzuk az általunk javasolt szempontokat, és ezek mentén végezzük el a kategorizációjukat (vö. 11. táblázat, 4.3.5.). Az egyes funkciók meghatározása a szakirodalom (l. a fenti táblázatban hivatkozott munkák), korpusz-adatok (Arkhangelskiy 2019) és anyanyelvi adatközlő bevonásával történt.

4.3.1. Az indirekt evidenciális inferenciális használata

Az inferencia kifejezése az indirekt evidenciális jól ismert funkciói közé tartozik. A leíró nyelvtanok és az udmurt evidencialitással foglalkozó munkák elsősorban az eredményen alapuló következtetést emelik ki (vö. 10. táblázat, illetve l. még például Tyepļasina–Lytkin (1976), Csúcs (1998), Leinonen–Vilkuna (2000) és Siegl (2004)). Valóban, az indirekt evidenciális múlt idő (másként második múlt) alkalmas arra, hogy kifejezze az inferenciális evidenciátípust, illetve nyelvtörténetileg is feltételezhető, hogy az eredményen alapuló következtetés lehetett az alapfunkció a közvetett evidencia kifejezésében (Bartens 2000; Szabó 2022; tipológiailag Bybee–Perkins–Pagliuca 1994). A fenti felosztást alapul véve meg kell jegyezni, hogy az indirekt evidenciális nemcsak az elérhető evidencián, hanem az okfejtésen alapuló következtetést is kifejezheti.

Az indirekt evidenciális igealakokkal jellemzően egy olyan folyamat eredménye fejeződik ki, melynek a beszélő nem volt szemtanúja. Vagyis ezekben az esetekben inkább az észlelt eredmény szolgál kiindulási pontként az előzmény kikövetkeztetésére.³⁵ A (11) példában a beszélő a szaunába belépve állapítja meg, hogy az előttük lévőek kevés vizet hagytak nekik.

- (11) Noš mi az-yn pyr-is-jos vu özyt **kel'ti-l'am.**
 de mi elé-INE bemegy-PTCP.ACT-PL víz kevés **hagy-EV.PST[3PL]**
 'De az előttünk lévőek kevés vizet hagytak.'
 (udmurto4ka.blogspot.ru, 2015. 05. 13.; utolsó látogatás: 2024. 09. 03.)

A (12) példában egy tanár behívja két diákja szüleit. A diákoktól másnap panaszkodást hall vissza, hogy az édesanyjuk idejét pazarolja azzal, hogy az iskolába kell bejárniuk a tanárhoz, ahelyett, hogy dolgozhatnak, és pénzt kereshetnének. A tanár feltételezi, hogy a gyerekek mindezt az édesanyjuktól hallották, mivel körülbelül tízéves gyerekek maguktól nem mondanak ilyet. Tehát ebben az esetben a példában szereplő következtetés alapja egyrészt a megnyilatkozó értesülése (tudja, mit mondanak a gyerekek), másrészt a megnyilatkozó világról alkotott általános tudása (milyen kijelentéseket tesznek vagy nem tesznek általában a gyerekek).

- (12) Aj eššo, kyžy mon vala-j, pinal-jos-yny-zy
 excl még hogyan én megért[PST]-1SG gyerek-PL-INS-POSS.3PL
veraški-l'am na.
beszél-ev.pst[pl] még
 'Ah, és még, mint megértettem, beszéltek a gyerekeikkel.'
 (vuflower.blogspot.ru, 2014. 11. 27.; utolsó látogatás: 2024. 09. 03.)

³⁵ Ez a típusú használat összefüggésbe hozható egy esetleges korábbi perfekt funkcióval, továbbá magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért tartja több munka is alapvetően perfekt igeidőnek a második múltat.

Jellemző, hogy az indirekt evidenciális inferenciális használata során egyéb, következtetést kifejező elemek is megjelennek, melyek gyakran episztemikusak is, mint például a *leša* 'talán, valószínűleg, látszólag' vagy *olo* 'lehet, valószínűleg', *dyr* '1. talán, valószínűleg, hihetőleg; 2. bizony, hiszen'. A módosítószók használata kifejezi, hogy a tapasztalat és annak kiértékelése között nagyobb a mentális távolság (vö. Kugler 2015: 49), ezenfelül a szubjektívizációt is erősíti, mivel jelzi, hogy az adott következtetés a megnyilatkozó értelmezése. A (13) példa kontextusában a beszélőről és testvéréről gyermekkorukban az édesapjuk sok fényképet készített, melyeket ő maga hívott elő. Viszont a beszélő első osztályos korában készült képek már nincsenek előhívva, csak a filmek vannak meg. Ez a megfigyelés szolgál a beszélő következtetésének alapjául, míg a *vyldy* 'lehet, lehetséges, úgy látszik, bizonyára' a tapasztalat kiértékelésének bizonyosságára vonatkozik.

- (13) So *dyr-ly* papa-je-len in'teres-ez foto-jen
 az idő-DAT apa-POSS.1SG-GEN érdeklődés-POSS.3SG fotó-INS
vyry-ny byr-em vyldy.
 foglalkozik-INF **elfogy-EV.PST[3SG]** **úgy_látszik**
 'Úgy tűnik, hogy apámnak addigra már megcsappant az érdeklődése a
 fotózás iránt.'

(kepics.tumblr.com,³⁶ utolsó látogatás: 2020. 01. 06.)

A (14) példában a megnyilatkozó egy filmrendezővel beszélget, aki elmondja, hogy egy film forgatása közben az idősek sokat meséltek neki Sztálinról, valamint hogy nagyon félték, amikor meghalt, mert nem tudták, mi lesz az országgal. A megnyilatkozó következtetését az elhangzottak alapján vonja le, melyet az indirekt evidenciális mellett az *íske* 'tehát, következésképpen' elemmel is jelöl.

- (14) Staľin-tek ad'ami-os strana-zes u-g adž-o
 PN-CAR ember-PL ország-ACC.POSS.3PL NEG.PRS-3 lát-3PL
 ní **vyl-em, íske.**
 már **van-EV.PST[3SG]** **tehát**
 'Tehát az emberek nem látták már az országukat Sztálin nélkül.'

(marjamoll.blogspot.ru, 2015. 02. 17.; utolsó látogatás: 2024. 09. 03.)

Viszont mivel az udmurtban a paradigma indirekt evidenciális funkciója elválaszthatatlan a múlt időtől, csak az olyan típusú inferencia kifejezésére alkalmas, amelyben a kikövetkeztetett P propozíció megelőzi a beszédidőt.

4.3.2. A *pe* kvotatív partikula inferenciális használata

Bartens (2000: 321) alapján a *pe* partikula funkciója annak jelzése, hogy az elhangzott információ (értesülés), pontosabban a tudósított diskurzusszegmens (*reported discourse*) a tényleges megnyilatkozótól eltérő, tudatos forráshoz tartozik. A partikula használatakor perspektívaváltás is történhet, mint a (15) példában, de ez nem szükségszerűen van így minden esetben. A (15) példa az előző pontban szereplő (14) példa előzménye.

³⁶ Ez a típusú platform nem jelzi a bejegyzés dátumát, illetve a blog ma már nem elérhető.

- (15) Staĭn šarys pereš tros vera-l'l'a-z.

PN PP öreg sok mond-FRQ[PST]-3SG

Kylšaryš, mi, **pe**, so-je tuž gaža-škom val.például mi **quot** ő-ACC nagyon tisztel-PRS.1PL van.PST

'Sztálinról az öreg sokat beszélt. Például, hogy nagyon tisztelték őt.'

(szó szerint: mi, PE, nagyon tiszteltük őt)

(marjamoll.blogspot.ru, 2015. 02. 17.; utolsó látogatás: 2024. 09. 03.)

A partikulának emellett modális használata is van, diskurzusjelölőként kifejezheti a beszélő részleges episztemikus támogatását (Leinonen 2000: 420; Teptiuk 2019: 111–119). Teptiuk (2019) vizsgálata alapján az evidenciátípusok közül a reportatív és az inferenciális használat figyelhető meg. A *pe* partikula inferenciális értelmű használata során mindig rendelkezésre áll valamilyen vizuális evidencia, mely a következtetés alapjául szolgál (Teptiuk 2019: 118). A (16) példában (ibid.) a megnyilatkozó egy Facebook eseménynél látja, hogy egy barátja részt vesz rajta, és ennek alapján következtet arra, hogy a barátja szórakozni megy.

- (16) tusovat'sja kari-šky-ny myn-o-d=a,
- pe**
-
- bulizik-INF csinál-FRQ-INF megy-FUT-2SG=Q
- quot**
-
- 'Partizni mész, mi?'
- ³⁷

(facebook.com; Teptiuk 2019: 118)

A fenti kategorizációt alapul véve, amennyiben rendelkezésre áll valamilyen elérhető evidencia, a *pe* kvotatív partikula kifejezheti az inferenciát, pusztá okfejtés esetén azonban nem.

4.3.3. A *leša* 'látszólag, nyilván, valószínűleg, talán, úgy látszik' és a *dyr* '1. talán, valószínűleg, hihetőleg; 2. bizony, hiszen' partikulák az evidencia kifejezésében

A *leša* 'látszólag, nyilván, valószínűleg, talán, úgy látszik' és a *dyr* '1. talán, valószínűleg, hihetőleg; 2. bizony, hiszen' jól illusztrálják, amikor két episztemikus-inferenciális kifejezés használatát a következtetés alapjául szolgáló evidencia megléte és hiánya szervezi: mindkét elem vonatkozhat a múltra, jelenre vagy a jövőre irányuló tényállások kikövetkeztetésére, de a *leša* partikula használata akkor megfelelő, ha valamilyen evidencia (általában, de nem kizárólag kézzelfogható) szolgál a következtetés alapjául, míg a *dyr* elem a megnyilatkozó szubjektív vélekedését, okfejtését hangsúlyozza. A partikulák használatában mutatkozó különbséget az alábbi mondat két változata mutatja be.

- (17) Sveta izy-ny vyd-i-z ní,
- leša**
- .
-
- PN alszik-INF lefekszik-PST-3SG már
- ügy_látszik**
-
- 'Úgy látszik, Szveta már lefeküdt aludni.'

(saját példa)

Az anyanyelvi adatközlő szerint a fenti mondat esetén látjuk Szveta házát, például, hogy az ablakok el vannak sötétítve, és ez alapján következtetünk arra, hogy Szveta már lefeküdt aludni. A (18) példában a *dyr* partikula használata során a beszélő csak feltételezi, hogy Szveta már alszik, például mert már késő van.

³⁷ A fordításban Teptiuk (2019: 118) alapján utókérdés szerepel, de az udmurt nyelvű megnyilatkozás mondattípusa nem ismert.

- (18) Sveta izy-ny vyd-i-z ní, **dyr.**
 PN alszik-INF lefekszik-PST-3SG már **valószínűleg**
 'Valószínűleg Szveta már lefeküdt aludni.' (saját példa)

4.3.4. *Érzékelésigék episztemikus inferenciális használata: šödske 'ügy tűnik', adske 'ügy látszik'*

A *šödske* 'ügy tűnik' és az *adske* 'ügy látszik' kifejezések érzékelésigék, előbbi a *šödiškyn* 'érezdik', utóbbi az *adžiškyn* 'látszik' ige jelen idejű, egyes szám harmadik személyű alakja.³⁸ A modális szavak a múltra és a jelenre kikövetkeztetett tényállások esetén használhatók, de adataink alapján a jövőre nem vonatkozhatnak. Meg kell jegyezni, hogy az *adske* modális szó kapcsán a szakirodalom szerint nagyobb mértékű a beszélő episztemikus támogatása (GSUJ 1962: 369), illetve inferenciális használata esetén jellemző, hogy a következtetéses valamilyen vizuális tapasztalat kiértékelésén alapul. Ez természetesen a lexéma eredetének fényében nem meglepő. A (19) példában a beszélő egy kis faluba érkezve megpillantja az első házat. Látja, hogy a ház takaros, az ablakkeret díszített, illetve a háznak előkertje is van, és ebből arra következtet, hogy a ház nem lakatlan.

- (19) Šin šor-amy soku ik jöt-i-z gurt-e
 szem közép-ILL.POSS.1PL akkor PTC ötlük-PST-3SG falu-ILL
 pyr-on-yš nyryš-eti-jez korka: žikyt,
 bemegy-NMLZ-ELA először-ORD-DET ház takaros
 na'ičnik-jos-yn, pa'isadnik-en.
 díszes_keret-PL-INS előkert-INS
Adske – korka kužo-tem övöl.
látszik ház gazda-CAR NEG
 'Rögtön a szemünkbe is ötlött a falu eleji első ház: takaros, díszes
 ablakkeretekkel, előkerttel. Látszik, hogy a ház nem lakatlan.'
 (Udmurt corpora,³⁹ főkorpusz, Idnakar folyóirat, 2013. 09. 19.;
 utolsó látogatás: 2024. 09. 03.)

Az alábbi példa azonban arra enged következtetni, hogy az *adske* 'ügy látszik' modális szó nem csupán vizuális evidencia esetén használható: a szóban forgó személy beszéde alapján következtetnek a származására. A példa az Udmurt corpora közösségimédia-bejegyzéseket tartalmazó alkorpuszból származik, de sajnos bővebb kontextus nem áll rendelkezésre. Így nem tudható, hogy beszéd alatt tényleges beszédet érthetünk, vagy esetleg az írott szöveget nevezték metonimikusan beszédnek. Mindenesetre a beszéd komplex kiértékeléséről van szó, melyben a következtetés kiindulópontjaként megjelenik a szóban forgó személy beszédmódja, illetve szerepet kap a megnyilatkozó tudása is (ti. aki így beszél, az egy adott származású ember).

³⁸ A *šödske* és az *adske* alakja rövidült, az irodalmi nyelv alapján az egyes szám harmadik személyű, jelen idejű igealak *šödiške* 'érezdik', valamint *adžiške* 'látszik' lenne. A nyelvtanok (l. 10. táblázat) önálló modális szóként listázzák őket.

³⁹ Az Udmurt corpora (Arkhangelskiy 2019) egy fő- és két alkorpuszból áll. A főkorpusz, mely javarészt sajtó- és blogszövegekből, illetve az Új Testamentum udmurt fordításából épül fel, 9,57 millió tokent tartalmaz. Az egyik alkorpusz a közösségi médiáról származó bejegyzésekből áll, és 2,66 millió udmurt nyelvű tokent tartalmaz. A másik alkorpusz 11 ezer szövegszavas, hanganyagot is magába foglal, és elsősorban a dialektális nyelvváltozatot reprezentálja.

- (20) Verašk-em-ez-ja ik **adske** gof'yk
 beszéd-NMLZ-POSS.3SG-ADV PTC **látszik** puszta
 proľetarij-jos-len pušjet-ez šuysa.
 proletár-PL-GEN sarj-POSS.3SG hogy
 'A beszédén is látszik, hogy egyszerű proletárok sarja.'

(Udmurt corpora, közösségimédia alkorpusz)

A *šödske* 'úgy tűnik' elem komplexebb tapasztalat kiértékelésekor is használható, nem kapcsolódik szorosan a vizuális érzékeléshez: a (21) példában a járás vezetősége arra kéri a lakosságot, hogy viseljék el a híd- és útépitéssel járó kellemetlenségeket (zaj, kosz, terelés). Az emberek viszont panaszkodnak a koszra, a zajra, telefonon hívják a vezetőséget, és leveleket írnak. Mindezek alapján a beszélő megállapítja, hogy az embereknek nincs kedvük elviselni a kényelmetlenséget.

- (21) No kalyk-len čik no čida-m-ez ug
 de nép-GEN egyáltalán PTC elvisel-NMLZ-POSS.3SG NEG.3
 poty, **šödske**.
 akar.SG.CNG **úgy tűnik**

'De úgy tűnik, hogy az emberek egyáltalán nem akarják elviselni.'

(Udmurt corpora főkorpusz, Idnakar folyóirat, 2017. 06. 23.;
 utolsó látogatás: 2024. 09. 03.)

4.3.5. Az inferencia típusainak kifejezése az udmurtban

A 11. táblázat a fentebb bemutatott morfológiai és lexikai elemeket foglalja össze az általunk korábban javasolt szempontok alapján. A táblázatban megjelenő szempontok mellett vizsgáltuk a jelölők együttes előfordulását (vö. (13) és (14) példa), illetve a jelentések megállapításában a nyelvi környezet és a diskurzus szerveződését is figyelembe vettük. Látható, hogy az inferencia típusainak kifejezése eltérő módon oszlik meg az egyes vizsgálati elemek között. Meglátásunk szerint a lenti táblázat kiindulópontként szolgálhat az inferencia nyelvi realizációjának kifinomultabb elemzéséhez.

P viszonya beszédidőhöz	megelőzi		egyidejű		követi	
	van	nincs	van	nincs	van	nincs
indirekt evidenciális	✓	✓	–	–	–	–
pe kvotatív partikula	✓	–	✓	–	✓	–
leša 'látszólag, nyilván, valószínűleg, talán, úgy látszik'	✓	–	✓	–	✓	–
dyr 'talán, valószínűleg, hihetőleg'	–	✓	–	✓	–	✓
adske 'úgy látszik'	✓	–	✓	–	–	–
södske 'úgy tűnik'	✓	–	✓	–	–	–

11. táblázat

Az inferencia típusainak kifejezése az udmurtban

5. Összegzés

Tanulmányunkban az inferencialitás kategóriája kapcsán megjelenő definíciós és leírói problémákat jártuk körbe, melyek nem csupán az uráli nyelvek kapcsán, hanem a tipológiában általánosan is jellemzőek. A három részletesebben ismertetett nyelven keresztül illusztráltuk, hogy ezek a problémák miként manifesztálódhatnak, ha az egyes nyelvek inferencialitásáról számot kívánunk adni. A nganaszan és az udmurt nyelv példája elsősorban azt szemléltette, hogy az inferencialitás pusztán morfológiai evidencialitáson belüli kezelése kizáró, nem tud számot adni a lexikális elemekről és partikulákról. Emellett a morfológiai és nem morfológiai elemek együttes működése is a jelölők önálló jelentésétől eltérő értelmezéseket eredményezhet – ugyanis a lexikális jelölők is hozzátartoznak a közös tudás alakításának nyelvi megoldásaihoz, sőt a morfológiai jelölőkkel való együttes működésük vagy épp eltérő környezetük is rendszerezhető mintázatokat rajzol ki. A nganaszan emellett jól mutatta, hogy amennyiben egyéb nyelvi elemeket is figyelembe veszünk az inferencialitás kifejezése kapcsán, úgy a grammatikai részrendszerek leírása is erősen módosul: egy, a tipológiába könnyen beilleszthető, de leegyszerűsítő evidenciajelölő rendszer helyett a kifejezőeszközök olyan készlete táru fel, amelyet már egyáltalán nem egyszerű a tipológia megszokott keretrendszerén belül értelmezni. A tundrai nyenyec példáján azt mutattuk be, hogy egyazon nyelv eltérő preconcepcióval történő elemzése (ti. ebben az esetben az egyes szuffixumok grammatikalizációs fokának megítélése) egymástól eltérő rendszerezést és funkcionális leírást eredményez, ami jelen esetben az inferenciális jelentést kifejező kötött morfémák eltérő megítélésében jelentkezik. Ennek kapcsán olyan kategorizációs szempontot javasoltunk, amellyel a morfológiai és lexikális elemek funkcionális szempontból egységesen kezelhetők. Ezt a modellt, az adatok elérhetősége és értelmezhetősége (nagyobb rendelkezésre álló adatmennyiség, hozzáférhető anyanyelvi kompetencia) miatt, az udmurt nyelv példáján mutattuk be.

Természetesen továbbra is számolni kell azokkal a problémákkal, amelyek általánosságban megjelennek a funkcionális-szemantikai kategóriák leírásakor (hiányos és eltérő mértékű leírások, pl. az elsődleges és másodlagos funkciók feltárása), formai és funkcionális szempontok összemosása vagy a grammatikalizáció mértékének ismerete (illetve annak hiánya). Kérdés tehát, hogy van-e megoldás arra, hogy az inferenciális jelenségeket módszerben, leírásban, terminológiában egységes keretben tudjuk vizsgálni. Természetesen lehet törekedni egy ideális modellre, amely funkcionális (szemantikai, pragmatikai) megközelítést jelent, mi magunk is erre törekedtünk, ám ennek számos korlátja van, különösen az összehasonlíthatóság szempontjából (vö. [Haspelmath 2010](#)). Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy tapasztalunk előrelépést az uráli nyelvek evidencialitásának, inferencialitásának komplexebb, alapvetően funkcionális megközelítésű leírásában, az összevethető kategóriák kialakításában (a nyelvileg leképezett műveletek mentén). Ilyen példaként említhetjük a nyenyec kapcsán [Burkova \(2022\)](#), a szelkup esetében [Orlova \(2018\)](#), a nganaszban [Szeverényi \(2016\)](#), [Wagner-Nagy \(2019\)](#) és az udmurtban [Kubitsch \(2023\)](#) munkáit.

Rövidítések

1	első személy	IRR	irreális mód
2	második személy	LAT	latívusz
3	harmadik személy	NARR	narratív mód
ACC	tárgyeset	NEC	neccszív
ADV	adverbiális	NEG	tagadás
APR	approximatívusz	NMLZ	névszóképző
CAR	fosztóképző	OBL	obligatívusz mód
CNG	konnegatív	OPT	optatívusz mód
DAT	datívusz	ORD	sorszámnévképző
DET	determinatív	PERF	perfektív particípium
DIM	kicsinyítőképző	PF	perfektív aorisztosz
DST	desztinatív	PN	tulajdonnév
DUB	dubitatívusz mód	PL	többes szám
ELA	elatívusz	PASS	passzív képző
EMPH	emfatikus elem	POSS	birtokos személyrag
EV _{INF}	inferenciális evidenciális (nyenyec)	POT	potenciális mód
EV _{PRSEM}	preszumptív evidenciális (nyenyec)	PP	névutó
EV.PST	indirekt evidenciális múlt idő	PROB	probabilitívusz mód
EV _{SENS}	érzékeléses evidenciális (nyenyec)	PROL	prolatívusz
EXCL	indulatszó	PRS	jelen idő
FUT	jövő idő	PST	múlt idő
FRQ	gyakorító képző	PTC	partikula
GEN	birtokos eset	PTCP.ACT	aktív particípium
HIPERPROB	hiperprobabilitívusz mód	Q	kérdő klitikum
ILL	illatívusz	QUOT	kvotatív
IMPF	imperpektív particípium	R	reflexív-mediális ragozás
INE	inccszívusz	REP	reportatív evidenciális
INF	infinitívusz	RES	rezultatív igeképző
INFER	inferenciális	SBC	szubjektív konjugáció (nyenyec)
INST	insztrumentális	SG	egyes szám
		SUPERPROB	szuperprobabilitívusz mód

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.) 2018. *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford; New York: Oxford University Press.
[doi:10.1093/oxfordhb/9780198759515.001.0001](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198759515.001.0001).

- Arkhangelskiy, Timofey 2019. Corpora of social media in minority Uralic languages. In Tommi A. Pirinen – Heiki-Jaan Kaalep – Francis M. Tyers (szerk.) *Proceedings of the Fifth International Workshop on Computational Linguistics for Uralic Languages*. Tartu: Association for Computational Linguistics. 125–140.
- Auwera, Johan van der – Vladimir A. Plungian 1998. Modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2/1:79–124. doi:10.1515/lity.1998.2.1.79.
- Bartens, Raija 2000. *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. (MSFOu 238) Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia.
- Bradley, Jeremy – Gerson Klumpp – Helle Metslang 2022. Tense-Aspect-Mood (TAM) and evidentials. In Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik (szerk.) *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. (Oxford Guides to the World's Languages) Oxford; New York: Oxford University Press. 904–923.
- Brugman, Claudia M. – Monica Macaulay 2015. Characterizing evidentiality. *Linguistic Typology* 19/2:201–237. doi:10.1515/lingty-2015-0007.
- Brykina, Maria – Valentin Gusev – Sándor Szeverényi – Beáta Wagner-Nagy 2018. Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC). Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.2. Publication date 2018-06-12. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-C6F2-8>. doi:10.25592/UHHFDM.11121.
- Burkova, Svetlana 2010. Краткий очерк грамматики тундрового диалекта ненецкого языка (по материалам говором, распространенных на территории Ямало-Ненецкого автономного округа). In Н. Б. Кошкарёва (szerk.) *Диалектологический словарь ненецкого языка*. Екатеринбург: Баско. 180–349.
- Burkova, Svetlana 2022. Nenets. In Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik (szerk.) *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. (Oxford Guides to the World's Languages) Oxford; New York: Oxford University Press. 674–708.
- Bybee, Joan L. – Revere D. Perkins – William Pagliuca 1994. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Csúcs, Sándor 1998. Udmurt. In Daniel Abondolo (szerk.) *The Uralic Languages*. London; New York: Routledge. 276–304.
- Faller, Martina 2002. *Semantics and Pragmatics of Evidential in Cuzco Quechua*. PhD disszertáció. Stanford: Stanford University.
- Gusev, Valentin 2017. On the etymology of auditive in Samoyedic. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 41:131–152.
- Guszev, Valentin [В. Ю. Гусев] 2007. Эвиденциальность в нганасанском языке. In В. С. Храковский (szerk.) *Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Сборник статей памяти Н. А. Козинцевой*. Санкт-Петербург: Наука. 415–444.
- Haan, Ferdinand de 2001. The place of inference within the evidential system. *International Journal of American Linguistics* 67/2:193–219. doi:10.1086/466455.
- Hajdú Péter 1989. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.

- Haspelmath, Martin 2010. Comparative concepts and descriptive categories in crosslinguistic studies. *Language* 86/3:663–687.
- Horváth, Katalin 2013. *Epistemische Modalität im Deutschen und Ungarischen*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut.
- Jalava, Lotta 2014. Indirectivity and resultativity in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 2014/62:207–240. [doi:10.33339/fuf.86080](https://doi.org/10.33339/fuf.86080).
- Kaiser, Elsi 2022. Evidentiality in Finnish. On the communicative functions of the reportative evidential *kuulemma* and the dubitative marker *muka*. *Journal of Uralic Linguistics* 1/1:67–120. [doi:10.1075/jul.00004.kai](https://doi.org/10.1075/jul.00004.kai).
- Kazajeva, Nina – Kubitsch Rebeka – Szeverényi Sándor 2023. Az erza-mordvin evidencialitás nyomában. *Folia Uralica Debreceniensia* 30:83–104. [doi:10.52401/fud/2023/05](https://doi.org/10.52401/fud/2023/05).
- Kehayov, Petar 2008. Interactions between grammatical evidentials and lexical markers of epistemicity and evidentiality: A case study of Bulgarian and Estonian. In Björn Wiemer – Vladimir A. Plungjan (szerk.) *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in slavischen Sprachen*. (Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 72). 165–201.
- Kehayov, Petar – Florian Siegl 2007. The evidential past participle in Estonian reconsidered. *Études finno-ougriennes* 38:75–117.
- Kibargyina, T. M. [Т. М. Кибардина] 2011. Мылкыдыл. In Н. Н. Тимерханова (szerk.) *Удмурт кылэн вераськонлюкеттодосэз (морфологиез)*. Izsevszk: Удмурт университет Издательство. 359–370.
- Kittilä, Seppo 2024. Inference versus assumption in light of the Finnish evidential-modal adverbs *näköjään* and *varmaan*. *Folia Linguistica* 58/1:119–155. [doi:10.1515/flin-2023-2043](https://doi.org/10.1515/flin-2023-2043).
- Kozmács István 2002. *Udmurt–magyar szótár*. Szombathely: Savaria University Press.
- Kubitsch Rebeka 2023. *Evidencialitás az udmurtban*. PhD disszertáció. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Kubitsch Rebeka – Szeverényi Sándor 2023. Az evidencialitás fogalma uralisztikai szempontból. *Nyelvtudományi Közlemények* 119:7–53. [doi:10.15776/NYK.2023.119.1](https://doi.org/10.15776/NYK.2023.119.1).
- Kugler Nóra 2000a. A módosítószó. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 293–302.
- Kugler Nóra 2000b. A partikula. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 275–281.
- Kugler Nóra 2012. *Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciatípusra*. Budapest: ELTE.
- Kugler Nóra 2013. A vizuális észleléssel összefüggő lexikalizálódott evidenciajelölő és episztemikus-inferenciális kifejezések. *Magyar Nyelv* 109/3:275–291.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 179) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kurtz, Kenneth J. – Dedre Gentner – Virginia Gunn 1999. Reasoning. In Benjamin Martin Bly – David E. Rumelhart (szerk.) *Cognitive Science*. Elsevier. 145–200. [doi:10.1016/B978-012601730-4/50006-8](https://doi.org/10.1016/B978-012601730-4/50006-8).

- Leinonen, Marja 2000. Evidentiality in Komi Zyryan. In Lars Johanson – Bo Utas (szerk.) *Evidentials*. Berlin; Boston: Mouton de Gruyter. 419–440. doi:10.1515/9783110805284.419.
- Leinonen, Marja – Maria Viikuna 2000. Past tenses in Permic languages. In Östen Dahl (szerk.) *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter. 497–514.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*: Berlin; Boston: Mouton de Gruyter. doi:10.1515/9783110320640.
- Nucholls, Janis B. 2018. The interactional and cultural pragmatics of evidentiality in Pastaza Quichua. In Alexandra Y. Aikhenvald (szerk.) *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford; New York: Oxford University Press. 202–221. doi:10.1093/oxfordhb/9780198759515.013.10.
- Orlova, Setlana V. 2018. Semantics of evidential particles in Northern Selkup. In К. П. Семёнова (szerk.) *Малые языки в большой лингвистике. Сборник трудов конференции 2017*. Москва: Буки Веди. 159–166.
- Plungian, Vladimir A. 2001. The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics* 33/3:349–357. doi:10.1016/S0378-2166(00)00006-0.
- Plungian, Vladimir A. 2010. Types of verbal evidentiality marking: An overview. In Gabriele Diewald – Elena Smirnova (szerk.) *Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter. 15–58. doi:10.1515/9783110223972.15.
- [Rosstat 2020]. *Росстат – Всероссийская перепись населения 2020 года*. https://rosstat.gov.ru/vpn/2020 (2023. 12. 1.).
- Salminen, Tapani 1997. *Tundra Nenets Inflection*. (MSFOu 227) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Siegl, Florian 2004. *The 2nd Past in the Permic languages*. MA szakdolgozat. Tartu: University of Tartu.
- Skribnik, Elena – Petar Kehayov 2018. Evidentials in Uralic Languages. In Alexandra Y. Aikhenvald (szerk.) *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford; New York: Oxford University Press. 525–555. doi:10.1093/oxfordhb/9780198759515.013.25.
- Szabó Ditta 2022. *Az evidencialitás történeti-típológiai vizsgálata az udmurtban*. PhD disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Szeverényi Sándor 2016. Egy nganaszan episztenciális finit ige lexikalizációja. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 303–317.
- Tamm, Anne 2009. The Estonian partitive evidential. Some notes on the semantic parallels between aspect and evidential categories. In Lotte Hogeweg – Helen De Hoop – Andrej Malchukov (szerk.) *Cross-linguistic Semantics of Tense, Aspect, and Modality*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 148) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 365–402. doi:10.1075/la.148.15tam.
- Teptiuk, Denys 2019. *Quotative Indexes in Finno-Ugric (Komi, Udmurt, Hungarian, Finnish and Estonian)*. (Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis 21) Tartu: University of Tartu Press.

- Tommola, Hannu 2010. Mood in Finnish. In Björn Rothstein – Rolf Thieroff (szerk.) *Mood in the Languages of Europe*. (Studies in Language Companion Series 120) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 511–527. [doi:10.1075/slcs.120.28tom](https://doi.org/10.1075/slcs.120.28tom).
- Туреплјасина, Т. И. – В. И. Лыткин [Т. И. Тепляшина – В. И. Лыткин] 1976. Пермские языки. In В. И. Лыткин – К. Е. Майтинская – Károly Rédei (szerk.) *ОСНОВЫ финно-угорского языкознания*. Москва: Наука. 97–228.
- Tyimerhanova, N. N. (szerk.) [Н. Н. Тимерханова] 2011. *Удмурт кыллэн вераськонлюкеттодосэз (морфологиез)*. Izsevszk: Удмурт университет Издательство.
- Urmancsijeva, A. Ju. [А. Ю. Урманчиева] 2021. Квотативные и цитативные формы в северных селькупских говорах: от исконных к заимствованным. *Acta Linguistica Petropolitana XVII/2*:229–276. [doi:10.30842/alp23065737172229276](https://doi.org/10.30842/alp23065737172229276).
- [GSUJ 1962] Vahrusev, V. M. – V. I. Alatyrev – A. A. Pozdejeva – V. I. Tarakanov – P. H. Perevoscsikov (szerk.) [В. М. Вахрушев – В. И. Алатырев – А. А. Поздеева – В. И. Тараканов – П. Н. Перевощиков] 1962. *Грамматика современного удмуртского языка, Фонетика и морфология*. Izsevszk: Удмуртское книжное издательство.
- Vilkki, Liisa 2010. The comparability of similar inferential meanings across languages. Előadás. Re-thinking synonymy. University of Helsinki, Helsinki. <https://www.linguistics.fi/synonymy/Helsinki.pptx> (2024. 2. 4.).
- Wagner-Nagy Beáta 2002. *Chrestomathia Nganasanica*. Szeged; Budapest: Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék; MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Wagner-Nagy, Beáta (szerk.) 2019. *A Grammar of Nganasan*. Leiden; Boston: Brill.
- Willett, Thomas 1988. A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality. *Studies in Language* 12/1:51–97. [doi:10.1075/sl.12.1.04wil](https://doi.org/10.1075/sl.12.1.04wil).
- Winkler, Eberhard 2011. *Udmurtische Grammatik*. 1st edition. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

A szerzőkről

Kubitsch Rebeka a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének tudományos munkatársa. Legfontosabb kutatási területe az evidencialitás az udmurt nyelvben. Doktori dolgozatát 2023-ban védte meg a Szegedi Tudományegyetemen.

Elérhetősége: kubitsch.rebeka@gmail.com

Szeverényi Sándor a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi docense. Elsősorban a nganaszan nyelvet kutatja.

Elérhetősége: szevers@hung.u-szeged.hu